T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ZİYA GÖKALP'İN DİN PSİKOLOJİK ANALİZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

RECAİ ÇOLAK

BALIKESİR, 2026

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ZİYA GÖKALP'İN DİN PSİKOLOJİK ANALİZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

RECAİ ÇOLAK

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ÖZER ÇETİN

BALIKESİR, 2026

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Felseefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda 202312571016 numaralı Recai ÇOLAK'ın hazırladığı "Ziya Gökalp'in Din Psikolojik Analizi" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 23/06/2026 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

Üye (Başkan-Danışman) Prof. Dr. Özer ÇETİN İmza

Üye Doç. Dr. Fatma BALCI ARVAS İmza

Üye Doç. Dr. Yahya TURAN İmza

Enstitü Onayı

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı ve
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.
- Yükseköğretim Kurulu tarafından 2024 yılında yayınlanan "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehber" ve Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Çalışmalarda Üretken Yapay Zekâ Kullanımı: Etik İlkeler ve Uygulama Rehberi hakkında bilgi sahibiyim. Üretken yapay zekânın kullanılmasına ilişkin doğabilecek sorumluluklarımı kabul ettiğimi beyan ederim

23/06/2026

İmza

Recai ÇOLAK

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Türk düşünce geleneğinin önemli isimlerinden Ziya Gökalp'in fikir dünyasını, sosyal bilimler ve özellikle din psikolojisi bağlamında yeniden değerlendirme amacıyla hazırlanmıştır. Toplumsal değişimlerin hız kazandığı bir dönemde ortaya çıkan Gökalp düşüncesi, yalnızca kendi çağının meselelerine çözüm üretmekle kalmamış; sonraki kuşakların düşünce dünyasını etkileyen kalıcı bir miras bırakmıştır. Bu yönüyle onun fikirleri, günümüzde de güncelliğini koruyan önemli bir referans niteliği taşımaktadır.

Ziya Gökalp, toplumu yalnızca ekonomik ve siyasal unsurlarla değil; değerler, inançlar ve ortak anlam dünyası üzerinden değerlendirmiştir. Bu bağlamda dinin, bireyin anlam arayışında ve toplumsal bütünleşmede önemli bir işlev üstlendiğini vurgulamıştır. Çalışmada, Gökalp'in kültür, değerler ve toplumsal dayanışmaya ilişkin görüşleri; bireyin kimlik oluşumu, aidiyet duygusu ve psikolojik dünyası çerçevesinde ele alınmıştır. Böylece dinin hem bireysel hem de toplumsal boyutları disiplinler arası bir yaklaşımla incelenmiştir.

Bu araştırma, Ziya Gökalp'in düşüncelerini yalnızca tarihsel bağlam içinde değerlendirmeyi değil, günümüz perspektifiyle yeniden yorumlamayı amaçlamaktadır. Sosyoloji ile din psikolojisi arasında kurulan ilişki üzerinden, din-birey-toplum etkileşimine dair çok boyutlu bir bakış açısı sunulmuştur.

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında bilgi ve tecrübeleriyle katkı sağlayan Balıkesir Üniversitesi akademik kadrosuna ve özellikle değerli danışmanım Prof. Dr. Özer ÇETİN'e rehberliği ve destekleri için içten teşekkür ederim. Ayrıca, tez sürecinde sabır ve desteğini her zaman hissettiğim kıymetli eşim Hüdaver ÇOLAK'a en kalbi duygularımla teşekkür ederim.

BALIKESİR, 2026 **RECAİ ÇOLAK**

ÖZET

ZİYA GÖKALP'İN DİN PSİKOLOJİK ANALİZİ

ÇOLAK, Recai
Yüksek Lisans, Fen ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Özer ÇETİN
2026, 151 Sayfa

Bu çalışmada, Türk düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan ve fikirleri ile güncelliğini koruyan Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde din olgusunun psikolojik boyutları ele alınmıştır. Çalışmanın temel amacı, Gökalp'in dine ilişkin görüşlerini yalnızca sosyolojik bir çerçevede değil, aynı zamanda bireyin iç dünyası, duygu durumu ve anlam arayışı bağlamında değerlendirmektir. Bu doğrultuda, onun din anlayışının bireysel bilinç, toplumsal aidiyet ve değerler sistemi üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, veri toplama ve analiz sürecinde doküman incelemesi tekniğinden yararlanılmıştır. Başta Ziya Gökalp'in eserleri olmak üzere konuya ilişkin literatür analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Gökalp'in dini yalnızca bir inanç sistemi olarak değil, bireyin psikolojik dünyasını şekillendiren ve toplumsal bütünleşmeyi destekleyen önemli bir unsur olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca dinin, bireyin kimlik oluşumu, aidiyet geliştirme ve yaşamı anlamlandırma süreçlerinde önemli bir işleve sahip olduğu belirlenmiştir.

Sonuç olarak, Ziya Gökalp'in din anlayışının, din psikolojisi açısından değerlendirilebilecek önemli açılımlar sunduğu ve birey-toplum ilişkisini anlamada bütüncül bir perspektif sağladığı görülmüştür. Bu çalışmanın, Gökalp üzerine yapılan araştırmalara farklı bir bakış açısı kazandırarak ilgili literatüre katkı sunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Ziya Gökalp, Dini Başa Çıkma, Maneviyat

ABSTRACT

ZIYA GOKALP'S PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF RELIGION

ÇOLAK, Recai

Master Thesis, Department of Philosophy and Sciences of Religion

Advisor: Prof. Dr. Özer ÇETİN

2026, 151 Pages

In this study, the psychological dimensions of the phenomenon of religion in the system of thought of Ziya Gökalp, who holds an important place in the history of Turkish thought and remains influential through his ideas and works, are examined. The main purpose of the study is to evaluate Gökalp's views on religion not only within a sociological framework but also in the context of the individual's inner world, emotional state, and search for meaning. In this regard, the effects of his understanding of religion on individual consciousness, social belonging, and the system of values have been analyzed.

In the research, a qualitative research method was adopted, and the document analysis technique was utilized during the data collection and analysis process. Primarily the works of Ziya Gökalp, along with the related literature, were analyzed. The findings reveal that Gökalp regarded religion not merely as a system of belief, but also as an important element shaping the psychological world of the individual and supporting social integration. Furthermore, it was determined that religion plays a significant role in the processes of identity formation, development of belonging, and meaning-making in human life.

As a result, it has been concluded that Ziya Gökalp's understanding of religion offers important perspectives that can be evaluated within the field of psychology of religion and provides a holistic framework for understanding the relationship between the individual and society. This study aims to contribute to the related literature by presenting a different perspective on studies concerning Gökalp.

Keywords: Psychology of Religion, Ziya Gökalp, Religious Coping, Spirituality

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **viii**
GİRİŞ **1**
1. Araştırmanın Konusu **2**
2. Araştırmanın Amacı **2**
3. Araştırmanın Önemi **3**
4. Araştırmanın Kaynakları / Araştırmayla İlgili Literatür **4**
5. Araştırmanın Varsayımları **5**
6. Araştırmanın Yöntemi **6**
7. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları **7**

BİRİNCİ BÖLÜM
ZİYA GÖKALP'İN HAYATI, FİKRİ GELİŞİMİ VE ESERLERİ
1.1. ZİYA GÖKALP'İN HAYATI VE FİKRİ GELİŞİMİ 8
1.2. ZİYA GÖKALP'İN ESERLERİ 14
1.2.1. Terbiye'nin Sosyal ve Kültürel Temelleri I 15
1.2.2. Altın Işık 15
1.2.3. Kızılelma 15
1.2.4. Makaleler 16
1.2.5. Şaki İbrahim Destanı 16
1.2.6. Türk Medeniyeti Tarihi 16
1.2.7. Türkçülüğün Esasları 16
1.2.8. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 17
1.2.9. Yeni Hayat, Doğru Yol 17
1.2.10. Makaleler III 18
1.2.11. Makaleler IV 18
1.2.12. Malta Konferansları 18
1.2.13. Makaleler V 18
1.2.14. Makaleler VII 19
1.2.15. Makaleler VIII 19
1.2.16. Makaleler IX 19
1.2.17. Makaleler II 19
1.2.18. Türk Töresi 20
1.2.19. Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler 20
1.2.20. Limni ve Malta Mektupları 20
1.2.21. Çınaraltı Konuşmaları 21
1.2.22. Felsefe Konferansları 21

İKİNCİ BÖLÜM
ZİYA GÖKALP'İN DÜŞÜNCE SİSTEMİ VE SOSYOLOJİ ANLAYIŞI
2.1. ZİYA GÖKALP'İN SOSYOLOJİK YAKLAŞIMI

2.1.1. Teorik ve Yöntemsel Temeller 24
2.1.2. Hars ve Medeniyet 25
2.1.3. Mefkûre ve Dayanışma 27
2.1.4. Mefkure ve Din Psikolojik Analizi 31
2.1.5. Millet Kavramı ve Sosyal Yapı 34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ZİYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞININ DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN ANALİZİ

3.1. ZİYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞI 35
3.1.1. Dindarlığın Boyutları Bakımından Ziya Gökalp 42
3.1.2. Ziya Gökalp'te Din ve Toplum İlişkisi 47
3.1.3. Ziya Gökalp'te Cemaat-Cemiyet Bilincinin Din Psikolojik Analizi 51
3.1.4. Ziya Gökalp'e Göre Dinin ve İbadetlerin İşlevleri 54
3.1.4.1. Dinin İşlevleri 55
3.1.4.2. İbadetlerin İşlevleri 56
3.1.4.2.1. Namaz İbadeti'nin işlevi 58
3.1.4.2.2. Oruç İbadeti'nin İşlevi 61
3.1.4.2.3. Hac İbadeti'nin İşlevi 62
3.1.3. Ziya Gökalp'in Dini Kimlik ve İnanç Gelişimi 65
3.1.4. Ziya Gökalp'te Din ve Psikolojik İyi Oluş 71
3.1.5. Ziya Gökalp'te Başa Çıkma ve Dini Başa Çıkma 74
3.1.6. Ziya Gökalp'te Tanrı Tasavvuru 78
3.1.7. Ziya Gökalp'te Maneviyat 83
3.1.8. Ziya Gökalp'te Dua 85
3.1.8.1. Ziya Gökalp'in Hayatında Dua'nın Psikolojik Etkileri 87
3.1.9. Ziya Gökalp'in Hayatında Tevekkül'ün Yeri 92
3.1.10. Ziya Gökalp'in İman Kavramına Yaklaşımı ve Hayatındaki Yeri 100
3.1.11. Ziya Gökalp'te Kaza ve Kader Anlayışı ve Hayatındaki Yeri 107
3.1.12. Ziya Gökalp'in Hayatında Sabır 110
3.1.13. Ziya Gökalp'in Hayatında Umut ve Ümitvar Olma 122
SONUÇ VE ÖNERİLER 133
Sonuç 133
Öneriler 136
KAYNAKÇA 138

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s. **:** Aleyhi's-Selâm

bs. **:** Baskı

c. **:** Cilt

Çev. **:** Çeviren

Hz. **:** Hazreti

s. **:** Sayfa

vd. **:** Ve Diğerleri

GİRİŞ

Ziya Gökalp, Osmanlı Devleti'nin çözülme döneminden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecine uzanan tarihsel dönemde, Türk düşünce ve siyasal hayatında önemli bir rol üstlenmiş düşünürlerden biridir. Modernleşme sürecindeki Türk toplumunun sosyoloji disipliniyle tanışmasında öncü bir işlev gören Gökalp, özellikle II. Meşrutiyet sonrasında gelişen Türkçülük düşüncesinin teorik temellerinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Düşünsel üretimlerini yalnızca sosyolojiyle sınırlı tutmayan Gökalp; felsefe, psikoloji, ahlâk ve din gibi farklı disiplinleri birbirleriyle ilişkilendirerek ele alan çok yönlü bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Bu yönüyle Gökalp, çok dinli ve çok kültürlü Osmanlı toplumsal yapısından ulus-devlet esaslarına dayalı yeni siyasal yapılanmaya geçiş sürecinin önemli düşünsel temsilcilerinden biri olarak değerlendirilmektedir.[1]

Gökalp, dinin birey ve toplum üzerindeki işlevini sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla ele almış; toplumsal yapının yeniden inşasında dine merkezi bir konum atfetmiştir. Onun düşünce sisteminde felsefi, dini ve metafizik yaklaşımlar iç içe geçmiş; bu alanlar birbirini tamamlayan unsurlar olarak değerlendirilmiştir.[2] Özellikle modernleşme sürecinde dinî hayatın nasıl şekilleneceği ve İslamiyet'in toplumsal yapı içerisindeki yerinin nasıl belirleneceği konusu, Gökalp'in düşünsel çalışmalarında önemli bir yer tutmuştur.[3]

Din olgusu, bireyin anlam dünyasını şekillendiren ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayan temel unsurlardan biridir. Bu nedenle din, yalnızca sosyolojik açıdan değil; bireyin ruhsal yapısı, inanç deneyimleri ve psikolojik gelişimi açısından da değerlendirilmektedir. Din psikolojisi disiplini, bireyin dini yaşayış biçimini, inançlarının psikolojik boyutlarını ve dinin bireyin yaşamındaki etkilerini inceleyen önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Ziya Gökalp'in dine ilişkin

---

1 Mehmet Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 11 (01 Mayıs 2008), 435-436.

2 Süleyman Hayri Bolay, "Gökalp, Ziya (Din Anlayışı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/128-131.

3 Süleyman Hayri Bolay, "Ziya Gökalp'ın Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi" *Ziya Gökalp Üç Aylık Kültür Dergisi,* 10/58 (1990), 43.

görüşleri, din psikolojisi perspektifinden incelenmeye değer bir düşünsel çerçeve sunmaktadır.

1. Araştırmanın Konusu

Bu araştırmanın konusu, Ziya Gökalp'in din anlayışının din psikolojisi yaklaşımları çerçevesinde incelenmesidir. Çalışmada, Gökalp'in düşünce sisteminde dinin birey ve toplum üzerindeki etkileri; bireyin dini yaşayış biçimi, inançların ruhsal yapıyla ilişkisi, kişilik gelişimi ve dini başa çıkma süreçleri bağlamında ele alınmaktadır.

Araştırmada ayrıca, Gökalp'in dine yüklediği anlam modern psikolojik kuramlar ışığında değerlendirilerek, onun din anlayışının bireysel boyutları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda çalışma, Gökalp'in dine ilişkin görüşlerini yalnızca sosyolojik bir çerçevede değil, aynı zamanda bireyin iç dünyası ve psikolojik süreçleri bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Ziya Gökalp'in din anlayışını din psikolojisi yaklaşımları çerçevesinde inceleyerek, onun düşünce sisteminde dinin bireysel ve toplumsal boyutlarını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, Gökalp'in toplum, kültür ve değerler üzerine geliştirdiği düşüncelerde dinin işlevi ele alınmış; dinin bireyin ruhsal yapısı, anlam arayışı, kişilik gelişimi ve toplumsal aidiyet süreçleri üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Çalışmada ayrıca, Ziya Gökalp'in dine ilişkin görüşleri, din psikolojisinin temel kuramları ışığında analiz edilerek onun düşüncelerinin psikolojik boyutlarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Gökalp üzerine yapılan çalışmaların büyük bir kısmında sosyolojik yönünün ve Türkçülük düşüncesinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Buna karşılık, onun düşünce sisteminde din olgusunun psikolojik boyutunu ele alan çalışmaların sınırlı olması, bu araştırmanın önemini artırmaktadır. Bu bağlamda araştırma, Gökalp'in eserlerinde yer alan dinî unsurları din psikolojisi perspektifiyle değerlendirerek ilgili literatüre farklı bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir.

3. Araştırmanın Önemi

Bir düşünür olarak Ziya Gökalp, kültür dünyamızın farklı alanlarında faaliyet gösteren pek çok isim için ilham verici bir kaynak olmuştur. Yaşamının çeşitli dönemlerinde kaleme aldığı eserlerle düşünsel üretimini sürdüren Gökalp, millî fikirlerin şekillenmesine ve güçlenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Türkiye'de sosyoloji disiplininin kurucu isimleri arasında yer alan Gökalp, geliştirdiği sosyolojik yaklaşımda bireyden çok toplumu merkeze alan bir anlayış benimsemiştir. Bu doğrultuda toplumsal yapıyı belirleyici temel unsur olarak değerlendirmiş ve bireyin toplumsal bütünlük içerisinde anlam kazandığını savunmuştur.[4]

Çağdaş Türk düşünce hayatının önemli isimlerinden biri olan Ziya Gökalp, çok yönlü ve disiplinler arası bir entelektüel kimliğe sahiptir. Özellikle Türk toplumunun sosyolojik yapısına ilişkin çalışmalarıyla öne çıkan Gökalp; sosyoloji başta olmak üzere felsefe, psikoloji, metafizik ve din alanlarında çeşitli eserler kaleme almıştır. Bu yönüyle onun düşünce dünyası geçmişten günümüze birçok araştırmacının ilgisini çekmiş ve hakkında geniş bir literatür oluşmuştur. Bununla birlikte, mevcut çalışmaların büyük ölçüde Gökalp'in sosyolojik yönü ve Türkçülük düşüncesi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Buna karşılık, Gökalp'in din anlayışını din psikolojisi perspektifinden ele alan çalışmaların sınırlı olduğu dikkat çekmektedir.

Bu çalışma, Ziya Gökalp'in din anlayışını din psikolojisi çerçevesinde değerlendirerek, literatürdeki bu boşluğa katkı sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın, Gökalp'in dinî hayatı ve din anlayışını din psikolojisi bağlamında inceleyen sınırlı çalışmalardan biri olması, çalışmanın önemini artırmaktadır. Ayrıca Gökalp'in genellikle sosyolog kimliğiyle ön plana çıkarılması nedeniyle, düşünce dünyasının dinî ve din psikolojik boyutu çoğu zaman geri planda kalmıştır. Oysa onun sosyolojik perspektifi, bireyin iç dünyası ve dinî yönelimlerinden bütünüyle bağımsız değildir. Bu bağlamda çalışma, din psikolojisi ile sosyolojinin kesişim noktalarından hareketle Gökalp'in düşünce sistemini daha bütüncül bir şekilde değerlendirmeyi hedeflemektedir.

---

[4] Bircan Ufuk, "Ziya Gökalp'in 'Felsefe Dersleri' Üzerine", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (01 Mart 2019): 38-39.

4. Araştırmanın Kaynakları / Araştırmayla İlgili Literatür

Ziya Gökalp üzerine yapılan akademik çalışmaların önemli bir kısmını biyografik nitelikli araştırmalar oluşturmaktadır. Biyografi çalışmaları, bir düşünürün entelektüel gelişimini ve yaşadığı dönemin koşullarını anlamak açısından önemli katkılar sunmaktadır. Ancak Gökalp üzerine gerçekleştirilen bazı çalışmaların, onun düşünce sistemiyle doğrudan ilişki kurmak yerine daha çok ansiklopedik bilgi aktarımıyla sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu kapsamda Enver Behnan Şapolyo, Ali Nüzhet Göksel, Hilmi Ziya Ülken, Şevket Beysanoğlu, Cavit Orhan Tütengil ve A. Vehbi Vakkasoğlu'nun çalışmaları, Gökalp'in hayatı ve eserlerini farklı yönleriyle ele almakla birlikte, düşünce dünyasını analitik bir derinlikle değerlendirme konusunda sınırlı kalmıştır.

Buna karşılık, Taha Parla, Baykan Sezer, H. Bayram Kaçmazoğlu, Orhan Türkdoğan, Nihat Nirun, Nevzat Köseoğlu ve Niyazi Berkes gibi araştırmacıların çalışmaları, Ziya Gökalp'in düşünsel mirasını daha analitik ve sosyolojik bir zeminde ele almaları bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmalar, Gökalp'in düşünce sistemini çağdaş bağlamda değerlendirebilme niteliğiyle literatürde ayrı bir yere sahiptir.

Gökalp'in bazı eserlerinin Batı dillerine çevrilmiş olması da onun düşünce dünyasının uluslararası düzeyde ilgi gördüğünü ortaya koymaktadır. Harmann, Hartmann, Fischer ve Niyazi Berkes'in çeviri çalışmaları bu alanda dikkat çekmektedir. Ayrıca, Rossi ve Jean Deny gibi araştırmacılar da Gökalp'in hayatı ve eserleri üzerine değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunun yanında Gökalp'in eserlerinin büyük ölçüde makale ve şiir türünde kaleme alınmış olması, onun yalnızca akademik yönünü değil, edebi yönünü de ön plana çıkarmaktadır.[5]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanan "Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı" kapsamında hazırlanan çalışmada, Ziya Gökalp üzerine yapılan lisansüstü tezler incelenmiştir. Araştırmada Ulusal Tez Merkezi veri tabanı esas alınmış ve başlığında "Ziya Gökalp" ifadesi yer alan 12 doktora ve 76 yüksek lisans tezi olmak üzere toplam 88 tez tespit edilmiştir. Ayrıca başlığında doğrudan "Ziya Gökalp" ifadesi yer almamakla birlikte, içerik bakımından Gökalp'in düşüncelerini merkeze alan 6

[5] Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 435-436.

doktora ve 10 yüksek lisans tezine daha ulaşılmıştır. Böylece toplamda 19 doktora ve 85 yüksek lisans tezi olmak üzere 104 lisansüstü çalışma belirlenmiştir.[6]

İlgili araştırmada elde edilen bulgulara göre, Ziya Gökalp üzerine yapılan çalışmaların en yoğun olduğu alan sosyolojidir. Gökalp'in Türkiye'de sosyoloji disiplininin kurucu isimlerinden biri olarak kabul edilmesi ve sosyoloji literatürüne önemli katkılar sunması, bu alandaki tez yoğunluğunu açıklayan temel nedenler arasında gösterilmektedir.[7] Sosyolojinin ardından en fazla çalışma, felsefe ve din bilimleri alanında gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında eğitim bilimleri, siyaset bilimi, tarih, Türk dili ve edebiyatı, hukuk, iktisat ve temel İslam bilimleri gibi farklı disiplinlerde de Gökalp'i konu alan araştırmalar yapılmıştır (Danış, 2024, s. 234).

Lisansüstü çalışmaların tematik dağılımı incelendiğinde, araştırmacıların özellikle eğitim düşüncesi, milliyetçilik, Türkçülük, din sosyolojisi ve devlet anlayışı gibi konular üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Ayrıca Gökalp'in şiirleri, masalları ve mektupları üzerinden değerler eğitimi, milli kültür, aidiyet ve toplumsal bilinç gibi temalar da ele alınmıştır.[8]

Tüm bu çalışmalar değerlendirildiğinde, Ziya Gökalp üzerine yapılan araştırmaların büyük ölçüde sosyolojik ve ideolojik boyut üzerinde yoğunlaştığı; buna karşılık din psikolojisi perspektifinden gerçekleştirilen çalışmaların sınırlı düzeyde kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda mevcut çalışma, Gökalp'in dinî hayatını, içsel yönelimlerini ve din anlayışının psikolojik boyutlarını inceleyerek ilgili literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

5. Araştırmanın Varsayımları

Bu araştırmada aşağıdaki varsayımlar esas alınmıştır:

1. Ziya Gökalp'in eserlerinde yer alan düşünceler, onun din anlayışını ve dine ilişkin yaklaşımını yansıtmaktadır.

---

6 Muhammet Salim Danış, "Lisansüstü Tezlerde Ziya Gökalp", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (2024), Ölümün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı, 231.

7 Danış, "Lisansüstü Tezlerde Ziya Gökalp", 233

8 Danış, "Lisansüstü Tezlerde Ziya Gökalp", 234-235.

2. Araştırmada kullanılan birincil ve ikincil kaynakların güvenilir, bilimsel ve araştırma konusu açısından yeterli olduğu kabul edilmiştir.

3. Ziya Gökalp'in din anlayışı, din psikolojisi perspektifi çerçevesinde değerlendirilebilecek psikolojik unsurlar içermektedir.

4. Din psikolojisi alanında yer alan temel kuram ve yaklaşımların, Gökalp'in dine ilişkin görüşlerini analiz etmede uygun bir kuramsal çerçeve sunduğu varsayılmıştır.

5. Doküman analizi yöntemiyle elde edilen verilerin, araştırmanın amacı doğrultusunda yeterli bilgi ve bulgular sağlayacağı kabul edilmiştir.

6. Araştırmada incelenen eser ve belgelerin, Ziya Gökalp'in düşünce sistemini anlamada yeterli düzeyde temsil gücüne sahip olduğu varsayılmıştır.

6. Araştırmanın Yöntemi

Bilimsel araştırmalarda güvenilir ve tutarlı sonuçlara ulaşılabilmesi, araştırma konusuna uygun yöntemin dikkatli bir şekilde belirlenmesine bağlıdır. Bu araştırmada, Ziya Gökalp'in tarihsel bir şahsiyet olması ve doğrudan veri toplama imkânının bulunmaması nedeniyle nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; veri toplama ve çözümleme sürecinde doküman analizi tekniğinden yararlanılmıştır.[9]

Araştırmada, başta Ziya Gökalp'in temel eserleri olmak üzere, onun düşünce dünyasını açıklayan birincil ve ikincil kaynaklar incelenmiştir. Bu kapsamda *Türkçülüğün Esasları, Kızıl Elma* ve *Malta ve Limni Mektupları* gibi eserler temel veri kaynakları arasında yer almıştır. Ayrıca din psikolojisi literatüründe yer alan temel kuramlar doğrultusunda karşılaştırmalı analizler yapılmıştır.

Doküman analizi, araştırma konusu ile ilgili yazılı, görsel ve dijital materyallerin sistematik biçimde incelenmesine dayanan bir araştırma tekniğidir. Bu yöntemde araştırmacı, araştırma problemi doğrultusunda ilgili kaynaklara ulaşmakta, bu kaynakları analiz ederek elde edilen verileri değerlendirmektedir.[10] Doküman

---

[9] Özer Çetin, "Rollo May'in Dindarlık Yaklaşımı", *Balıkesir İlahiyat Dergisi,* 21 (01 Haziran 2025), 17-18.

[10] Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (*İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 2021), 187

analizi; kitaplar, makaleler, arşiv belgeleri, mektuplar, raporlar ve çeşitli dijital içerikler gibi farklı veri türlerinin incelenmesini kapsamaktadır.[11]

Araştırma kapsamında, Ziya Gökalp'in din anlayışına ilişkin kavramlar belirlenmiş, bu kavramlar belirli temalar altında sınıflandırılmış ve elde edilen bulgular ilgili başlıklar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Veriler, Gökalp'in genel düşünce sistemi ve konuya ilişkin diğer araştırmaların bulgularıyla karşılaştırılarak analiz edilmiştir.

7. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırma, Ziya Gökalp'in din anlayışını din psikolojisi perspektifi çerçevesinde incelemekle sınırlandırılmıştır. Araştırma kapsamında, Gökalp'in dine ilişkin görüşleri; bireyin dini yaşayış biçimi, inançların psikolojik boyutu, kişilik gelişimi, dini başa çıkma ve tanrı tasavvuru gibi konular bağlamında ele alınmıştır.

Çalışmanın temel veri kaynaklarını, Ziya Gökalp'in eserleri ile konuya ilişkin akademik çalışmalar oluşturmaktadır. Araştırma, erişilebilen yazılı ve dijital dokümanlarla sınırlandırılmış olup, doğrudan gözlem veya görüşme teknikleri kullanılmamıştır.

Doküman analizi yönteminin bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Belgelerin araştırma amacı doğrultusunda hazırlanmamış olması, bazı verilerin eksik veya yüzeysel kalmasına neden olabilmektedir. Ayrıca bazı kaynaklara erişim güçlüğü yaşanabilmekte ve mevcut belgeler belirli kişi ya da bakış açılarının etkisiyle oluşturulmuş olabilmektedir. Bunun yanında dokümanların farklı içerik ve biçim özelliklerine sahip olması, analiz sürecinde sınıflandırma ve yorumlama açısından çeşitli güçlükler ortaya çıkarabilmektedir.[12]

Bununla birlikte araştırmada, geçerlik ve güvenirliği artırmak amacıyla bilimsel tarafsızlık ilkesine dikkat edilmiş; elde edilen veriler sistematik biçimde analiz edilerek betimsel bir yaklaşımla sunulmuştur.[13]

---

[11] Bilgen Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (01 Haziran 2020), 173-176. Ramazan Sak – İlkbal Tuba Şahin Sak- Çağla Öneren Şendil- Eşref Nas, "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (01 Mayıs 2021), 230.

[12] Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", 78-80

[13] Çetin, "Rollo May'in Dindarlık Yaklaşımı", 20.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZİYA GÖKALP'İN HAYATI, FİKRİ GELİŞİMİ VE ESERLERİ

1.1. ZİYA GÖKALP'İN HAYATI VE FİKRİ GELİŞİMİ

Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yaşamış; fikirleriyle hem yaşadığı döneme hem de sonraki kuşaklara yön vermiş önemli bir aydındır. Türk düşünce ve siyaset dünyasının önde gelen aktörlerinden biri olan Ziya Gökalp, Osmanlı'nın tasfiyesi ve Cumhuriyet'in kuruluş sürecine etkin bir düşünürdür.[14] Türk toplumunun sosyolojiyle tanışmasına ve II. Meşrutiyet'ten itibaren Türkçülük akımının doğuşuna öncülük etmiştir. Toplumun yeniden inşa edildiği bu geçiş döneminde, sadece bir fikir adamı olarak değil, aynı zamanda modern sosyolojinin temel ilkelerini benimseyen bir bilim insanı olarak da öne çıkmıştır. Batı'da gelişen sosyoloji biliminin yöntem ve kuramlarını Türkiye'ye uyarlayan Gökalp, bu alandaki öncülüğüyle Türk sosyolojisinin kurucusu kabul edilmiştir. Din, kültür, siyaset ve toplum yapısına dair ortaya koyduğu değerlendirmeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin düşünsel altyapısının oluşumunda belirleyici olmuş; bu yönüyle onun fikirleri günümüzde de bilimsel araştırmalar açısından önemini korumuştur. Gökalp'in görüşleri, sadece tarihsel bağlamda değil, çağdaş toplumsal sorunların analizinde de referans alınabilecek niteliktedir.[15]

Cumhuriyet'in kurucu lideri, Mustafa Kemal Atatürk'ün fikri altyapısının oluşumunda büyük etkisi olan,[16] Ziya Gökalp 23 Mart 1876'da Diyarbakır'da dünyaya geldiği,[17] asıl adının Mehmet Ziya olduğu kaydedilmektedir.[18] Babası Diyarbakır vilâyet evrak müdürlüğünde nüfus nazırlığı görevi yapan, Diyarbakır gazetesini

---

[14] Ahmet Ayhan Koyuncu, "Ziya Gökalp'in İslamcılığa Bakışı". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (01 Aralık 2024), 114.

[15] Ziya Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2024), 11; Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 435.

[16] Orhan Karaveli, *Ziya Gökalp'i Doğru Tanımak* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008), 14.

[17] Cavit Orhan Tütengil, "Ziya Gökalp Üzerine Notlar", *İstanbul University Journal of Sociology* 2/10-11 (01 Ekim 2014), 102.

[18] Y. Mustafa Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (01 Haziran 2003), 103.

çıkarıp başyazarlık görevi üstlenen Tevfik Efendidir (1851–1890). Annesinin ise piriççizâdeler eşrafından Zeliha Hanım (1851–1890) olduğu belirtilmektedir.[19]

Gökalp, eğitimli ve öğrenmeye değer veren bir aile yapısı içinde büyümüştür. Babası Mehmet Tevfik Efendi, oğlunun yalnızca geleneksel medrese eğitimiyle yetinmesini istememiş; aynı zamanda dönemin Batı kaynaklı bilimsel ve düşünsel gelişmeleriyle de tanışmasını teşvik etmiştir. Bu çok yönlü eğitim anlayışı, Gökalp'in hem Doğu hem de Batı düşüncesine açık bir entelektüel kimlik geliştirmesine olanak tanımış; onun fikir dünyasının temellerini şekillendirmiştir.[20]

Ziya Gökalp'in düşünce dünyasının şekillenmesinde yalnızca çekirdek ailesi değil, köklü ve entelektüel bir aile geleneğine sahip olması da etkili olmuştur. Soy ağacında, müftülük gibi önemli bir dini görevi yürütmüş aile büyüğünün bulunduğu tespit edilmiştir. Babasının dedesi olan Hüseyin Sabir Efendi, bu görevi dolayısıyla saygın bir konuma ulaşmış; bu nedenle aile, toplumda "Müftüzadeler" olarak anılmıştır. Öte yandan, Gökalp'in dedesi Mustafa Sıtkı Efendi de klasik medrese eğitimi almış, bununla yetinmeyip İstanbul'da Babıâli'de kalem memurluğu gibi önemli bir bürokratik görevde bulunmuştur. Ailenin hem dini ilimlerde hem de idari/bürokratik sahalarda etkin olması, Gökalp'in çok yönlü düşünsel temeller geliştirmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.[21]

Ziya Gökalp'in düşünsel gelişiminde, yetiştiği aile ortamı ve doğduğu şehir olan Diyarbakır'ın kültürel imkânları önemli bir rol oynamıştır. Ziya Gökalp'in dünyaya geldiği dönem olan XIX. yüzyılın son çeyreğinde Diyarbakır, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetleri arasında siyasi, sosyal ve kültürel açıdan dikkat çeken önemli merkezlerden biri olmuştur. Bu dönemde şehir, hem merkezî otoritenin taşradaki etkisinin yeniden tesis edilmeye çalışıldığı reform süreçlerine sahne olmuş, hem de modernleşme hareketlerinin taşrada nasıl karşılandığını gözlemlemek açısından özgün bir örnek teşkil etmiştir. Gökalp'in bu çok katmanlı sosyal çevrede

---

[19] Taha Emen, *Ziya Gökalp'te Kültür-Din İlişkisi ve Eğitime Yansımaları* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 14; Osman Metin, "Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: İdeoloji, Kimlik ve Kültürün Kesişim Noktaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (December 1, 2024), 247; Orhan Okay, "*Gökalp, Ziya", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/125.

[20] Hatice Nur Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4-5.

[21] Ali Güler, *Cumhuriyet'e Ruh Veren Adam Ziya Gökalp* (İstanbul: Töre Devlet Yayınları, 2024), 45-48; Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 436.

yetişmiş olması, ilerleyen yıllarda geliştireceği düşünsel perspektiflerin oluşumunda etkili olmuş ve onun toplumsal meseleleri ele alırken yerel gözlemleriyle evrensel fikirleri sentezleyebilmesine zemin hazırlamıştır.[22]

Diyarbakır gibi çok kültürlü ve sınır niteliği taşıyan bir coğrafyada yetişen Ziya Gökalp, bu benzersiz ortam sayesinde devlet meselelerine, muhalif fikirlere ve uluslararası gelişmelere erken yaşta ilgi duymuştur. Aynı zamanda Kürt, Türk ve Batı kimliklerinin iç içe geçtiği karmaşık sosyal dokuda bir kimlik bunalımı yaşamış olması, onun düşünsel yönelimini belirlemesinde etkili olmuştur. Bu çok katmanlı çevresel etki, Gökalp'in ulusal kimlik anlayışına yönelmesine ve ulusalcı bir düşünsel temele dayanan bir entelektüel duruş geliştirmesine zemin hazırlamıştır.[23]

Gökalp'in düşünsel gelişiminde ailesi, özellikle babası ve amcası ile Rüştiye ve İdadi'deki öğretmenlerinin önemli etkileri olmuştur. Ayrıca, Diyarbakır'ın dönemin siyasal atmosferine yön veren entelektüel çevresi de onun ilgi alanlarını şekillendirmiştir. Bu erken dönemde, yazı çalışmalarında daha çok yöresel meselelere eğildiği görülmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sosyoekonomik yapısı, aşiret düzeni, tarım ve ticaret gibi alanlardaki problemler, Gökalp'in dikkatini çeken başlıca konular arasında yer almıştır. Bunun yanı sıra, Osmanlıcılık, din, eğitim ve siyaset gibi alanlarda da fikir üretmiş ve bu konulara ilişkin görüşleri sonraki düşünsel gelişiminde de etkili olmuştur.[24]

Ziya Gökalp, ilk öğrenimini 1883–1886 yılları arasında Diyarbakır'daki Mercimekörtmesi Mahalle Mektebi'nde tamamlamıştır. Bu dönemin ardından, 1886 yılında dönemin önemli eğitim kurumlarından biri olan Mekteb-i Rüştiye-i Askeriyye'ye (Askerî Ortaokul) kaydolmuş ve buradan 1890 yılında mezun olmuştur. Gökalp'in düşünce dünyasında özgürlük fikrinin şekillenmeye başladığı ilk dönemler, bu okul yıllarına rastlamıştır. Rüştiye'de görev yapan Kolağası İsmail Hakkı Bey, sadece bir askerî öğretmen değil, aynı zamanda hürriyet fikrine bağlılığı ile tanınan aydın bir şahsiyettir. Onun Gökalp üzerindeki etkisi, öğrencisinin zihinsel dünyasında

---

[22] Güler, *Cumhuriyet'e Ruh Veren Adam Ziya Gökalp,* 45-48; Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 436.

[23] Emen, *Ziya Gökalp'te Kültür-Din İlişkisi ve Eğitime Yansımaları,* 14-16; Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 437.

[24] Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 440; Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 103.

bireysel özgürlük ve toplumsal reform gibi düşüncelerin ilk tohumlarını atmış; bu etki, Gökalp'in ilerleyen yıllarda savunacağı fikirlerin temelini oluşturmuştur.[25]

Ziya Gökalp'in entelektüel gelişiminde aldığı eğitimin ve etkileşimde bulunduğu öğretmenlerin önemli bir yeri vardır. 1890 yılında Müderris Hacı Hasip Bey'den Arapça ve Farsça dersleri alarak Doğu dillerine ve klasiklerine yönelmiştir.[26] 1893 yılına gelindiğinde ise biyoloji öğretmeni Doktor Yorgi ile Mehmet Ali Ayni gibi dönemin önde gelen eğitimcilerinden felsefe ve tarih dersleri almaya başlamıştır. Bu dönemde amcası Hacı Hasip Bey'in etkisiyle bazı Doğu klasiklerini inceleme fırsatı bulması, onun zihinsel yöneliminin şekillenmesinde etkili olmuştur. Özellikle felsefe ve tarih alanındaki derslerin, Gökalp'in düşünsel yapısında belirgin dönüşümlere yol açtığı ifade edilmektedir.[27] Ziya Gökalp, Doktor Yorgi ve Mehmet Ali Ayni aracılığıyla, yalnızca klasik ilimlerle değil, aynı zamanda pozitivist düşünceye dayalı müsbet ilimlerle de tanışarak, Doğu ve Batı düşünce sistemlerini birlikte değerlendirebilecek bir entelektüel zemin kazanmıştır.[28]

Ziya Gökalp, 1891 yılında Diyarbakır Mülkî İdadisi'ne ikinci sınıftan kaydolmuştur. Ancak bu okulun eğitim süresinin yedi yıla çıkarılması üzerine öğrenimini yarıda bırakmıştır. Eğitime duyduğu ilgi nedeniyle İstanbul'da öğrenimine devam etmek istemişse de dönemin ekonomik ve toplumsal koşulları elvermemiştir. Tüm bu gelişmeler yanında, ailesi tarafından evliliğe zorlanması Gökalp üzerinde baskı oluşturmuş, ruhsal dengesini olumsuz etkilemiştir.[29] Yaşadığı içsel çatışmalar ve çevresel baskılar, Gökalp'i 1894 yılında intihar girişimine sürüklemiştir.[30] Hilmi Ziya Ülken'e göre, Gökalp'in bu dönemde yaşadığı psikolojik bunalımın temelinde, zihinsel ve inançsal çatışmalar yer almaktadır. Özellikle Dr. Yorgi'den aldığı felsefe dersleri, onun düşünce dünyasında derin değişikliklere yol açmış; bu değişim, ailesinden aldığı geleneksel dini eğitimle çelişki yaratmıştır. Felsefi sorgulamalar ile

---

[25] Doğan Ergun, "Sosyolojik Aklın Sosyolojik Elestirisi ya da Ziya Gökalp'in Yeğlediği", *İstanbul University Journal of Sociology* 3/21 (01 Ekim 2011), 41-42; Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 437.

[26] Ahmet Çakmak, "Ziya Gökalp ve Çağdaşlaşmak", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 14 (September 1, 2011): 47.

[27] Şahin Gürsoy - İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (01 Ağustos 2006), 90.

[28] Çakmak, "Ziya Gökalp ve Çağdaşlaşmak", 7-8.

[29] Kübra Fatma Karahan, *Türkçülerin ve İslamcıların Kadına Bakışı (Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa Örneği)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 26.

[30] Okay, "*Gökalp, Ziya",* 124.

dinsel değerler arasında yaşanan bu entelektüel çatışma, Gökalp'in ruhsal yapısını sarsmış bunalıma sokmuştur.[31]

Ziya Gökalp, başarısız intihar girişimi sonrası iyileşmiş ve ardından İstanbul'a gitmiştir. Ailesinden habersiz olarak kardeşiyle birlikte İstanbul'a gelen Gökalp, burada 1895 yılında Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlîsi'ne kaydolmuştur.[32] Gökalp, entelektüel merakı yüksek, yeni fikir ve akımlara açık bir kişiliğe sahip olması nedeniyle, okulun ilerleyen yıllarında, Batı düşüncesine olan ilgisi artmış; Batı kültürünü tanımaya ve anlamaya yönelik ciddi bir çaba içerisine girmiştir. Bu dönemde yasaklı yayınları okuması ve alışılmış kalıpların dışına çıkması, okul yönetimi ve çevresi tarafından dikkatle izlenmesine yol açmıştır.[33] Gökalp'in bu entelektüel arayışları ve siyasi düşüncelerle temas hâlinde olması, 1899 yılında hakkında başlatılan bir soruşturmaya neden olmuş ve sonucunda 12 aylık hapis cezasına çarptırılmıştır. Cezasını tamamladıktan sonra hem eğitimine son verilmiş hem de İstanbul'dan uzaklaştırılarak memleketi Diyarbakır'a geri gönderilmiştir.[34] Bu süreç, Gökalp'in düşünce dünyasında önemli bir kırılma noktası oluşturmuş ve onu ilerleyen yıllarda daha sistematik bir fikir insanı olmaya yönlendirmiştir.[35]

1900'lü yılların başında Diyarbakır'a geri dönen Gökalp, aynı yıl amcasının kızı Vecihe Hanım ile evlenmiştir. Eşinin varlıklı oluşu, Gökalp'in maddi anlamda bir nebze de olsa rahatlamasını sağlamıştır. Bu dönemde siyasi düşüncelerinden vazgeçmeyen Gökalp, özellikle hürriyet fikri etrafında çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir. 1905 yılında, Diyarbakır Valisi İbrahim Paşa'nın halka uyguladığı baskı ve zulme karşı bir duruş sergileyerek, halkı ayaklanmaya teşvik etmiştir.[36] Bu süreçte çeşitli kamu görevlerinde kısa süreli memuriyetler üstlenmiş; ayrıca Askerî Rüştiye'de Fransızca öğretmenliği yapmıştır.[37] II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında, savunduğu fikirlerle örtüşen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne daha aktif bir biçimde katılmış ve 22 Ekim 1908 tarihinde Diyarbakır şubesini kurmuştur. Aynı zamanda,

---

31 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 304-305.

32 Okay, "*Gökalp, Ziya",* 124-125.

33 İhsan Çapcıoğlu, "Ziya Gökalp'e Göre Kültür ve Medeniyet İlişkisi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (01 Aralık 2024), 86.

34 Karahan, *Türkçülerin ve İslamcıların Kadına Bakışı (Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa Örneği),* 27.

35 Karahan, *Türkçülerin ve İslamcıların Kadına Bakışı (Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa Örneği),* 27-28.

36 Çapcıoğlu, "Ziya Gökalp'e Göre Kültür ve Medeniyet İlişkisi", 86.

37 Okay, "*Gökalp, Ziya",* 124-125.

bölgedeki örgütlenme çalışmalarına katkı sağlamak amacıyla İttihat ve Terakki Fırkası adına müfettişlik görevini üstlenmiştir.[38]

Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisini yalnızca yerel düzeyde değil, ulusal ölçekte de sürdürmüş; bu bağlamda cemiyetin çeşitli kongrelerine 18 Eylül 1909' da Selanikte yapılan toplantıya Diyarbakır delegesi olarak katılmıştır. Bu kongreler aracılığıyla hem siyasi tartışmalar içinde aktif rol almış hem de kendi düşüncelerini daha geniş kitlelerle paylaşma imkânı bulmuştur. Gökalp 1910 yılında Diyarbakır maarif müfettişi olmuştur. Gökalp'in Selanik'e gitmesiyle birlikte, entelektüel faaliyetleri yeni bir boyut kazanmıştır. Burada dönemin etkili dergilerinde yazılar kaleme almış; özellikle toplumsal yapıyı anlamaya ve dönüştürmeye yönelik düşüncelerini kamuoyuyla paylaşmıştır. Aynı dönemde Selanik'te ilk sosyoloji derslerini vererek bu alanın Osmanlı coğrafyasındaki öncülerinden biri olmuş; Batı'da gelişen sosyolojik kuramları, Türk toplum yapısına uyarlama çabalarına girişmiştir.[39]

Gökalp'in Selanik'te geçirdiği dönem uzun sürmemiştir. Balkan Savaşları'nın başlamasıyla birlikte ailesiyle beraber İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. 1912 yılının Mart ayında yapılan seçimlerde Ergani Madeni'ni temsilen meclise girmiştir. Ancak aynı yılın Ağustos ayında meclisin dağıtılması, onun milletvekilliği görevini kısa süreli kılmıştır. Bu süreçte Darülfünun ile Eğitim Fakültesinde eğitim alanına dair düşünceleri benimsenmiş; ders içerikleri, okutulacak konular ve kullanılacak kaynaklar büyük ölçüde onun önerileri doğrultusunda şekillendirilmiştir. Aynı zamanda bu okullarda (1913-1919) sosyoloji dersleri vermiştir.[40].

Öte yandan Ziya Gökalp, I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin ardından tutuklanmıştır. Bir süre Bekir Ağa Bölüğü'nde gözaltında kaldıktan sonra savaş ve katliam suçlamalarıyla yargılanmıştır. Bu kapsamda, birçok Osmanlı aydını ve subayıyla birlikte önce Limni Adası'na, daha sonra Malta'ya sürgüne yollanmıştır. Yaklaşık iki yıl dört ay süren bu zorunlu sürgün dönemi, 19 Mayıs 1921'de sona ermiş ve ardından Türkiye'ye geri dönmüştür. Gökalp, yaşamının bir bölümünü Diyarbakır'da geçirmiş ve bu süreçte ilmî ve fikrî faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu dönemde felsefe dersleri vermiş, aynı zamanda *Küçük Mecmua* adlı derginin yayımını gerçekleştirmiştir. 1921-1926 yılları arasında faaliyet gösteren Telif ve Tercüme

[38] Karahan, *Türkçülerin ve İslamcıların Kadına Bakışı (Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa Örneği)*, 27.
[39] Okay, "*Gökalp, Ziya,* 124.
[40] Okay, "*Gökalp, Ziya,* 124.

Heyeti'nin (Kültürel Yayınlar Dairesi) başkanlığına getirilmesi, onun kültürel ve entelektüel alandaki etkisini kurumsal düzeye taşımıştır. Ayrıca 1923 yılında Diyarbakır milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne seçilmiştir. Sağlık durumunun giderek ağırlaşması ve Ankara'daki tedavi imkânlarının yetersiz kalması üzerine İstanbul'a nakledilmiş; burada Fransız Hastanesi'nde tedavi altına alınmıştır. Ancak tüm müdahalelere rağmen 25 Ekim 1924 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi, düzenlenen resmî törenin ardından Divanyolu'nda bulunan Sultan Mahmud Türbesi haziresine defnedilmiştir.[41]

1.2. ZİYA GÖKALP'İN ESERLERİ

Ziya Gökalp, yaklaşık otuz yıllık yazın hayatı boyunca (1895–1924) düşünce hayatına önemli katkılar sunmuş, çok sayıda makale, şiir ve fikir yazısı kaleme almıştır. Bu dönemde ortaya koyduğu eserlerin toplam sayısının üç yüzü aştığı tahmin edilmektedir. Gökalp, yazılarını farklı dönemlerde farklı adlarla yayımlamış; bu bağlamda çeşitli mahlas ya da takma isimler kullanmıştır. Kullandığı isimler arasında Ziya, Ziyaeddin, Mehmet Ziya, Hüseyin Vedat, Mehmet Mehdi, Tevfik Sedat, Mehmet Nail, Demirtaş, Celal Sakıp, İşçi Kızı, Hiçi, Bimer ve Gökalp gibi çeşitli kimlikler yer almaktadır.[42]

Gökalp'in yazıları, özellikle II. Meşrutiyet sonrası dönemde yayımlanan birçok dergide yer bulmuştur. Yazılarını yayımladığı süreli yayınlar arasında şu dergiler öne çıkmaktadır: Genç Kalemler, Halka Doğru, İslam Mecmuası, Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İçtimaiyat Mecmuası, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Millî Tetebbular Mecmuası, Millî Mecmua, Şair Mecmuası, İlim, Fen ve Felsefe Tetebbuatı Mecmuası, Küçük Mecmua. Bu dergilerde yayımlanan yazılarında Gökalp, başta Türkçülük, toplum yapısı, ahlak, din, medeniyet ve millî kültür olmak üzere birçok alanda görüşlerini sistemli şekilde ortaya koymuştur.[43] Onun bu dergilerdeki çalışmaları, Türk düşünce dünyasında sosyolojik ve siyasal düşüncenin temellerini oluşturmuştur.

---

[41] Karahan, *Türkçülerin ve İslamcıların Kadına Bakışı (Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa Örneği)*, 27; Metin, "Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: İdeoloji, Kimlik ve Kültürün Kesişim Noktaları", 248; Okay, "*Gökalp, Ziya,* 124.

[42] Hikmet Yıldırım Celkan, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1990)10; Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 471-472; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı*, 8.

[43] Orhan Özgedik, *Gökalp Tanrı Türkü Korusun* (İstanbul: Burhan Basım ve Yayın Evi, 1957), 46-47.

Gökalp'in eserleri temel kaynaklarımız olduğu için eserleri hakkında genel bilgiler oldukça önemlidir.[44]

1.2.1. Terbiye'nin Sosyal ve Kültürel Temelleri I

Ziya Gökalp'in millet ve eğitim arasındaki ilişkiyi ele aldığı bu eserinde, eğitim (terbiye) kavramı; öğretim, öğrenci (talebe) ve öğretmen (muallim) boyutlarıyla kapsamlı bir biçimde incelemiştir.[45]

1.2.2. Altın Işık

Ziya Gökalp'in Altın Işık adlı eseri, Türk milletinin sözlü kültürüne ait masal, efsane ve destanların edebî biçimde yeniden kurgulandığı bir derleme niteliği taşımaktadır. Eserde yer alan anlatılar hem şiirsel (manzum) hem de düz yazı (mensur) formda sunulmaktadır. Gökalp, bu eser aracılığıyla halk kültürünün temel yapı taşlarını yeni kuşaklara aktarmayı hedeflemiş, aynı zamanda millî kimliğin oluşumuna katkı sağlayacak değerleri ön plana çıkarmıştır.[46]

1.2.3. Kızılelma

Ziya Gökalp'in Kızıl Elma adlı eseri, Türk milliyetçiliğinin ideolojik temellerini şiirsel bir dille ifade ettiği önemli yapıtlar arasında yer almaktadır. Bu eserde, "Kızıl Elma" metaforu, Türk milletinin tarihsel ülkü ve ideallerini simgelerken, Gökalp'in halk kültürü ile modernleşme düşüncelerini uzlaştırma çabası da dikkat çekmektedir.[47]

---

[44] Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 8.

[45] Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri 1,* (Edt. R. Kardaş) (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1973); Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 9.

[46] Gökalp, Ziya. *Altın Işık,* (Edt. A. Duymaz) İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015; Okay, "*Gökalp, Ziya,* 127; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 9.

[47] Ziya Gökalp, *Kızıl Elma* (Edt. M. Aksu) (İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021); Okay, "*Gökalp, Ziya,* 127; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 9.

1.2.4. Makaleler

Ziya Gökalp'in Makaleler adlı eseri, onun sosyoloji, felsefe, eğitim, din ve milliyetçilik konularındaki görüşlerini sistematik bir biçimde ortaya koyduğu önemli bir derlemedir. Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır, Peyman ve Volkan gazetelerinde kaleme alınan yazıları bu eserde derlemiştir.[48]

1.2.5. Şaki İbrahim Destanı

Ziya Gökalp'in *Şaki İbrahim Paşa* adlı eseri, Osmanlı toplum yapısında düzen, adalet ve otorite kavramlarını sorgulayan tarihî bir hikâye olarak öne çıkar. Eserde, adaletsiz yöneticilerin halk üzerindeki etkileri eleştirel bir bakış açısıyla işlenirken, toplumun huzurunu tehdit eden unsurların nasıl ortaya çıktığı anlatılmaktadır. Ziya Gökalp'in kitap haline getirilerek yayımlanan ilk eseridir.[49]

1.2.6. Türk Medeniyeti Tarihi

Ziya Gökalp'in *Türk Medeniyeti Tarihi* adlı eseri, Türk milletinin tarihsel ve kültürel kökenlerini sistematik bir biçimde ele alan, sosyolojik yönü güçlü bir çalışmadır. Gökalp bu eserinde, Türk medeniyetinin yalnızca askerî ya da siyasî başarılarla değil, aynı zamanda din, hukuk, ahlak ve estetik gibi toplumsal alanlardaki gelişmelerle de şekillendiğini savunur. Eser, Gökalp'in Türkçülük düşüncesiyle şekillenen medeniyet tasavvurunu anlamak açısından temel kaynaklardan biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak Gökalp'in ömrü bu eseri tamamlamaya yetmemiştir.[50]

1.2.7. Türkçülüğün Esasları

Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* adlı eseri, Türk milliyetçiliğinin teorik temellerini ortaya koyan, sosyolojik ve ideolojik yönü güçlü bir başvuru kaynağı

---

[48] Ziya Gökalp, *Makaleler 1* (Edt. Ş. Beysanoğlu) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976); Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 9.

[49] Ziya Gökalp, *Şaki İbrahim Destanı ve Bir Kitapta Toplanmış Şiirler* (Edt. Ş. Beysanoğlu) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976); Okay, "*Gökalp, Ziya,* 127; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 9.

[50] Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi* (Ed. A. Duymaz) (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015); Okay, "*Gökalp, Ziya,* 127; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 10.

niteliğindedir. Bu eserde Gökalp, millet, kültür, medeniyet ve dil gibi kavramları sistematik bir çerçevede ele alarak Türk milletinin modernleşme sürecinde izlemesi gereken yolu açıklamaktadır. Ona göre, Türkçülük; ırk temelli değil, kültür temelli bir birlik anlayışıdır ve millet olmanın esas koşulu ortak kültürdür. Gökalp'in bu yaklaşımı, hem Osmanlı'nın son dönemindeki çok uluslu yapıya bir eleştiri hem de yeni kurulacak ulus-devletin ideolojik altyapısına bir katkı niteliği taşımaktadır. *Türkçülüğün Esasları*, Cumhuriyet ideolojisinin şekillenmesinde önemli rol oynamış, sosyal bilimler ve siyaset felsefesi açısından kalıcı etkiler bırakmış bir eserdir.[51]

1.2.8. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak

Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sürecinde ortaya çıkan kimlik bunalımlarına yönelik bir çözüm önerisi olarak kaleme alınmıştır. Gökalp, eserde üç temel kimlik öğesi olan milli kültür (Türkleşmek), dini aidiyet (İslamlaşmak) ve çağdaşlaşma (Muasırlaşmak) arasında bir denge kurularak sağlıklı bir toplum inşa edilebileceğini savunmuştur. [52]

1.2.9. Yeni Hayat, Doğru Yol

Ziya Gökalp'in kaleme aldığı Türkçülüğün Esasları, Türkçülük düşüncesini sistematik bir çerçevede ele alan temel metinlerden biridir. Eserde, "Türkçülüğe yeni hayat" anlayışı merkeze alınarak, milliyetçilik fikrinin toplumsal, kültürel ve siyasal boyutları kuramsal bir bütünlük içinde açıklar. Gökalp, millet kavramını dil, kültür ve ülkü birliği temelinde tanımlarken, modernleşme ile millî kimlik arasında dengeli bir ilişki kurulması gerektiğini vurgular. *Yeni Hayat / Doğru Yol*, Gökalp'in düşünsel gelişiminin önemli bir aşamasını yansıtır ve Cumhuriyet dönemindeki toplumsal yapılanmaların zihinsel altyapısını anlamada kilit rol oynamaktadır.[53]

---

[51] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (Ed. M. Aksu) (İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021); Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 466-467; Metin, "Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: İdeoloji, Kimlik ve Kültürün Kesişim Noktaları", 248; Okay, "*Gökalp, Ziya,* 127;). Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 10.

[52] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (Ed. M. Aksu), İstanbul: Karbon Kitaplar, 2018); Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 56-59; Metin, "Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: İdeoloji, Kimlik ve Kültürün Kesişim Noktaları", 248; Okay, "*Gökalp, Ziya,* 127;). Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 10.

[53] Gökalp, Ziya. *Yeni Hayat Doğru Yol* (Ed. M. Cunbur), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976; Okay, "*Gökalp, Ziya,* 127; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 10.

1.2.10. Makaleler III

Ziya Gökalp'in bu çalışması, Milli Tetebbular Mecmuası'nda yayımlanan makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eserde Gökalp, özellikle eski Türk toplumlarının sosyal yapısını, geleneklerini ve yaşam biçimlerini sosyolojik bir bakış açısıyla incelemiştir.[54]

1.2.11. Makaleler IV

Ziya Gökalp'in bu çalışması; *İslam, İktisat, İçtimaiyat, Şair* ve Halka Doğru Mecmuası gibi süreli yayınlarda yayımlanan makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eserde Gökalp, Türk toplumunun geleneksel normlarını, ahlaki yapısını ve toplumsal düzenini "töre" kavramı çerçevesinde ele almaktadır.[55]

1.2.12. Malta Konferansları

Sürgün yıllarında kaleme alınan *Malta Konferansları,* Ziya Gökalp'in düşünce dünyasının savaş ve esaret ortamında nasıl şekillendiğini gösteren önemli bir eser olma özelliği taşımaktadır. Gökalp, bu metinlerde özellikle milliyetçilik, İslamcılık ve Batıcılık gibi fikir akımları arasındaki dengeyi kurmaya çalışırken, Türk milletinin geleceğine dair sosyolojik ve kültürel analizler sunmaktadır. Eserde, millî kimliğin inşasında hem geleneksel değerlerin hem de çağdaş medeniyet anlayışının birlikte ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır.[56]

1.2.13. Makaleler V

Ziya Gökalp'in *Makaleler V* adlı eseri, onun farklı dönemlerde çeşitli dergilerde yayımlanan yazılarını bir araya getirerek Türk milletinin eğitim, kültürel ve toplumsal yapısına dair düşüncelerini sistemli biçimde sunmaktadır. Gökalp bu eserinde, "terbiye" kavramını yalnızca bireysel eğitim süreci olarak değil, aynı

---

[54] Ziya Gökalp, *Makaleler 3 (Milli Tetebbular Mecmuası'ndaki Makaleler)* (Ed. M. O. Durusoy), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 10.

[55] Ziya Gökalp, Makaleler IV (Ed. F.R. Tuncor) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), 34; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 11.

[56] Ziya Gökalp, *Malta Konferansları* (Ed. M.F. Kırzıoğlu) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), 45; Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 463; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 11.

zamanda toplumsal değerlerin yeni nesillere aktarılmasını sağlayan kültürel bir mekanizma olarak ele almaktadır.[57]

1.2.14. Makaleler VII

Ziya Gökalp'in Küçük Mecmuada yayımlanan yazılarının derlenmesiyle oluşturulan eserdir.[58]

1.2.15. Makaleler VIII

Ziya Gökalp'in kaleme aldığı derleme şeklinde ki bu eser, *Halka Doğru, İslam, İçtimaiyat, Şair, Bilgi ve İktisadiyat* mecmualarında yayımlanan makalelerin bütüncül bir şekilde düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.[59]

1.2.16. Makaleler IX

Ziya Gökalp'in Yeni Türkiye, Yeni Gün ve Cumhuriyet Gazetesi'nde farklı konular üzerine kaleme aldığı yazılar bir araya getirilmiştir. Bu eser, yazarın çeşitli dönemlerde yayımlanan düşünce yazılarını derli toplu bir şekilde sunan bir derleme niteliği taşımaktadır.[60]

1.2.17. Makaleler II

Ziya Gökalp'in Eski Türkler ile İslam düşüncesine dair değerlendirmelerini bir araya getiren çalışma özelliği taşımaktadır.[61]

---

[57] Ziya Gökalp, *Makaleler V* (Ed. R. Kardaş) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981); Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 11.

[58] Ziya Gökalp, *Makaleler VII* (Ed. A. Çay) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982), 28-32; Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", 463-465; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 12.

[59] Ziya Gökalp, *Makaleler VIII* (Ed. F.R. Tuncor) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981); Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 11.

[60] Ziya Gökalp, *Makaleler IX* (Ed. Ş. Beysanoğlu) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980); Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 11.

[61] Ziya Gökalp, Makaleler II (Ed. S. Bolay Hayri) (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982); Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 12.

1.2.18. Türk Töresi

Türk Töresi, Ziya Gökalp'in Türk toplumunun tarihsel ve kültürel kökenlerini incelemek amacıyla kaleme aldığı önemli eserlerden biri olma özelliği taşımaktadır. Gökalp, bu çalışmasında Türk kültürünün sürekliliğini vurgulayarak, günümüzde yaşatılan bazı geleneklerin İslamiyet öncesi dönem Türk inanç ve yaşam biçimleriyle ilişkili olduğunu sosyolojik bir bakış açısıyla ele almaktadır.[62]

1.2.19. Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler

Ziya Gökalp'in *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* adlı eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki toplumsal yapının sosyolojik çözümlemesini sunması bakımından önemlidir. Gökalp, bu çalışmasında özellikle aşiret sisteminin yapısını, işleyişini ve bölgedeki toplumsal dayanışma biçimlerini incelemiştir. Aşiretlerin sosyal organizasyonları, gelenekleri ve yerel otorite ilişkileri gibi konulara odaklanan bu eser hem etnolojik hem de sosyolojik bir değerlendirme niteliği taşımaktadır. Gökalp'in bu incelemeyi yaparken pozitivist bir yöntem izlediği ve dönemin idarî-politik ihtiyaçları doğrultusunda sosyolojik öneriler sunduğu görülmektedir.[63]

1.2.20. Limni ve Malta Mektupları

Ziya Gökalp, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi şartları uyarınca, 28 Ocak 1919 günü tutuklanmıştır. Tutuklanmasının ardından önce Limni Adası'na, sonra Malta Adası'na sevk edilmiştir. Gökalp, burada geçirdiği süre boyunca çeşitli kamplara aktarılmıştır. İlk olarak Polverista kampına gönderilmiş, ardından Eski Verdala ve Yeni Verdala kamplarında tutulmuştur. Sonrasında tekrar Polverista kampına dönmüş ve bu kampta 30 Nisan 1921 tarihine kadar esir olarak kalmıştır. Bu süreç neredeyse iki buçuk yıl sürmüştür. Londra'da gerçekleştirilen konferans neticesinde, kendisini de kapsayan bir

[62] Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 12.

[63] Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* (Ed. Ş. Beysanoğlu) (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1992); Okay, "*Gökalp, Ziya,* 127; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 12.

af kararı çıkmıştır. Bu karar doğrultusunda Ziya Gökalp**,** 19 Mayıs 1921 tarihinde İstanbul'a dönmüş ve uzun süren esaretten kurtulmuştur.[64]

Ziya Gökalp'in sürgün yıllarında ailesine yazdığı mektuplar, yalnızca bir mahkûmun sevdikleriyle iletişim kurma çabası değil, aynı zamanda onun iç dünyasını, inanç yapısını ve bireysel direncini yansıtmaktadır. Bu bağlamda Gökalp, eşi Vecihe Hanım ve kızları Seniye, Hürriyet ve Türkan Hanımlara yolladığı toplamda 164 kartpostal ve 572 mektuptan oluşmaktadır. Bu mektuplar, onun dinî duyarlılıklarını**,** kadere ve tevekküle bakışını**,** imanî duruşunu**,** ahlaki ve ailevi sorumluluklarını derinlemesine ortaya koyan belgeler olma açısından din psikolojik önem taşımaktadır.[65]

1.2.21. Çınaraltı Konuşmaları

Ziya Gökalp'in *Çınaraltı Konuşmaları* adlı eseri, onun halkla doğrudan iletişim kurarak millî değerleri aktarma amacını taşıyan kısa ve özlü metinlerden oluşmaktadır. Gökalp'in bu eseri Cumhuriyet Gazetesinde yazmış olduğu yazılar toplanarak eser haline getirilmiştir.[66]

1.2.22. Felsefe Konferansları

Ziya Gökalp'in Malta sürgünü sırasında arkadaşlarının isteği üzerine verdiği felsefe dersleri, daha sonra sistemli notlar hâline getirilerek bu eserin temelini oluşturmuştur. Bu çalışma; Bilim ve Felsefe, Psikoloji, Dil ve Sanat, Mantık, Ahlak ve Metafizik olmak üzere altı ana bölümden oluşmaktadır. Bu yönüyle eser, Gökalp'in felsefi düşünce sistemini toplu biçimde yansıtan önemli bir derleme niteliği taşımaktadır.[67]

---

[64] Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları* (Ed. F. A. Tansel) (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2025), 24-25.

[65] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları,* 24.

[66] Ziya Gökalp, Çı*naraltı Konuşmaları* (İstanbul: Elips Kitap, 2006); Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 13.

[67] Ziya Gökalp, *Felsefe Dersleri* (Ed. E. Erbay ve A. Utku) (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2006); Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı,* 13.

İKİNCİ BÖLÜM

ZİYA GÖKALP'İN DÜŞÜNCE SİSTEMİ VE SOSYOLOJİ ANLAYIŞI

2.1. ZİYA GÖKALP'İN SOSYOLOJİK YAKLAŞIMI

Ziya Gökalp, Türkiye'de sosyolojinin sistematik bir disiplin hâlinde ele alınmasına öncülük eden düşünürlerden biri olup, özellikle Émile Durkheim'ın sosyolojik yaklaşımını benimseyerek bu yöntemi Türk toplumunun yapısal ve kültürel sorunlarına uygulamaya çalışmıştır [68]. Gökalp'e göre sosyolojik araştırmalar teorik, akla dayalı ve tümevarımcı bir nitelik taşımalı; sosyal olgular ise bireylerden bağımsız, kendine özgü bir gerçeklik alanı olarak ele alınmalıdır [69].

Gökalp, Durkheim sosyolojisinden özellikle değerler sistemi, ülkü, birey-toplum ilişkisi, kültür–medeniyet ayrımı, halk–seçkin karşıtlığı ve toplumsal evrim gibi temel kavramları devralarak Türk toplumunun çözülme ve bütünleşme sorunlarına çözüm üretmeyi amaçlamıştır. Bu yaklaşım, yalnızca yapısal bir sosyolojik analiz girişimi değil; aynı zamanda toplumun ortak inanç ve değerler etrafında yeniden bütünleşmesini hedefleyen psikolojik bir yönelim olarak da değerlendirilebilir[70].

Ziya Gökalp'in sosyoloji anlayışı, toplumun yalnızca yapısal özelliklerini incelemekle sınırlı kalmamakta; bireyin iç dünyasına ait sezgi, duyarlılık, rüya ve hatta vahiy gibi psikolojik unsurları da dikkate almaktadır. Bu yönüyle Gökalp'in yaklaşımı, din psikolojisinin temel ilgi alanlarından biri olan bireysel deneyimlerin inanç ve değer sistemleri üzerindeki etkisiyle örtüşmektedir.

Gökalp, tarihsel düşünce sistemini oluştururken İbn Haldun'un devletlerin canlı bir organizma gibi doğup geliştiği ve nihayetinde çöktüğü yönündeki görüşünü benimsemekle birlikte, devleti insan organizmasından ayıran temel unsurun "aklî ayıklama" yetisi olduğunu vurgulamaktadır. Bu vurgu, onun düşünce sisteminde bireysel aklın, seçkinlerin ve aydınların toplum üzerindeki yönlendirici rolünü öne

---

[68] Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 9.

[69] Suat Anar, "Gökalp, Ziya (Sosyolojisi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/134; İlyas Sucu, "Ziya Gökalp'in Tarihsel Sosyoloji Anlayışının Prens Sabahaddin Sosyolojisindeki İzleri: Tahsin Demiray ve Türk Toplum Tarihi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 184; Uğurlu, *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı*, 14.

[70] Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak", 448.

çıkarmaktadır. Din psikolojisi açısından bu bakış, bireyin hem rasyonel hem de sezgisel yönleriyle toplumun kültürel ve manevi yapısına nasıl katkı sunduğunu anlamak bakımından önem taşımaktadır. Gökalp, bir milletin yükselişini ise kültür ve medeniyet unsurları arasındaki dengenin korunmasına bağlayarak toplumun ruhsal ve kültürel bütünlüğüne dikkat çekmektedir.[71]

Gökalp'in sosyoloji anlayışında halk, kültürün; aydınlar ise medeniyetin temsilcisi olarak konumlandırılmaktadır. Bu ayrım, bireyin toplum içindeki rolü ve kimliğinin hem geleneksel değerlerle hem de modernleşme süreçleriyle nasıl etkileşim içinde şekillendiğini göstermesi bakımından din psikolojisi açısından önemlidir. Gökalp, aydınların halktan kopuşunu, yabancı okullarda aldıkları eğitim sonucu ortaya çıkan kültürel yabancılaşmaya bağlamaktadır. Bu bağlamda bireyin millî kimliğini inşa edememesi, kişilik çatışmalarına ve aidiyet sorunlarına yol açabilmektedir. Ona göre gerçek aydın, halkın içinden çıkan, onun diliyle konuşan ve sorunlarına duyarlılık gösteren kişidir [72]. Gökalp'in *"aydınlar milletin dimağıdır"* ifadesi, din psikolojisinde önemli bir yere sahip olan kolektif bilinç kavramıyla ilişkilendirilebilir.

Bu noktada Carl Gustav Jung'un ortak bilinçdışı kuramı, Gökalp'in aydın ve toplum ilişkisini anlamlandırmak açısından işlevsel bir çerçeve sunmaktadır. Jung'a göre insan zihninin derin katmanları, kuşaklar boyunca aktarılan kolektif deneyimler, davranış kalıpları ve arkaik anılardan oluşmaktadır. Biyolojik evrim sürecinin fiziksel yapıları dönüştürmesi gibi, zihinsel yapı ve düşünme biçimleri de tarihsel süreç içerisinde evrimleşmiştir. Bu yapının temel bileşenleri arketiplerdir. Arketipler, bireyin bilincine imgeler, semboller ve temsil biçimleri aracılığıyla yansımakta; kültürden kültüre değişen formlar alsa da özsel niteliklerini korumaktadır. Örneğin "anne" arketipi, bireysel deneyimlerle şekillenmekle birlikte, koruyucu, besleyici ve üretken gibi evrensel özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu durum, farklı kültürlerde benzer anne figürlerinin ortaya çıkmasını açıklamaktadır. Bu kapsamda Gökalp, Psikolojik Din Psikolojisinden ziyade Sosyolojik temelli Din Psikolojisine önem vermiştir. [73].

---

71 Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 23-26.

72 Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 32.

73 Özer Çetin, "Jung Psikolojisinde Rüya", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (01 Haziran 2010), 256; Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan* (Kaknüs Yayınları, 2012), 42-43; Charles G. Morris, *Psikolojiyi Anlamak Psikolojiye Giriş*, ed. Belgin H. Ayvaşık - Melike Sayıl, 2013, 460.

Bu bağlamda aydın, kolektif bilinçdışında yer alan bir arketip figür olarak halkın ruhsal rehberi ve kültürel hafızasının taşıyıcısı konumundadır. Gökalp, halktan kopuk ve dış kaynaklı fikirlerle şekillenmiş bir elit anlayışını eleştirirken, köklerini millî değerlere dayandıran bir entelektüel arketip önermektedir. Bu yaklaşım, birey-toplum ilişkilerinde kültürel uyumun, ruhsal bütünlüğün ve kimliksel dengenin sağlanmasında aydınların yönlendirici rolünü vurgulamaktadır [74].

2.1.1. Teorik ve Yöntemsel Temeller

Ziya Gökalp'in düşünsel gelişiminde en belirleyici Batılı etki, Émile Durkheim olmuştur. Gökalp, Durkheim'i yalnızca bir fikir kaynağı olarak değil, adeta bir öğretmen gibi görmüş ve onun sosyolojik yaklaşımını derinlemesine benimseyerek sosyoloji biliminin yöntemsel temellerini bu doğrultuda kavramıştır. Durkheim'in toplumu bir bütün olarak ele alan yapısal-fonksiyonalist anlayışını temel alan Gökalp, bu çerçeveyi Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına uyarlayarak yerli bir sosyolojik yorum geliştirmeye çalışmıştır.[75]

Gökalp'in sosyolojik yaklaşımı, teorik ve yöntemsel açıdan büyük ölçüde Durkheim'in pozitivist sosyoloji anlayışına dayanmaktadır. Toplumu, bireylerin toplamı olarak görmeyip, kendine özgü yapıları ve işlevleri olan bir bütün olarak ele almaktadır [76] . Bu bağlamda, toplumsal olguları dışsal ve nesnel gerçeklikler olarak değerlendirmiş ve sosyolojiyi yalnızca gözlem ve deneyle değil, tümevarım yöntemiyle temellendirmektedir.[77] Ona göre sosyolojik araştırmalar, değer yargılarından arındırılmalı ve bilimsel tarafsızlık esas alınmalıdır. Bu yaklaşım hem Osmanlı toplum yapısının çözümlemesinde hem de Cumhuriyet'in inşa sürecindeki toplumsal dönüşümlerin kavramsallaştırılması açısından önemli bir temel oluşturmaktadır.[78]

---

74 Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 32-35.
75 Emen, *Ziya Gökalp'te Kültür-Din İlişkisi ve Eğitime Yansımaları*, 35.
76 Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 2021, 18-19.
77 Dogan Ergun, "Sosyolojik Aklın Sosyolojik Eleştirisi Ya Da Ziya Gökalp'in Yeğlediği", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 21 (2011), 57.
78 Anar, "Gökalp, Ziya", 14/135-136.

2.1.2. Hars ve Medeniyet

Ziya Gökalp'in sosyolojik düşüncesinde "hars" (kültür) ve "medeniyet" kavramları merkezi bir yer tutmaktadır.[79] Ona göre hars, bir milletin ortak duygu, inanç, dil, ahlâk ve sanat gibi öğelerle biçimlenen, toplumsal ruhu yansıtan yerli ve millî kültürdür.[80]-[81]. Buna karşılık medeniyet, farklı milletler arasında yaygın olan bilim, teknik ve hukuk gibi evrensel nitelikli kurumları kapsamaktadır. Gökalp, bu iki kavramı keskin bir biçimde ayırarak, bir milletin kimliğini koruması için harsına sahip çıkması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, aydınların görevi, evrensel medeniyet unsurlarını benimseyip bunları halkın milli kültürüyle uyumlu hâle getirmektir.[82]

Toplumsal yapının sürekliliği ve kolektif bilinç (Durkheim'ın "toplumsal vicdan" kavramıyla ilişkili şekilde) açısından, Ziya Gökalp'in kültür anlayışı, toplumun yapı taşlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Gökalp'e göre "hars" kavramı, yalnızca dil, din, sanat, ahlak, iktisat ya da edebiyat gibi toplumsal alanlarda ortaya çıkan bireysel olguların toplamı değil; bu unsurların etkileşimiyle oluşan toplumsal değerlerin ve normların bütünü şeklinde kavramsallaştırılmalıdır.[83] Sonuç olarak, kültür bir araç olarak toplumsal vicdanı üretir ve sürdürülebilir toplumsal düzeni besler; bu bağlamda kültür ve toplumun iç içe geçmesi, hem bireylerin hem de kolektif bilinç düzeyindeki etkileşimlerin belirleyiciliğini ortaya koymaktadır.[84]

Ziya Gökalp'e göre bir toplumun çöküşü, çoğunlukla bireylerin kendi kültürlerinden uzaklaşmaları ya da kültürel değerlerini terk etmeleriyle ilişkilidir. Gökalp, milli kültürün yeterince benimsenmemesi ve yabancı kültürlere aşırı özenilmesi durumunda, kültürel bir çözülmenin kaçınılmaz olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, toplumsal kimliğin korunabilmesi için, Batı'dan yalnızca teknolojik ve bilimsel anlamda ilerlemiş olan "medeniyet" unsurlarının alınması gerektiğini, kültür

---

79 Metin, "Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu", 246.

80 Yücel Karadaş, "Ziya Gökalp'te Hars Kavramı ve Bu Kavramın Sonraki Yıllarda Türkiye'de Kültür Tartışmalarına Sosyal ve Siyasal Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 192.

81 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ed. Mehmet Kaplan (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 25-26.

82 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 17-19; Taha Parla, *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (Deniz Yayınları, 2009), 43-45; Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 30-32.

83 Abdurrahman Arvas, "Seyyid Ahmet Arvasi'ye Göre Ziya Gökalp'te Kültür (Hars) ve Medeniyet Meselesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 324-325.

84 Gökalp, *Makaleler VII*, 176.

alanında ise özgün milli değerlerin muhafaza edilmesinin zorunlu olduğunu belirtmektedir. Ona göre Japonya'nın bu konudaki yaklaşımı, model alınması gereken bir örnek teşkil etmektedir. Aksi hâlde, bireylerin ve toplumların milli kültürle olan bağlarının zayıflaması, onları kimlik bunalımına sürükler ve nihayetinde toplumsal dejenerasyon sürecini başlatmaktadır. Gökalp'in yaklaşımında, milli kültürünü kaybeden her fert ya da toplum, kültürel yozlaşmanın içine düşmüş sayılmaktadır.[85] Ziya Gökalp, maneviyatsız bir medeniyetin var olamayacağı tezini savunmuş ve manevi köklerimizin İslam geleneğinden geldiğini ifade etmiştir. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" üçlemesini, ayrılmaz bir bütünün parçaları olarak görmektedir.[86]

Ziya Gökalp'e göre bir toplumun kültürel düzeyinin yükselmesi, beraberinde medeniyetin de gelişmesini sağlamaktadır. Ancak burada önemli bir ayrım yapılır: Kültür ulusal, medeniyet ise evrensel niteliktedir. Gökalp'in bu yaklaşımı, din psikolojisi açısından birey ve toplumun değer sistemleriyle olan ilişkisine ışık tutmaktadır. Medeniyetin milletlerarası bir olgu olması, toplumların birbirinden etkilenerek değer aktarımına açık hale gelmesine yol açmaktadır. Bu tür kültürel yayılım ve medeniyetler arası etkileşim, bazı durumlarda toplumun özgün kültürel yapısını zayıflatabilmektedir. Gökalp, bu süreci kültürün dejenerasyona uğraması ve özgünlüğünü yitirerek tarih sahnesinden çekilmesi şeklinde tanımlamaktadır. Bu düşünce, Jung'un kolektif bilinç ve arketip kavramlarıyla da örtüşmektedir; zira bir toplumun kültürel kimliği, o toplumun kolektif ruhunun bir yansımasıdır. Bu ruh bozulduğunda, toplum arketipsel olarak dağılır ve kimliğini yitirmektedir. Gökalp'in *"medeniyetler doğar, yaşar ve nihayetinde yok olurlar"* ifadesi hem tarihsel döngüyü hem de toplumların ruhsal evrimini anlatan bütüncül bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Ziya Gökalp, okumuş ve aydın kesimin toplumdan soyutlanmadan, halkın değerlerini ve kültürel mirasını benimsemesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre aydınlar, milli birliğin ve toplumsal gelişimin sağlanmasında önemli bir role sahiptir; ancak bu işlevlerini yerine getirebilmeleri için halkın duygu dünyasını, yani millî harsı (kültürü) iyi anlamaları gerekmektedir. Gökalp'e göre millî harsın kaynağı halktır; halkın vicdanı toplumun manevi temelini oluştururken, aydın kesim ise toplumsal

[85] Ziya Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 137; Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri,* 50.
[86] Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları,* 120.

şuurun taşıyıcısıdır. Bu bağlamda Gökalp, halk ve aydın kesim arasında sağlıklı bir etkileşim gerektiğini vurgulamaktadır. Onun bu yaklaşımı, Carl Gustav Jung'un "arketip" kavramıyla da ilişkilendirilebilir. Jung'a göre arketipler, kolektif bilinçdışında yer alan evrensel ve kalıtsal imgeler olup, bireyin ve toplumun davranışlarını şekillendirir.[87] Gökalp'in halkı kültürel hafızanın taşıyıcısı olarak görmesi ve aydını bu hafızayı bilinçli şekilde işleyecek bir aktör olarak tanımlaması, Jung'un arketip teorisiyle örtüşen yönler taşımaktadır.[88]

2.1.3. Mefkûre ve Dayanışma

20. yüzyılın başlarında Osmanlı toplumunun karşı karşıya kaldığı kimlik bunalımını temel bir mesele olarak ele alan Ziya Gökalp, bu krize karşılık millete yeni bir ülkü ve yön tayin etme çabası içerisine girmiştir. Gökalp'in düşünce dünyasında önemli bir yer tutan "mefkûre" kavramı, yalnızca toplumsal meseleleri anlamlandırma aracı değil, aynı zamanda bireyin düşünsel ve ahlaki duruşunu biçimlendiren felsefi bir çerçeve olarak da değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda Gökalp, mefkûre anlayışını derinlemesine ele aldığı üç ayrı makaleyi: "Mefkûre Nedir?" (24 Temmuz 1922), "Mefkûre ve Şe'niyet" (31 Temmuz 1922) ve "Mefkûrenin Nevileri ve Derecâtı" (14 Ağustos 1922) başlıkları ile yaymlamıştır. Bunun yanında, çeşitli yazılarında da mefkûre kavramına ilişkin görüşlerini dolaylı biçimde okuyucuya aktarmaya devam etmiştir.[89]

Ziya Gökalp, mefkûre kavramını sosyolojik bir zeminde ele alarak tanımlamaya çalışır ve bu kavramı, toplumun olağanüstü dönemlerinde ortaya çıkan, nadir fakat derinlikli bir yaşam biçimi olarak görmektedir. Ona göre mefkûre, sıradan zamanlarda değil, ancak toplumun kriz yaşadığı, yani tarihsel anlamda dönüm noktası teşkil eden anlarda tecrübe edilebilen bir ideal yaşam tarzıdır. Gökalp'in "müstesna anlar" ifadesiyle kastettiği ise toplumların sarsıcı değişim süreçlerinden geçtiği, sosyal yapının istikrarsızlaştığı ve ortak değerlerin yeniden inşa edilme ihtiyacının doğduğu buhranlı dönemlerdir. [90]

---

87 Abdülkerim Bahadır, *Jung ve Din* (İz Yayıncılık, 2010), 86-96.
88 Gökalp, *Yeni Hayat,* 30.
89 Mustafa Kaya, "Ziya Gökalp'in Toplum Felsefesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 225.
90 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 53-54-55.

Ziya Gökalp, mefkûre kavramını toplumla özdeşleştirerek onun yalnızca ideal bir hedef değil, bizzat toplumun kendisi olduğunu ifade eder; bu düşüncesini de toplumun bireylerden ziyade, bireylerde ortak olarak bulunan duygu ve vicdan birliğiyle tanımlanmasıyla temellendirmektedir. Gökalp'e göre mefkûre, toplumun sıradan zamanlarında değil, olağanüstü ve sarsıcı dönemlerinde ortaya çıkan bir yaşam biçimidir ve bu özelliğiyle yalnızca yaşandığı zaman diliminde etkili olmaktadır.[91] Bu durum, mefkûrenin toplumsal dönüşümdeki işlevine de ışık tutar. Toplumda değerlerin değişimi ya da yeniden inşası, Gökalp'e göre mefkûrelere bağlı olarak şekillenir. Bu nedenle mefkûre, sadece bir düşünsel ideal değil; aynı zamanda değerlerin dönüşümünü mümkün kılan dinamik bir yapı olarak toplumsal gelişimin temelini oluşturmaktadır.[92]

Gökalp'in sosyolojik düşüncesinde "mefkûre" (ülkü) ve "dayanışma" kavramları, toplumun bütünlüğünü ve yönünü belirleyen temel unsurlar arasında da yer almaktadır.[93] O'na göre mefkûre, bir milletin ortak geleceğine yönelik ideal ve hedefler bütünüdür. Mefkûre, bireyin ruhunda bir "vecd" duygusu oluşturur ve bireyin kalbinde kutsiyet kazanır. Mefkûre uğrunda, birey tüm varlıklarını feda edebilmektedir.[94] Bu anlamda mefkûre, sadece bireysel bir yönelim değil, aynı zamanda toplumu bir arada tutan manevi bir bağdır. Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, kutsiyet atfedilen mefkûre, bireyin inanç dünyasında yer edinerek davranışlarını, fedakârlık duygusunu ve aidiyet bilincini yönlendirir; bu yönüyle de toplumsal dayanışmanın duygusal ve ahlaki zeminini oluşturur. Mefkûre etrafında birleşen bireyler, ortak bir ülkü çevresinde kenetlenerek hem bireysel anlam bulur hem de toplumsal yapının sürekliliğine katkı sağlar. Bu idealler, bireyleri ortak bir ülküde buluşturarak toplumsal dayanışmayı güçlendirir.

Ziya Gökalp'e göre mefkûre, bireylerin kişisel düşüncelerinden doğan öznel bir tasarım değil, toplumsal kökenleri olan ve bireylerin iradesinden bağımsız olarak ortaya çıkan nesnel bir olgudur. Bu yönüyle mefkûre, bireyler tarafından yaratılmaz; aksine, toplumsal koşulların bir ürünü olarak kendiliğinden varlık kazanır. Mefkûre zaten mevcut olduğu için bireyler onu yalnızca keşfedebilir; bu da onun soyut bir tasavvur değil, somut bir gerçeklik, Gökalp'in ifadesiyle bir *"şe'niyet"* olduğunu

---

91 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak,* 53-54-55.
92 Kaya, "Ziya Gökalp'in Toplum Felsefesi", 225.
93 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak,* 53-60.
94 Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları,* 159.

gösterir. Bu gerçeklik, bilimsel yöntemlerle incelenebilir nitelikte olduğu için, onu anlamanın ve açıklamanın yolu da pozitif yöntemlere dayanan bir bilim dalı olan sosyolojiden geçmektedir. [95]

Ziya Gökalp'e göre bir milletin gelecekte hangi değer yargılarına sahip olacağı, ancak o milletin mefkûresinin belirginleşmesiyle anlaşılabilir. Mefkûre ortaya çıkmadan önce, geleceğe dair değer yönelimleri belirsizliğini korur; fakat yeni bir mefkûre oluştuğunda, toplumun gelecekteki yönelimi netlik kazanır. Bu yeni idealin oluşmasıyla birlikte, geçmişe ait değer sistemleri çözülmeye başlar ve yerlerini, mefkûreden türeyen yeni değerler alır. Bu değer değişimi, yalnızca düşünsel bir dönüşümle sınırlı kalmaz; aynı zamanda ahlaki, hukuki, siyasi, estetik (bedii) ve ekonomik alanlarda yeni kurumların ve kuralların doğmasına da zemin hazırlar. Gökalp, bu çok yönlü kültürel ve toplumsal dönüşüm sürecini "millî hars" olarak tanımlar. Dolayısıyla mefkûre hem milletin geleceğini tayin eden hem de bu geleceğin kültürel temelini oluşturan belirleyici bir kavramdır. [96]

Ziya Gökalp, bir milletin mefkûreden yoksun olmasının ciddi toplumsal ve kültürel sonuçlar doğuracağını savunur. Ona göre, millî bir mefkûreye sahip olmayan toplumlar, ekonomik bağımsızlıklarını geliştiremez, dilde sadeleşme gerçekleşemez ve sanat alanında millî üsluplar oluşturulamaz. Gökalp, özellikle Türk milletinin bu tür eksiklikleri mefkûresizlikle açıklarken, bir devletin sürekliliği ve diriliği için yaratıcı ve yaşatıcı bir ideale sahip olmasının zorunlu olduğunu ifade eder. Bu düşünceye göre, mefkûresi olan milletlerin bireyleri kararlı ve iradeli davranırken, mefkûresiz toplumların üyeleri yönsüz ve iradesiz kalır. Mefkûre; geçmişin anlamlandırıcısı, şimdiki zamanın eğiticisi ve geleceğin kurucusu olarak, toplumsal bütünlük ve gelişmenin temel belirleyicisi konumundadır.[97]

Öte yandan Gökalp'in düşünce dünyasında "mefkûre" kavramının merkezi bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Gökalp'in Malta sürgünü yılalrında kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektupta bu kavrama ilişkin yaptığı değerlendirmeler hem dönemin toplumsal koşullarını hem de onun idealist yaklaşımını anlamak açısından dikkat çekicidir. Gökalp, mektubunda içinde bulunulan dönemin savaş ve felaketlerle dolu

---

95 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 53-59.

96 Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua-II* (Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2009), 9-12.

97 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 55-56.

olduğunu, bütün dünyanın derin bir ızdırap içinde bulunduğunu belirtmekte; ancak insanlığın bu buhranlardan mutlaka kurtulacağını ifade etmektedir. Ona göre tarihte yaşanan bu tür kriz dönemleri, büyük mefkûrelerin doğmasına zemin hazırlayan zamanlardır. Gökalp, insanlığı kurtaracak tek unsurun mefkûre olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre güçlü bir mefkûre, her memleketi bir cennete dönüştürme potansiyeline sahiptir; böylelikle her millet kendi ideal dünyasında huzur içinde yaşayabilecektir. Bu ifade, bireysel ve toplumsal iyilik hâlinin, manevi ve ideolojik hedeflerle desteklenen bir anlam çerçevesi içinde şekillendiğine işaret etmektedir. Mektupta geleceğe dair çizilen tablo, haksızlık, adaletsizlik ve özgürlük kısıtlamalarının ortadan kalktığı; kin, husumet, tamah ve haset gibi olumsuz duyguların yerini sevginin aldığı bir toplumsal düzen tasavvuru oluşturmayı yazmaktadır. Gökalp, bireylerin birbirini, milletlerin ve dinlerin birbirini seveceği, uygarlıkların ise karşılıklı bir takdir ve yakınlık içinde olacağı ideal bir gelecek perspektifi sunmaktadır.[98]

Ziya Gökalp, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan milliyetçi isyanlar, ekonomik çöküntüler ve yönetimsel karmaşalar gibi toplumsal sorunlara çözüm arayışı içerisindeyken, Émile Durkheim'ın dayanışma kuramından etkilenmiştir. Durkheim'in mekanik ve organik dayanışma kavramlarını Türk toplum yapısına uyarlayan Gökalp, özellikle "millî dayanışma" kavramını ön plana çıkarmış ve bireylerin kendi çıkarlarından ziyade toplumun ortak değerlerine yönelmesini teşvik etmiştir.[99]

Bu bağlamda Gökalp'in sosyolojik sisteminde "dayanışma" kavramı, toplumsal düzenin sürekliliği açısından merkezi bir öneme sahiptir. Ona göre bir milletin varlığını sürdürebilmesi, bireylerin ortak inançlar, değerler ve ülküler etrafında birleşmesine bağlıdır.[100] Bu anlamda dayanışma, yalnızca ekonomik ya da kurumsal bir birliktelik değil, aynı zamanda toplumu ahlaki bir bütün haline getiren kültürel bir bağdır. Gökalp, toplumun farklı kesimlerinin – aile, zümre, meslek grupları gibi, aralarında denge ve iş birliği içinde olması gerektiğini vurgulayarak, bu yapılar arası dayanışmanın milletin ruhunu oluşturduğunu belirtmiştir.[101]

---

98 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 344.
99 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 52-54.
100 Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 61-63.
101 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 66-68.

Gökalp'in düşünce sisteminde merkezi bir yer edinen bu kavram, toplumda birlik ve düzenin sağlanabilmesi için bireyler arasında güçlü sosyal bağların kurulması gerektiğini savunur. Toplumsal yapıların istikrara kavuşabilmesi için sadece bireysel çıkarlar değil, aynı zamanda ortak değerler ve kolektif amaçlar etrafında birleşmenin gerekliliğini vurgulayan Gökalp, dayanışmayı hem ahlaki hem de sosyolojik bir temel olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda, dayanışma fikri Gökalp'in toplumu yeniden inşa etme çabasında, kültürel bütünleşme ve toplumsal uyumu sağlamaya yönelik bir araç olarak ön plana çıkmaktadır.[102]

Ziya Gökalp'in sosyolojiye yönelmesinde, bireyin ait olduğu toplumun sorunlarına çözüm üretme arzusu belirleyici olmuştur. Bu yönelimin altında, bireysel ve toplumsal kimliğin yeniden inşası sürecinde karşılaşılan değer boşluğuna verilen zihinsel bir yanıt olduğu düşünülebilir. Gökalp'in Émile Durkheim'a ilgisi ise, özellikle "dayanışma" (solidarité) kavramı üzerinden şekillenmiştir. Osmanlı toplumunun çözülme sürecinde sosyal bütünlüğün ve ortak inanç sistemlerinin zayıflaması, bireylerde aidiyet ve anlam arayışını tetiklemiştir. Bu çerçevede Gökalp'in Durkheim'ın solidarist yaklaşımını benimsemesi, yalnızca toplumsal düzen arayışıyla değil, aynı zamanda bireyin ruhsal ve değer temelli ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik psikolojik bir yönelim olarak da değerlendirilebilir.[103]

2.1.4. Mefkure ve Din Psikolojik Analizi

Ziya Gökalp'in mefkûre anlayışı, din psikolojisi perspektifiyle ele alındığında, bireyin iç dünyasında kök salan ve toplumsal yapıyı dönüştürme gücüne sahip olan manevi bir yönelim olarak değerlendirilebilir. Gökalp'e göre mefkûre, bireylerin zihninde soyut bir hedef değil, toplumu var eden ortak duygu, inanç ve vicdan birliğinin somut bir ifadesidir. Bu bağlamda mefkûre, özellikle toplumsal krizlerin, sarsıcı dönüşümlerin yaşandığı dönemlerde bireylerin anlam arayışına yönelmesiyle ortaya çıkar; bireyde aidiyet, umut ve direnç duygularını pekiştirerek toplumsal bütünlüğü sağlar. Din psikolojisi açısından bu süreçte mefkûre, kutsal olana yöneliş, değerlerin yeniden yapılandırılması ve kimlik inşası gibi psikolojik mekanizmaları harekete geçirir. Mefkûre, sadece düşünsel bir ideal değil, aynı zamanda toplumsal

[102] Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak", 447-449.
[103] Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak", 447.

değerlerin dönüşümünü sağlayan dinamik bir yapıdır ve bireyin inanç sistemiyle bütünleşerek toplumsal gelişimin temelini oluşturur.

Gökalp'in mefkûre kavramı, özellikle "anlam üretimi" ve "kriz dönemlerinde anlamın yoğunlaşması" ekseninde dikkat çekici bir teorik karşılık bulmaktadır. Gökalp'in, büyük ideallerin ve kapsamlı düşünce sistemlerinin toplumsal bunalım ve dönüşüm anlarında ortaya çıktığına yönelik tespiti, yalnızca sosyolojik değil, aynı zamanda din psikolojik bir ihtiyaca da işaret eder. Bu tür dönemlerde bireyler ve toplumlar, mevcut anlam çerçevelerinin yetersizliğiyle karşı karşıya kalır ve yeni bir yönelim arayışına girer.[104] Bu durum, Viktor Frankl'ın ortaya koyduğu "anlam arayışı" kavramı ile teorik olarak örtüşür. Frankl'a göre insan, temel motivasyonunu yaşamın anlamını bulma çabasından alır ve bu ihtiyaç özellikle kriz, acı ve belirsizlik anlarında daha belirgin hale gelir.[105] Bu açıdan bakıldığında, Gökalp'in mefkûre anlayışı, bireysel düzeyde deneyimlenen anlam arayışının kolektif düzlemdeki karşılığı olarak yorumlanabilir. Başka bir ifadeyle, mefkûre, toplumun ortak bir anlam ufku üretme çabasının idealleşmiş formu olarak değerlendirilebilir.

Din psikolojisi perspektifinden değerlendirildiğinde, bu ilişki daha da belirginleşmektedir. Çünkü din, bireylere yalnızca bilişsel bir açıklama sistemi değil, aynı zamanda varoluşsal bir anlam çerçevesi sunmaktadır [106]. Benzer biçimde mefkûre de bireyin yaşamını daha geniş bir amaç ve yönelim içinde konumlandırmasına imkân tanır. Ancak burada önemli bir ayrım söz konusudur: Frankl'ın yaklaşımında anlam, bireyin özgün deneyimi içinde keşfedilen dinamik bir süreçtir; oysa mefkûre, toplumsal olarak inşa edilmiş ve bireye sunulmuş daha hazır bir anlam yapısıdır. Bu nedenle mefkûre, din psikolojisi açısından "bireysel anlam arayışının kolektifleşmesi" şeklinde kavramsallaştırılabilir. Kriz dönemlerinde ortaya çıkması ise hem bireysel hem toplumsal düzeyde artan anlam ihtiyacının bir yansıması olarak okunabilir. Böylece mefkûre, yalnızca ideolojik bir yönelim değil, aynı zamanda insanın temel psikolojik gereksinimlerinden biri olan anlam arayışına verilen toplumsal bir yanıt olarak değerlendirilebilir.[107]

---

[104] Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 53-58.
[105] Gülnur İlk - Mustafa Bilici, "Viktor Frankl Örneği ile Varoluşçu Psikolojide Din ve Maneviyat" 8/17 (2020), 51.
[106] Tahsin Kula - Müslime Erden, "Varoluşsal Kaygı ve Din" 14/2 (2017), 36-40.
[107] İlk - Bilici, "Viktor Frankl Örneği ile Varoluşçu Psikolojide Din ve Maneviyat", 51-54.

Ziya Gökalp'in mefkureye (ülküye) adanmışlık anlayışı ile Viktor Frankl'ın yaşamı anlamlandırma çabası arasında dikkat çekici bir paralellik gözlemlenmektedir. Gökalp'in, sürgün yıllarında eşine yazdığı bir mektubunda insan ruhunu *"gökten inmiş bir melek"*e ve *"mefkureden yaratılmış"* bir cevhere benzeterek, ruhun dünyevi felaketler karşısında sarsılmayacak kadar metafizik bir sağlamlığa sahip olduğunu dile getirmektedir.[108] Frankl'ın "İnsanın anlam arayışı" adlı eserinde savunduğu gibi, bireyin yaşamındaki acı ve zorluklara rağmen varoluşunu sürdürebilmesi, yüksek bir ideale bağlanabilmesiyle mümkündür.[109] Gökalp'in *"benim ruhum böyle ruhlardandır"* ifadesi, ruhsal bütünlüğün ve sarsılmaz idealizmin, tıpkı evliyanın ateşten ve kılıçtan zarar görmemesi gibi, dünyevi zorluklardan etkilenmeyeceğini vurgulamaktadır. Bu anlayış, din psikolojisinin merkezinde yer alan imanın ruh sağlığı üzerindeki koruyucu etkisi ve anlam merkezli yaşantının bireyi psikolojik yıkımdan koruma gücü ile birebir örtüşmektedir.[110] Dolayısıyla hem Gökalp hem Frankl, insan ruhunun nihai gücünü dünyevi şartlardan değil, aşkın bir değer sistemine bağlanmasından alacağı fikrinde birleşmektedir.

Öte yandan Ziya Gökalp, insan hayatının zorluklarının aşılabilir olduğunu, bunun da ancak kişinin yaşamı anlamlandırmasıyla mümkün olacağını ifade etmiştir. Ona göre, yaşamak için gerekli olan en temel ön koşul "mefkure"dir. Gökalp, mefkureyi hiç tükenmeyen bir coşku ve sürekli bir ümit kaynağı olarak tanımlar; bu kavramın özellikle millî felaketler döneminde doğduğunu belirtir. Kızlarına hitaben kaleme aldığı bir mektubunda, kadınların ilim, ahlâk ve hukuk bakımından yükselmesini sağlamak idealini bir mefkure olarak göstermekte; bu yolda yürümelerini öğütlemektedir. Gökalp'e göre mefkure sahibi bir insan, bulunduğu her ortamda ideallerinden taviz vermez, zamanını daima coşkulu ve verimli bir şekilde geçirir. Bu bağlamda kızlarının hem ahlâklı hem de mefkureli bireyler olarak yetişmesini istemiştir.[111] Din psikolojisi açısından bakıldığında Gökalp'in bu yaklaşımı, bireyin hayatı anlamlandırma sürecinde ideallerin ve inanç sistemlerinin ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır.[112] Bu bağlamda Mefkure, bireyin psikolojik dayanıklılığını artıran, zorluklara karşı içsel motivasyon sağlayan bir manevi yönelim

---

[108] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 27.
[109] Viktor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı* (İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2019), 92.
Fatma Şengül, *Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 92-95.
[111] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 85.
[112] Şengül, *Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi*, 2.

biçimi olarak değerlendirilebilir. Gökalp, mefkûrenin gelişmesinin ülkenin kalkınmasını da beraberinde getireceğini ve daha yaşanılabilir bir dünyanın ortaya çıkacağını belirtmektedir. Ancak bu noktaya ulaşmanın belirli fedakârlıkları gerektirdiğini dile getiren Gökalp, adaletsizliklere, esarete ve çeşitli sıkıntılara bir süre tahammül edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Allah'ın insanların bu şekilde yaşamalarına razı olmadığını, insanların da bu zorluklara sonsuza kadar katlanamayacaklarını dile getiren Gökalp, insanda akıl, irade ve mefkûre gibi yüce özelliklerin bulunduğunu; bu nedenle zillet kabul edilen durumlara karşı direneceğini belirtmektedir. Bu açıklamalar, insanın değer ve anlam arayışını merkeze alan din psikolojisi yaklaşımlarıyla uyum göstermektedir.[113] Gökalp, tüm bu düşüncelerle kendisini teselli ettiğini ve aile bireylerinin de aynı şekilde teselli bulmaları gerektiğini ifade etmektedir. Böylece mektup, inanç, idealler ve psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkiyi ortaya koyan önemli bir tarihsel belge niteliği taşımaktadır.[114]

2.1.5. Millet Kavramı ve Sosyal Yapı

Ziya Gökalp'in millet anlayışı, ırk, coğrafya veya siyasal birlik temelinden ziyade, kültürel ve manevi unsurlar etrafında şekillenen bir sosyal yapı tasarımına dayanır. Ona göre millet, aynı terbiyeyi almış, aynı dili konuşan, ortak inançlara, ahlâka ve estetik anlayışa sahip bireylerden oluşur.[115] Bu tanım, Gökalp'in sosyolojik yaklaşımında kültürün (hars) milletin temelini oluşturduğunu ve milletin, bireyler arası organik bir dayanışma ile kurulan manevi bir cemiyet olduğunu gösterir. Millet, bireylerin gönüllü olarak bağlandığı bir değerler bütünüdür ve toplumun aile, meslek grubu ve diğer alt birimlerinin karşılıklı görev ve iş bölümü yoluyla bir arada tutulduğu sosyal bir yapıya dayanır.[116] Bu bağlamda Gökalp'in millet kuramı, toplumsal bütünlüğü kültürel ortaklık üzerinden inşa eden, ulus kavramını sosyolojik temelde tanımlayan özgün bir model sunar.

---

[113] Şengül, *Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi*, 36-40.

[114] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 344.

[115] İhsan Çapcıoğlu, "Ziya Gökalp'e Göre Kültür ve Medeniyet İlişkisi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 90.

[116] Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 34-36; Parla, *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 61-63.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZİYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞININ DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN ANALİZİ

3.1. ZİYA GÖKALP'İN DİN ANLAYIŞI

Ziya Gökalp üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, araştırmacıların onun düşünsel ve entelektüel gelişimini genellikle iki temel evreye ayırdığı görülmektedir. Bu sınıflandırma, Gökalp'in yaşamında önemli bir kırılma noktası olarak kabul edilen Selanik sürecini esas almaktadır. Buna göre, Selanik öncesi dönem onun fikir dünyasının oluşum aşamasını temsil ederken; Selanik sonrası dönem ise düşüncelerinin sistematik bir nitelik kazandığı ve olgunlaştığı süreç olarak değerlendirilmektedir.[117] Selanik öncesi evrede, Gökalp Osmanlıcılık fikrini savunarak daha çok bireysel arayışlar içinde olduğu, farklı fikrî akımlardan etkilendiği ve kimlik inşasına yönelik bir arayış sergilediği ifade edilmektedir. Buna karşılık Selanik sonrası dönemde, özellikle sosyolojik perspektifinin belirginleştiği, Türkçülük fikrini teorik bir çerçeveye oturttuğu ve düşüncelerini daha tutarlı bir sistem hâline getirdiği görülmektedir. Bu nedenle söz konusu ikili ayrım, onun düşünsel evrimini anlamada işlevsel bir analitik çerçeve sunmaktadır.[118] Bu bağlamda Ziya Gökalp'in din anlayışı Selanik öncesi dönem ve Selanik sonrası dönem olarak incelenmektedir.[119]

Ziya Gökalp hayatının ilk döneminde Osmanlıcılık fikrini savunarak Namık Kemal düşüncesi perspektifli ilerlemiştir. Bu dönemde Gökalp başta kelam ve tasavvuf olmak üzere islami ilimlerle ilgilenmiştir.[120] Öte yandan Ziya Gökalp'in din anlayışı bağlamında değerlendirildiğinde, ailevi ve çevresel faktörlerin onun bu konudaki yaklaşımını derinden etkilediği görülmektedir. İslami değerlerin hâkim olduğu bir ortamda yetişmesi, dinî olgulara yalnızca bireysel bir inanç meselesi olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ve ahlaki yapının temel unsurlarından biri olarak yaklaşmasına zemin hazırlamıştır. Aile geçmişinde dinî otoriteyi temsil eden

---

[117] Davut Işıkdoğan, "Ziya Gökalp'in Din ve Dini Terbiye Anlayişi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2022), 382-383.
[118] Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 103.
[119] Işıkdoğan, "Ziya Gökalp'in Din ve Dini Terbiye Anlayişi", 382-384; Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 103-104.
[120] Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 103.

kişilerin bulunması, dinin hem teorik hem de pratik yönlerine yönelik farkındalığını artırmış; bu durum onun dinî kavramları daha bilinçli ve sistematik bir şekilde ele almasına katkı sağlamıştır. Öte yandan, amcası Müderris Hacı Hasip Bey'den aldığı Arapça ve Farsça eğitimi, İslam düşünce geleneğine doğrudan erişim imkânı sunarak, dinî meseleleri klasik kaynaklar üzerinden değerlendirebilmesine olanak tanımıştır.[121]

Ziya Gökalp'in özellikle erken dönem eserlerinin onun samimi bir inanç yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[122] Bu metinler, yalnızca bireysel bir inancı değil, aynı zamanda içinde yetiştiği İslami çevrenin ve aldığı dinî eğitimin, düşünce ve duygu dünyasının şekillenmesinde belirleyici rol oynadığını da göstermektedir. Gökalp'in zihinsel ve kişisel gelişim sürecinde dinin, yalnızca teorik bir referans çerçevesi olmadığı; aynı zamanda özellikle kriz ve belirsizlik anlarında içsel dengeyi sağlayan bir unsur olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda din, onun için hem bireysel huzurun kaynağı hem de anlam arayışının temel dayanaklarından biri olmuştur. Ayrıca, ruhsal tatmini maddi kazanımların önünde konumlandıran Gökalp'in, dinî pratiklere ve ibadetlere özel bir önem atfettiği görülmektedir.[123] Bu yaklaşım, onun din anlayışının yalnızca düşünsel düzeyde kalmadığını; aksine, günlük yaşam pratikleriyle de bütünleştiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[124]

Ziya Gökalp'in bu dönemdeki yaklaşımı, İslam dinini yalnızca bireysel bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümü sağlayan bir güç olarak ele aldığını göstermektedir. Ona göre İslam, farklı toplulukları içinde bulundukları görece ilkel yaşam biçimlerinden çıkararak daha gelişmiş ve örgütlü bir toplumsal yapıya ulaştırmıştır. Bu çerçevede, Arapların göçebe çöl hayatından, Türklerin ise bozkır yaşamından sıyrılarak daha yerleşik ve medeni bir düzene geçmelerinde İslam'ın belirleyici bir rol oynadığını savunmaktadır. Bununla birlikte Gökalp, İslam düşüncesinin durağan bir yapı olmadığını vurgulayarak içtihat meselesine de özel bir önem atfetmiştir. İslam hukukunda yorum ve yenilenme imkânını ifade eden İçtihat kavramının sürekliliğini savunmuş ve bu kapının kıyamete kadar açık olduğunu ileri

[121] Çakmak, "Ziya Gökalp ve Çağdaşlaşmak, Sosyoloji Konferansları", 7.
[122] Okay, "Gökalp, Ziya", 14/18-129.
[123] Bolay, "Gökalp, Ziya", 14/128.
[124] Kerim Yavuz, "Ziya Gökalp'in Dînî Tutumu ve Din Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (30 Haziran 1977), 214.

sürmüştür. Bu yaklaşım, onun din anlayışında değişime ve toplumsal ihtiyaçlara uyum sağlayabilen dinamik bir yorumun benimsendiğini göstermektedir.[125]

Gökalp'in yine aynı dönem yazıları incelendiğinde, İslam Tarihi açısından önemli görevler üstlenmiş tekkeler konusuna da değinmektedir. Tekkeler'in başlangıçta önemli bir konumda olduğunu fakat zamanla yozlaşıp bozulduğunu ifade ederek ıslah çalışmalarının yapılması gerektiğini savunmuştur. Bununla birlikte Gökalp'in üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta ise din, bilim ilişkisi olmuştur. Gökalp, bilimi insan doğasının seçkin ve ayırt edici bir özelliği olarak tanımlamakla birlikte, onun tek başına insanın iç dünyasında tam bir tatmin sağlayamayacağını ileri sürmüştür. Bu noktada dinin, bilimin bıraktığı boşluğu dolduran ve bireyin vicdanî ihtiyaçlarına cevap veren temel bir unsur olduğunu savunur. Gökalp'e göre din ile bilim birbirine karşıt değil, aksine birbirini tamamlayan iki ayrı alandır. Ona göre bilimin sağladığı bilgi ve aydınlanma, ancak imanla birleştiğinde daha güçlü ve anlamlı bir hâl alır. Bu bağlamda, bilimin insan hayatında akıl ve yöntemle ilişkili bir "tedbir" alanını temsil ettiğini; dinin ise teslimiyet ve güven duygusunu ifade eden "tevekkül" boyutunu karşıladığını belirtir.[126]

Ziya Gökalp'in düşünce hayatının ikinci evresi olarak değerlendirilen sürecin, Abdullah Cevdet ile kurduğu ilişki ve bu vesileyle pozitivist fikirlerle tanışmasıyla başladığı ifade edilebilir. Bu karşılaşma, Gökalp'in zihinsel yönelimlerinde önemli bir kırılma noktası oluşturmuş; onu daha sistemli, bilim temelli ve toplumsal gerçekliği önceleyen bir düşünce çizgisine yönlendirmiştir. Bu dönemde Pozitivizm ile temas etmesi, onun başta din, toplum ve kültür meselelerini ele alış biçiminde belirgin değişimlere yol açmıştır. Artık Gökalp, yalnızca geleneksel ve dinî referanslarla değil; aynı zamanda bilimsel yöntem ve sosyolojik analiz çerçevesinde değerlendirmeler yapmaya yönelmiştir.[127] Bununla birlikte Gökalp'in 1909 Yılında İttihat Terakki Fırkası'nın seçimleri için Selanik'e gitmesi, fikirlerinden bir kısmının sorgulamasını ve yeni düşünce ve açılımları beraberinde getirmiştir.[128]

Öte yandan, Selanik sonrası Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde Emile Durkheim'in büyük etkisi vardır.[129] Din ile ilgili görüşleri de Durkheim merkezli

[125] Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 105.
[126] Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 105.
[127] Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 104-105.
[128] Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 105-106.
[129] Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 10-106.

şekillenmiştir. Bu kapsamda Gökalp din'i hem bireysel hem de toplumsal yapının oluşumunda merkezi bir rol oynayan ahlaki ve kültürel bir kurum olarak değerlendirmiştir. Gökalp, dini yalnızca metafizik bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda milletin manevi yapısını şekillendiren bir unsur olarak görmüş; bu doğrultuda dinin, toplumsal dayanışmayı ve milli şuuru besleyen temel değerlerden biri olduğunu savunmuştur.[130]

Gökalp'in "üçlü sentez" modelinde İslamiyet, ümmet anlayışından ziyade bireyin içsel dünyasında kök bulan, ahlaki ve tasavvufi bir yaşantıya yönelik olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, din psikolojisinin bireyin ruhsal yapısında dinî inançların ve değerlerin oynadığı rolü açıklayan ilkeleriyle örtüşmektedir.[131] Gökalp, bireysel dindarlığın sadece ritüel düzlemde değil, aynı zamanda içsel bir ahlak ve metafizik bağlamda da toplumsal uyuma katkı sağladığını savunmuştur. Bu bağlamda, İslamiyet'i bireyci değil, dayanışmacı bir ahlak sistemi olarak görmüş; tasavvufta yer alan aşkın varlığa ulaşma ve onunla bütünleşme idealiyle, bireyin kendini aşarak topluma yönelmesini mümkün kılan bir manevî çerçeve kurmuştur.[132] Nitekim bu yaklaşım, din psikolojisinde sıklıkla vurgulanan "dinî motivasyonun bireyde ahlaki davranışları ve toplumsal sorumluluk bilincini artırıcı işlevi" ile örtüşmektedir.[133] Gökalp'in Durkheim sosyolojisine dayandırdığı ve ahlaki bilimi merkeze alan sistematiği, bu anlamda bireyin dinî yönelimleri ile toplum içindeki rolü arasında kurulan psikodinamik ilişkinin özgün bir yorumunu sunmaktadır.[134]

Ziya Gökalp'in yazıları ve makaleleri incelendiğinde, onun İslam dini ve akaidi hakkında derin bir bilgi birikimine sahip olduğu görülmektedir.[135] Gökalp, özellikle İslam fıkhını bireysel ve toplumsal hayata sağladığı katkılar açısından ele alır ve bu alana büyük önem atfeder. İslam dinini yalnızca ilahi (tanrısal) bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda sosyolojik bir kurum olarak da değerlendirir; bu çerçevede İslam fıkhı ile sosyoloji arasında anlamlı bir ilişki kurar. Gökalp'e göre fıkıh, bireyin ahlaki

---

130 Bolay, "Ziya Gökalp'in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi", 43-44.

131 Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 118-119; Vahideh Lameeï - Mustafa Bilici, "Dinin Psikolojik İyi Oluş Üzerindeki Rolü ve Değerlendirilmesi", *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 9/19 (2021), 60-63.

132 Bolay, "Gökalp, Ziya", 14/128-131.

133 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 80-86; Ali İlhan - Davud Işıkdoğan, "Dïn Eğïtimi Açısından Ahiret İnancının İnsan Davranışları Üzerinde ki Etkisï", *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/1 (05 Temmuz 2023), 41-43.

134 Parla, *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 79.

135 Ziya Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, ed. Salim Çonoğlu (Ötüken Neşriyat, 2024), 29-34.

gelişimini destekleyen, iyilik ve kötülük algısını şekillendiren yapısıyla toplumsal düzenin kurulmasında önemli bir rol oynar. [136] Din psikolojisi açısından bu yaklaşım, bireyin dini kurallar aracılığıyla vicdani bir denge geliştirdiğini ve ahlaki sorumluluk bilincini içselleştirdiğini gösterir. Böylece İslam fıkhı, yalnızca bir hukuk sistemi değil, bireyin iç dünyasında yer eden ve davranışlarını yönlendiren psikolojik bir yapı olarak da işlev görür.[137]

Gökalp, din konusuna yaklaşımında geleneksel dini hükümlerden (ahkâm) çok, dinin özündeki sevgi, şefkat ve muhabbet gibi insani ve manevi yönlere odaklanmıştır. Onun din anlayışı, korku ya da şekilci kurallardan ziyade, insanın iç dünyasında anlam bulan bir sevgi ekseni etrafında şekillenir. Bu yaklaşımını yansıtan bir diğer şiirinde geçen

"Vaiz bana muhabbeti şerh eyle.
Ben aramam şeytan nedir? Melek ne?
Erenlerin esrarından söz söyle.
Seven kimdir, sevilen kim, sevmek ne?"

dizeleri Gökalp'in bu düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır. Şair burada, metafizik varlıkların tanımlanmasından çok, sevgi ve muhabbetin derin anlamının açıklanmasını talep etmektedir. Bu yönüyle Gökalp'in yaklaşımı, dinin ahlaki, insani ve tasavvufi yönlerini önceleyen bir anlayışın izlerini taşımaktadır.[138]

Öte yandan Gökalp'in düşünce sisteminde din, yalnızca ibadetler bütünü değil; bireyin ahlaki, sanatsal ve entelektüel gelişimini yönlendiren temel bir otorite olarak konumlandırılmaktadır. Gökalp'e göre insanları aydınlatan, onlara yol gösteren ve toplumsal yapıyı şekillendiren öncü kişiler tarihsel olarak peygamberler ve velilerdir. Din, bu bağlamda yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bireyin içsel dünyasını zenginleştiren, topluma yön veren ve değerleri belirleyen bir rehberdir. Nitekim,

İnsanların ilk mürşidi kimlerdir?
Hiç şüphesiz peygamberler, veliler.
Bu devirde din hikmete rehberdir.

[136] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları,* 2024, 32.
[137] Mahmut Zengïn-Elif İçöz Arslan, "Dini, Felsefi, Psikolojik Boyutlarıyla Vicdan ve Değerler Eğitimindeki Yeri", (2018), 329-332.
[138] Gökalp, *Yeni Hayat,* 11.

Ahlak, sanat hep ondan alır fer.

dizeleri Gökalp'in bu görüşünü desteklemektedir. Gökalp burada dinin yalnızca geçmişte değil, günümüzde de hikmete, ahlaka ve sanata yön veren temel kaynak olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, Gökalp'in dini hem bireysel gelişimin hem de toplumsal düzenin merkezine yerleştirdiğini göstermektedir.[139]

Gökalp dini sadece dışsal kurallarla sınırlı bir yapı olarak değil, insan ruhunun derinliklerinde yer alan, içsel ve coşkulu bir yaşantı biçimi olarak değerlendirmektedir. Ona göre din, bireyin kalbinde ve vicdanında hissedilen manevi bir gerçekliktir. Bu anlayışı *"Din kalpteki vecdin müspet ilmidir."* dizesinde açıkça ortaya koyan Gökalp, dini hem kalbi bir vecd hali hem de akılla kavranabilir bir ilim olarak tanımlar. Bu bakış açısına göre din, bireyin iç dünyasında var olan coşkulu bir inanç hâlidir ve insan ruhunda yer alan ahlaki ve duygusal yönleri besler. Dolayısıyla Gökalp'in din tasavvuru, sadece şekilsel ve dogmatik yönleriyle sınırlı değil; aksine insanın içsel gelişimini ve vicdani olgunluğunu merkeze alan bir anlayışı yansıtmaktadır.[140]

Ayrıca Gökalp *"Din insanlar için en büyük vecd menbağıdır. İnsanı mesut eden evvela din, sonra medeniyettir. Ne dinsiz bir medeniyet işe yarar ne de medeniyetsiz din. Bir memlekette dinle medeniyet beraber giderse o memleket ahalisi bahtiyar yaşar. Bizde ise ne dini hayat var ne de medeni maişet. Başımıza gelen felaketlerin sebebi budur."* ifadeleriyle, dinin birey ve toplum yaşamındaki işlevsel rolüne dikkat çekmiştir. Gökalp'in bu değerlendirmesi, din psikolojisi açısından son derece anlamlıdır; zira burada din, sadece bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda bireyin içsel huzurunu, vecd hâlini ve yaşam doyumunu sağlayan temel bir psikolojik kaynak olarak ele alınmaktadır. Aynı zamanda, din ve medeniyetin birlikte var olması gerektiğine dair vurgusu, bireyin sadece manevi değil, sosyal ve kültürel boyutlarıyla da dengeli bir yaşam sürebilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda Gökalp'in düşünceleri, dinin bireysel psikolojik iyilik hâli üzerindeki etkilerini ve toplumsal refahla olan ilişkisini ortaya koyarak, din psikolojisinin temel meselelerinden birine katkı sağlamaktadır.[141]

Ziya Gökalp, genel olarak din kavramını ve özelde İslam dinini mukaddes bir değer olarak kabul etmiştir. Onun bu yaklaşımı, "Halife" ve "Müftü" adlı şiirlerinde

---

[139] Gökalp, *Yeni Hayat,* 12.
[140] Gökalp, *Yeni Hayat,* 13.
[141] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları,* 2025, 26.

açıkça dile getirilir. Gökalp, bu şiirlerde *"İki şey var mukaddes, biri devlet, biri din."* dizeleriyle hem devletin hem de dinin toplum hayatındaki kutsal ve vazgeçilmez yerini vurgulamaktadır. Gökalp'e göre din, toplumun manevi temeli olup, toplumsal düzen ve milli birlik açısından hayati bir önem taşımaktadır. Bu bakış açısı, Gökalp'in hem dinî değerlere hem de devlet otoritesine büyük bir saygı duyduğunu ve onları toplumsal hayatın ayrılmaz iki unsuru olarak gördüğünü göstermektedir.[142]

Öte yandan Gökalp, İslam dini hakkında derin bilgi sahibi olup, dinî hükümlere ve kurallara vakıf bir entelektüel olarak dikkat çekmektedir. Onun dini anlayışında müftü, sadece haram ile helali, günah ile sevabı bildiren bir hukukçudan ibaret değildir; aynı zamanda bireyin takvası ve manevi gelişimiyle ilgilenen, ahlaki rehberlik yapan bir mevlâzımdır. Gökalp'in şu dizeleri, bu yaklaşımı açıkça yansıtır:

Dinin dahi başından müftü vardır ki bildirir,
Haram ile helali, günah ile sevabı.
O ne şâri ne hukuk müşaviri değildir,
Ona takva sorulur, mev'izedir cevabı.

Bu perspektif, dinin birey üzerinde yalnızca kurallar bütünü değil, aynı zamanda vicdanî ve psikolojik bir rehber olarak da işlev gördüğünü gösterir. Böylece Gökalp, din psikolojisi açısından dinî otoritenin, toplumsal düzeni sağlamakla birlikte bireyin içsel dünyasında da ahlaki ve ruhsal bir eğitici rol üstlendiğine işaret eder.[143]

Gökalp özellikle dinî terbiye anlayışı'nda çocukluk döneminden başlayan dini eğitimin kişisel karakter oluşumunda büyük bir önemi olduğunu vurgulamıştır.[144] Ona göre sağlam bir dinsel eğitim, bireyin iradesini güçlendirir; ruhtaki kasveti giderir, tasavvufi uygulamalar da içsel metaneti destekleyerek psikolojik dayanıklılığı artırır.[145]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in yaşamı ve düşünceleri incelendiğinde, dinin onun zihinsel dünyasında önemli bir yer oluşturduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar dinî yükümlülükleri ne ölçüde yerine getirdiğine dair doğrudan ve yeterli veriler sınırlı olsa da onun din olgusuna atfettiği anlamın oldukça belirgin olduğu görülmektedir. Gökalp,

---

142 Gökalp, *Yeni Hayat*, 35.
143 Gökalp, *Yeni Hayat*, 35; Abdullah Özbolat, "Toplumsal Fonksiyonları Baglamında Dini Otorite: Tipolojik Bir Deneme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2015), 20-21.
144 Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua-1*, ed. Şahin Filiz (Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2009), 83.
145 Işıkdoğan, "Ziya Gökalp'in Dîn ve Dinî Terbiye Anlayişi", 10.

dini yalnızca bireysel inanç ve ibadetler çerçevesinde ele almakla kalmamış; aynı zamanda bireyin ahlaki yapısını şekillendiren ve toplumsal düzeni tesis eden temel bir unsur olarak değerlendirmiştir.[146] Bu bağlamda dinin, hem bireysel düzeyde anlam ve yön sağlayan hem de toplumsal dayanışmayı güçlendiren işlevlerine özellikle vurgu yapmıştır. Dolayısıyla Gökalp'in din anlayışı, pratik ibadetlerden ziyade dinin sosyal ve kültürel boyutuna odaklanan, onu toplumun bütünlüğü ve sürekliliği açısından vazgeçilmez bir unsur olarak konumlandıran bir perspektif sunmaktadır.[147]

3.1.1. Dindarlığın Boyutları Bakımından Ziya Gökalp

Din olgusunun bireyden bireye ve toplumdan topluma değişen yönleri, dindarlığın da ortak ve kesin bir tanımının yapılmasını zorlaştırmaktadır [148]. Bu sebeple araştırmacılar dindarlığı değerlendirirken farklı ölçütler kullanmakta; bazıları inanç ve ibadet üzerinde dururken, bazıları dini davranışlar, deneyimler ya da toplumsal etkiler gibi unsurları ön plana çıkarmaktadır.[149]

Bununla birlikte genel bir değerlendirme yapıldığında, dindarlık insanın aşkın ya da kutsal kabul edilen varlıkla kurduğu manevi bağ inanç olarak ifade edilmektedir. Bu bağ etrafında şekillenen değerler, kurallar ve uygulamalar bütünü din kavramını oluştururken, söz konusu inanç ve dini anlayışın bireyin düşünce, tutum ve davranışlarına yansıması ise Dindarlık olarak değerlendirilmektedir.[150]

Dindarlık alanındaki ilk çalışmalar incelendiğinde, bireylerin dini yönelimlerini belirlemek amacıyla daha sınırlı ve tek yönlü değerlendirme yöntemleri kullanılmıştır. Özellikle 1960'lı yıllardan önce yürütülen araştırmalarda, kişinin Tanrı inancına sahip olması, ibadetlere düzenli katılması ve bir dini topluluğun üyesi olması, dindar kabul edilmesinde başlıca ölçütler arasında yer almıştır. Zamanla yapılan

---

146 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 26.
147 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 25-26.
148 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 69.
149 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 69-71; Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 30-31.
150 Duygu Başak, *Dindarlık ve Maneviyat Tutumlarında Başını Örtüp Örtmeme Tercihi Üzerine Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 20222), 9-10; Ahmet Onay, *Dindarlık Etkileşim ve Değişim Üniversite Öğrencileri Örneklemi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2004), 17; Yunus Emre Temiz, *Alçakgönüllülük Dindarlık Psikolojik İyi Olma ve Yaşam Doyumu Değişkenleri Arasindaki İlişkinin İncelenmesi* (Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 130.

çalışmalar ise dindarlığın yalnızca bu göstergelerle açıklanamayacak kadar kapsamlı ve çok katmanlı bir yapı taşıdığını göstermiştir.[151]

Charles Glock, Dindarlık olgusunu çok boyutlu biçimde ele alan ilk araştırmacılar arasında yer almaktadır. Glock, 1962 yılında geliştirdiği yaklaşımda dindarlığın tek bir unsurla açıklanamayacağını savunmuş ve bu yapıyı beş temel boyut üzerinden incelemiştir. Ona göre dindarlık; bireyin dini esaslara bağlılığını ifade eden inanç, dini uygulama ve ritüelleri kapsayan ibadet, din hakkında sahip olunan bilgi düzeyi, dini yaşantı ve duyguları içeren tecrübe ile dinin bireyin davranışları üzerindeki etkisini gösteren etki boyutlarından oluşmaktadır.[152]

Öte yandan Din Psikolojisi kapsamında yürütülen araştırmalarda, bireylerin dini yaşantılarının genel hatlarıyla belirlenmesi ve bu verilerden hareketle farklı dindarlık tiplerinin ortaya konulması önemli bir çalışma alanı oluşturmaktadır.[153] Bununla birlikte Dindarlık tiplerini belirlemeye yönelik çalışmalarda bazı temel yöntemsel sorunlar öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, hangi ölçütlerin esas alınacağı ve tipolojinin hangi teorik temele dayandırılacağı konusundaki belirsizliktir. İkinci önemli güçlük ise, bireyler arasında oldukça farklılaşan dini yaşantı biçimlerinin, ortak kategoriler altında nasıl anlamlı şekilde sınıflandırılabileceği problemidir.[154] Bu bağlamda araştırmacılar bireylerin dini yaşamlarında ortaya çıkan birtakım benzerlikleri ve farklılıkları ortaya çıkarmak amacı ile dindarlık tipolojileri ortaya koymuşlardır.[155]

Din Psikolojisi alanındaki araştırmalarda, bireyin kişilik yapısının dini yönelimle ilişkisine dikkat çeken en önemli yaklaşımlardan biri, Gordon Allport tarafından ortaya konulan dindarlık tiplemesidir. Allport, dindarlığı iç güdümlü ve dış

---

[151] Recep Yaparel, *Yirmi-kırk yaşları arası kişilerde dini hayat ile psiko-sosyo uyum arasındaki ilişki üzerine bir araştırma* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1987) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 162, 16 y./37.

[152] Charles Y. Glock, "On the Study of Religious Commitment", *Religious Education* 57/sup4 (Temmuz 1962), 98-110; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 73-75.

[153] Kerim Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (30 Haziran 1982), 100.

[154] Asım Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 2/2 (01 Haziran 2002), 76.

[155] Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", 100.

güdümlü olmak üzere iki temel biçimde ele alarak, bireylerin dini yaşantılarını kişilik özellikleri ve motivasyon kaynakları üzerinden açıklamaya çalışmıştır.[156]

Dış güdümlü dindarlık, bireyin dini daha çok kişisel ve sosyal amaçlarını gerçekleştirmek için araçsallaştırdığı bir yönelimi ifade etmektedir. Bu anlayışta din, içsel bir inanç sisteminden ziyade, bireyin dışsal ihtiyaçlarını karşılamada kullanılan bir araç hâline gelmektedir. Statü kazanma, sosyal çevre edinme, kendini haklı gösterme, güven duygusu sağlama ve psikolojik rahatlama gibi işlevler bu yönelimin öne çıkan başlıca özellikleri arasındadır. Bu kişilerde dini inançlar çoğu zaman esnek biçimde ele alınır ve temel yaşam ihtiyaçlarına uyum sağlayacak şekilde şekillendirilmektedir. Teolojik açıdan bakıldığında ise bu yönelimde birey Tanrı inancına sahip olsa da bu ilişki daha çok kişisel çıkar ve mesafe korunarak sürdürülen bir nitelik taşımaktadır.[157]

Bununla birlikte dış güdümlü dindarlık içinde yer alan sosyal yönelim, bireyin dini etkinlikleri daha çok insanlarla bir araya gelme, aidiyet hissetme ve sosyal ilişkilerini güçlendirme amacıyla kullanmasıyla ilişkilendirilmektedir. Buna karşılık kişisel yönelimde din, dua etme ve ibadet yoluyla huzur bulma, rahatlama ve stresle baş etme gibi bireysel ihtiyaçların karşılanmasına hizmet edici rol oynamaktadır. Bu iki yönelimde de din, içsel bir amaçtan ziyade farklı ihtiyaçların karşılanmasında işlevsel, faydacı bir araç olarak görülmektedir.[158]

Diğer yandan iç güdümlü dindarlık anlayışına sahip bireyler için din, hayatın merkezinde yer alan temel bir anlam ve değer kaynağıdır. Bu kişiler, dini yalnızca belirli beklenti veya ihtiyaçlarını karşılayan bir unsur olarak görmez; aksine inançlarını yaşamlarının bütününe yansıtmaya çalışırlar. Günlük tutum ve davranışlarını dini prensiplerle uyumlu hâle getirmeye önem veren bu bireyler, benimsedikleri inancı samimi biçimde içselleştirerek yaşamlarının yönlendirici unsuru

---

[156] Başak, *Dindarlık ve Maneviyat Tutumlarında Başını Örtüp Örtmeme Tercihi Üzerine Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma*, 11-14; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 76-78; Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", 93.

[157] Gordon W. Allport - J. Michael Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice.", *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 434; Başak, *Dindarlık ve Maneviyat Tutumlarında Başını Örtüp Örtmeme Tercihi Üzerine Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma*, 11-14; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 76-78; Faruk Karaca, "Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu", *Ekev Akademi Dergisi* 3/1 (2001), 192-194; Ayşe Şentepe - Metin Güven, "Kişilik Özellikleri ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 17/31 (05 Ağustos 2015), 33.

[158] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 76-78; Karaca, "Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu", 192-194.

hâline getirirler. Bu nedenle din, onlar açısından araçsal değil, doğrudan yaşanan ve rehberlik eden bir yaşam biçimi niteliği taşımaktadır.[159]

Ziya Gökalp,'in eserleri incelendiğinde din kavramını kültürün temel unsurlarından biri olarak değerlendirmiştir. Ona göre din, milletin oluşumunda ve toplumsal bütünlüğün korunmasında önemli bir işleve sahiptir. Her toplumun kendine özgü bir kültürel mirasa sahip olduğunu savunan Gökalp, bireylerin özellikle çocukluk döneminden itibaren içinde yaşadıkları kültür aracılığıyla değerlerini, düşünce biçimlerini ve karakter yapılarını şekillendirdiklerini ifade etmiştir. Bu nedenle din, onun düşüncesinde yalnızca bireysel bir inanç alanı değil, aynı zamanda toplumsal kimliği besleyen kültürel bir unsur olarak ele alınmaktadır.[160]

Ziya Gökalp'e göre din, yalnızca bireysel inanç alanıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda toplumun düzenini, ahlaki yapısını ve birlik duygusunu güçlendiren önemli bir unsur olarak işlev görmektedir. Bu anlayış çerçevesinde din, bireylerin toplumsal kurallara uyum sağlamasında, otoriteye bağlılık geliştirmesinde ve ortak değerler etrafında birleşmesinde etkili bir rol üstlenmektedir. Dinî kurallar ve ahlaki ilkeler de hem bireyin iç huzurunu korumayı hem de toplumdaki düzen ve sürekliliği sağlamayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, Ziya Gökalp'in *Devlet* adlı şiirinde açıkça görülmektedir.

"Kur'an diyor, eğleyiniz itaat hakka,
Sonra peygambere, devlete.
Vicdanımın bütün hissi sadakat,
Kanunlara hadis ile ayete."

Şiirde, bireyin yalnızca dini değerlere değil, aynı zamanda peygamber ve devlet otoritesine karşı da bağlılık ve sorumluluk hissetmesi gerektiği vurgulanmaktadır.[161]

Ziya Gökalp, ibadetlerin birey ve toplum üzerindeki etkilerine dikkat çekmiş ve bu uygulamaları işlevleri bakımından farklı kategoriler altında değerlendirmiştir. Bu çerçevede Gökalp, ibadeti iki temel kategori altında ele almaktadır. Bunlardan ilki,

---

[159] Allport - Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice.", 434; Başak, *Dindarlık ve Maneviyat Tutumlarında Başını Örtüp Örtmeme Tercihi Üzerine Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma*, 11-14; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 76-78; Karaca, "Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu", 192-194.

[160] Bolay, "Ziya Gökalp'in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi", 43-44; Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 30.

[161] Gökalp, *Yeni Hayat*, 41.

bireyin kutsal olmayan her türlü unsurdan uzaklaşma çabasını ifade eden menfi ayinlerdir. Örnek olarak Gusül, abdest, necasetten taharet, hayz ve nifastan temizlenmek, setri avret, oruç, ibadetleri kıbleye dönerek yerine getirmek, ibadetlere ve diğer işlere başlarken sağ tarafla başlamak, Dünya ile ilgili konuşmamak, mikat mahallinde ihrama girmek, ihram esnasında yasaklara dikkat etmek, tırnak kesmemek, etrafa zarar vermemek. Tüm bu sıralamalar bireye ait kavramladır, zenimdir (kutsal olamayan) şeylerdir. Menfi ayinlerin herbirinin hedefi, bireyi ferdiyetten soyutlamak, Allahtan gayrı herşeyi terketmektir. Menfi ayinler, insanda bireyselciliği ön plana çıkaran, bütün şeyleri kutsal olmayan "haram, mekruh" addederek insanları bireyselciliği karşı silahlandırmaktadır. İnsan bu sayede nefs hakimiyeti sağlayarak, hakiki manada insan mertebesine erişmektedir.

İkincisi ise, bireyin kutsal olmayan unsurlardan arınmasının ardından mabuduna yaklaşmasını ve ruhunu disipline ederek manevi olgunluğa yönelmesini kapsayan müspet ayinlerdir. Bunlara örnek olarak ise beş vakit namaz, teravih ve Cuma namazları, bayram namazı ve hac müspet ibadetler kapsamına girmektedir. Bununla birlikte bu sınıflandırma, ibadetin yalnızca belirli ritüellerin yerine getirilmesinden ibaret olmadığını; aynı zamanda bireyin kutsal ile ilişki kurmasını, manevi arınma yaşamasını ve içsel huzura ulaşmasını sağlayan bir süreç olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Gökalp'in yaklaşımında ibadet, bireyin kutsal olana yönelerek manevi bütünlüğünü güçlendiren ve toplumsal-dini hayatın sürekliliğine katkıda bulunan temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir. [162]

Gökalp'e göre Cemaatle kılınan namaz, bireysel bir ibadet olmanın ötesinde, insanların aynı zaman ve mekânda bir araya gelmesini sağlayarak ortak bir bilinç ve birlik duygusu oluşturmaktadır. Bu bağlamda cemaatle namaz, bireyde inanç, disiplin ve devamlılık duygusunu pekiştirirken; aynı zamanda toplum üyeleri arasında dayanışma, eşitlik ve aidiyet hissini artırarak sosyal bütünleşmeye katkı sağlamaktadır.[163]

Sonuç olarak Gökalp, dini çoğunlukla toplumsal yapı içerisindeki işlevleriyle ele almış; ibadet ve bireysel inanç boyutundan çok, dinin toplumda birlik oluşturma, sosyal dayanışmayı güçlendirme ve toplumsal dönüşümü destekleme yönü üzerinde

[162] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 87.
[163] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 87.

durmuştur. Bu nedenle onun yaklaşımında din, bireysel manevi deneyimden ziyade sosyal düzeni etkileyen bir kurum olarak ön plana çıkmaktadır. Ziya Gökalp din hakkında, özellikle toplumsal işlevleri bağlamında birleştirici bir yaklaşım sergilediği söylenebilir.

3.1.2. Ziya Gökalp'te Din ve Toplum İlişkisi

Ziya Gökalp'in din anlayışı, onun toplum felsefesiyle doğrudan ilişkilidir. Gökalp, toplumun kültürel ve manevi yapısının inşasında dinin vazgeçilmez bir unsur olduğunu savunmuştur. Ona göre din, yalnızca bireyin vicdanını ilgilendiren bir inanç sistemi olmanın ötesinde, toplumun birlik, beraberlik ve dayanışma zeminini oluşturan temel bir kurumsal yapıdır. Gökalp, özellikle İslamiyet'in Türk toplum yapısıyla uyumlu bir biçimde içselleştirilmiş olduğunu belirtir ve bu bağlamda dini değerlerin toplumsal normlara yön veren belirleyici ilkeler taşıdığını ifade etmiştir. Toplumsal ahlakın, dini inançlarla güçlendirildiğini savunan Gökalp, dinin bireysel inançtan ziyade toplumsal düzenin korunmasına hizmet eden bir yapı taşı olduğunu savunmuştur.[164]

Gökalp'e göre toplumsal dayanışmanın kaynağı, bireylerin ortak değer ve inançlarda birleşmesidir. Bu anlamda din, toplumsal yapının harcı görevini görmektedir. Dayanışma biçimlerini ikiye ayıran Gökalp, ilk kategoride dini duygular ve inançlar etrafında şekillenen dayanışmaya vurgu yapmıştır. Ona göre İslam dini, Türk toplumunun tarihsel ve kültürel gelişimiyle uyum içinde gelişmiş, bu sayede dini değerler millî birlik fikrini desteklemiştir.[165]

Gökalp, dinin toplum üzerindeki etkisini oldukça önemli bir faktör olarak ele almıştır. Avrupa'nın Hristiyanlık temelinde bir medeniyet inşa ettiğini öne sürerken, Türklerin de İslamiyet çerçevesinde bir medeniyet inşa ettiğini ifade etmiştir. Gökalp'e göre, din, toplumsal yapıyı ve bireyler arası ilişkileri önemli ölçüde şekillendiren bir güçtür. Örneğin, bir Türk kızı, etnik kökenine bakılmaksızın Çerkez'e, Kürt'e veya Arap'a verilebilir; ancak dini inançlar gereği, bir Moğol'a ya da Budist'e verilmesi söz

[164] Bolay, "Gökalp, Ziya", 14/128-129; Erol Güngör, "Ziya Gökalp ve 'Türkçülükte Din' Meselesi", *Türk Yurdu* 103 (1996), 110-111-112.
[165] Bolay, "Ziya Gökalp'in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi", 44-46.

konusu değildir. Bu durum, dinin toplumsal ilişkiler ve sosyal normlar üzerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.[166]

Ziya Gökalp, dini yalnızca metafizik bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda bireyleri ahlaki yönden eğiten ve toplumsal hayata yön veren bir terbiye aracı olarak da görmektedir. Onun din anlayışında, din insanlara yalnızca neye inanacaklarını değil, nasıl yaşayacaklarını da öğreten bir rehberdir. Bu bağlamda dinin eğitici ve yol gösterici yönü ön plana çıkmaktadır.[167] Gökalp'in,

"Din mürebbi olur, hikmet muallim?
Her birisi çeker, ruhu bir yana."

dizeleri, bu düşünceyi açıkça desteklemektedir. Burada "mürebbi" kavramı, dinin bireyin ruhunu terbiye eden, onu şekillendiren bir öğretici olduğunu ifade ederken; "hikmet" ise bilgi ve bilgelik yönünü temsil etmektedir. Gökalp, bu iki kavramı birbirini tamamlayan, ruhu farklı yönlerden besleyen iki temel kaynak olarak ele almaktadır. Bu anlayış, Gökalp'in dini hem bireysel gelişimin hem de toplumsal yapının inşasında merkezî bir unsur olarak konumlandırdığını göstermektedir.[168]

Din, birey ve toplum üzerinde çok yönlü etkiler yaratır; toplumsal ahlakın oluşması, ulûl emre itaat edilmesi ve toplumsal uyumun sağlanması bunların başında gelir.[169] Dinî emir ve yasaklar, bireyin huzurlu bir yaşam sürmesi ve toplumda düzenin kurulup sürdürülebilmesi amacıyla şekillenir. Ziya Gökalp, bu yaklaşımı "*Devlet"* adlı şiirinde şu dizelerle ifade eder:

"Kur'an diyor, eğleyiniz itaat hakka,
Sonra peygambere, devlete.
Vicdanımın bütün hissi sadakat,
Kanunlara hadis ile ayete."

Bu dizelerde, dinin birey üzerinde vicdani bir sadakat duygusu oluşturduğu, itaatin hem ilahi hakka hem de peygamber ve devlet otoritesine yönelik olduğu vurgulanmaktadır. Gökalp, dinin toplumsal düzenin temel taşlarından biri olduğunu ve bireyi hem manevi hem de sosyal açıdan bağlı kıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

---

166 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak,* 16-17.
167 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 115-118.
168 Gökalp, *Yeni Hayat,* 12.
169 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 118.

Böylece din hem bireysel psikolojiyi hem de toplumsal yapıyı şekillendiren önemli bir kurum olarak değerlendirilir.[170]

Ziya Gökalp, orta çağdaki siyasi ortamdan uzaklaşan devletlerde bile dinin toplumsal hayat üzerindeki belirleyici etkisine dikkat çekmiştir. Dine karşı olumsuz bir tutum sergileyen Fransa'da ise yeni dini uyanışlar başlamıştır. Kiliseye karşı olan gençler, bilim insanları ve filozoflar, kendilerini Katolik inançlı kabul ederek ayinlere katılmaktadırlar. Katıldıkları bu ayinlerde, ruhlarında bir huzur ve zevk buldukları gözlemlenmiştir. Gökalp, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *"Son zamanlarda kiliseye ilan-ı harp eden Fransa'da bile yeni bir dini intibaının başladığını, cumhur reisinden genç filozoflara kadar, bütün eski kilise düşmanlarının Katoliklik inancını benimseyerek dini ayinlere katıldıklarını ve ruhlarına zevk bulduklarını görüyoruz."*[171]

Ziya Gökalp, ibadeti iki ana başlık altında değerlendirmiştir: menfî (olumsuz) ibadetler ve müspet (olumlu) ibadetler. Ona göre bireyin müspet ibadetleri (örneğin namaz, oruç gibi) sağlıklı bir şekilde yerine getirebilmesi, önce menfî ibadetleri (nefsin arındırılması, kötü alışkanlıkların terk edilmesi gibi) gerçekleştirmesine bağlıdır. Menfî ibadetler, bireyin manevî yapısında bir temizlik ve hazırlık sürecini temsil eder; bu da müspet ibadetler için bir geçiş aşamasıdır. Gökalp, cemaatle ibadet etmenin insan psikolojisi üzerinde önemli etkiler oluşturduğunu savunmuştur. Özellikle cemaat ruhu, bireyde aidiyet, coşku ve inanç gibi duyguların güçlenmesini sağlamaktadır.[172]

Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, bireyin duygu ve düşüncelerinin yalnız kaldığında sönümlenebileceği; ancak cemaat ortamında değer gördüğünde güçleneceği bilinmektedir.[173] Gökalp de bu duruma dikkat çekerek, bireyselliğin duygu ve düşünce dünyasını köreltebileceğini, fikir ve irade düzeyinde gelişmeyi engelleyebileceğini ifade etmektedir. Bu çerçevede Gökalp, birliktelik, topluma uyum, coşkunluk, iman, azim, gayret ve ideal kavramlarının, bireyin cemaat içinde yaşadığı ortak dini tecrübeler aracılığıyla geliştiğini savunmuştur. Özellikle cemaatle kılınan namaz, bireyin psikolojik gelişimine olumlu yönde katkı sağlayan bir ibadet olarak

[170] Gökalp, *Yeni Hayat*, 41; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 118.
[171] Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, 151.
[172] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 87.
[173] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 245-246; Saffet Sancaklı, "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi", *Academic Knowledge* 1/1 (2018), 15-16.

öne çıkmaktadır.[174] Gökalp'e göre bu ibadet türü, bireyde inanç, azim ve gayret gibi yüksek düzeyde içsel motivasyon unsurlarını tetikler ve toplumsal bütünleşmeyi pekiştirir.[175]

Birey, yaratıcıyla ilişki kurduğu kutsal anlarda, yani ibadet sürecinde, benliğinde yer alan nefsanî arzuları pasifleştirir ve ruhsal derinliğinde kutsal olanı canlandırır. Din psikolojisi perspektifinden bu durum, bireyin içsel çatışmalarla yüzleşerek kendini dönüştürme süreci olarak değerlendirilmektedir. Zira kutsala yöneliş, yalnızca zihinsel bir tercih değil, aynı zamanda duygusal ve davranışsal düzeyde bir dönüşümü ifade etmektedir.[176]

Ziya Gökalp, dinin birey üzerindeki etkisini artırabilmek için din dilinin anlaşılır olması gerektiğini savunmuş ve bu bağlamda dinî metinlerin Türkçeleştirilmesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Ona göre birey, anlamadığı bir dilde ibadet ettiğinde dinî ritüellerle arasındaki bağ zayıflar; dolayısıyla dinin terbiye edici ve aydınlatıcı yönü tam anlamıyla ortaya çıkmaz. Gökalp, dua, ezan ve Kur'an gibi temel dinî metinlerin ana dile çevrilmesiyle birlikte bireylerin dini daha iyi kavrayacağını ve bu sayede inancın, bilinçli bir hâl alacağını savunur. Bu düşüncesini "Vatan" adlı şiirinde yer alan şu dizelerle açıkça ortaya koyar:[177]

"Bir Ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar namazdaki duanın.
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kurân okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın.
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın."

Sonuç olarak Ziya Gökalp, dini yalnızca bireysel inanç alanıyla sınırlı görmemiş; onu toplumsal birlik, ahlaki düzen ve kültürel devamlılığın temel unsurlarından biri olarak değerlendirmiştir. Ona göre din, bireyin karakter gelişimini etkileyen, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve ortak değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasına katkı sağlayan önemli bir kurumdur. Bu yönüyle Gökalp, dinin hem

[174] Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İbadet Psikolojisi* (İzci Yayınları, 1997), 27.
[175] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 87.
[176] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 233-240.
[177] Gökalp, *Yeni Hayat*, 29-30; Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, ed. Fevziye Abdullah Tansel (Ötüken Neşriyat, 2025), 64.

bireysel hem de toplumsal hayat üzerindeki işlevsel etkilerini ön plana çıkararak, dini sosyal yapının sürdürülebilirliğinde belirleyici bir unsur olarak ele almıştır.

3.1.3. Ziya Gökalp'te Cemaat-Cemiyet Bilincinin Din Psikolojik Analizi

Ziya Gökalp'in "cemaat" kavramına yüklediği anlam, günümüzde yaygın biçimde kullanılan "dini topluluk" anlayışından farklıdır. Gökalp bu kavramı, toplumsal birlikteliği sağlayan ortak değerler, kültürel aidiyetler ve dayanışma ilişkileri çerçevesinde sosyolojik bir kategori olarak değerlendirmiştir. Onun düşüncesinde cemaat, bireylerin karşılıklı duygusal bağlar, gelenekler ve ortak bilinç etrafında bütünleştiği doğal toplumsal yapıyı ifade etmektedir.[178]

Gökalp'in bu yaklaşımında, Ferdinand Tönnies'in geliştirdiği "Gemeinschaft–Gesellschaft" ayrımının önemli bir etkisi bulunmaktadır.[179] Tönnies'in kuramsal çerçevesinden hareket eden Gökalp, cemaat yapısını samimiyet, dayanışma ve ortak aidiyet duygusunun belirgin olduğu toplumsal ilişkiler biçimi olarak yorumlamıştır.[180] Buna karşılık cemiyet ise bireyselleşmenin arttığı, ilişkilerin daha çok hukukî kurallar ve çıkar temelli bağlar üzerinden şekillendiği modern toplum düzenini temsil etmektedir.[181]

Bununla birlikte Ziya Gökalp, toplulukların ve cemaatlerin ilk başlangıcının dini bir yapıda olduğunu savunmuştur.[182] O' na göre bütün toplum modelleri bu ilk dini gruptan türetilmiştir; aile, kabile, köy, aşiret, devlet gibi yapılar, dini cemaatin uzantıları olarak şekillenmektedir.[183] Başlangıçta siyaset, ahlak ve hukuk gibi kavramlar da dinin özünde yer alırken, zamanla bu kavramlar dinden ayrılmıştır. Ancak, bu kavramların dinden ayrılması, dinin saygınlığını ve insan ruhu üzerindeki

[178] Vehbi Bayhan, "Ziya Gökalp'in Kültür Değişmesi Modeli ve Günümüz Türkiye'sindeki İzdüşümleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 69-72; Okay, "Gökalp, Ziya", 14/128-131.

[179] Mahmut Arslan, "Ziya Gökalp'te Kültür ve Uygarlık Anlayışı", *İstanbul University Journal of Sociology* 3/10 (2019), 11-19.

[180] Erdi Demir, "Sosyolojik Bir İnceleme: Dil, Kültür ve Uygarlık Hakkında Görüşleriyle Ziya Gökalp", *Gazi Türkiyat* 34 (30 Haziran 2024), 228-229.

[181] Yavuz, "Ziya Gökalp'in Dînî Tutumu ve Din Anlayışı", 2016.

[182] Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, 137.

[183] Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, 137.

etkisini azaltmamıştır. Aksine, din, kendine özgü bir ortam yarattığı için etkinliğini artırmıştır. Gökalp, dinin insan ruhu üzerindeki etkisini vurgulamıştır.[184]

Ziya Gökalp'in bakış açısına paralel biçimde, bireyin nefsanî arzularını kontrol altına alabilmesi, yani ruhsal disiplin sağlayabilmesi, bireysellikten sıyrılmasıyla mümkün hale gelmektedir. Gökalp, bireysel benlikten çıkarak cemaatle bütünleşmenin, bireyin kutsiyetle sağlıklı ilişki kurmasında belirleyici bir rol oynadığını vurgulamıştır. Bu bağlamda cemaat, yalnızca fiziksel bir topluluk değil; aynı zamanda bireyin ruhsal uyanışını ve kutsala yönelimini kolaylaştıran psikososyal bir yapıdır.[185] Din psikolojisi araştırmaları da bireyin kutsal olana yöneliminin daha etkili ve kalıcı hale gelmesinde sosyal destek ve ibadet topluluklarının rolüne dikkat çekmektedir.[186] Çünkü birey, kutsal olmayandan (nefsanî dünyevîlikten) uzaklaştığında ve cemaat ruhuyla bütünleştiğinde, aradığı içsel huzura ulaşma imkânı bulmaktadır.[187] Gökalp'in ifadesiyle, bu noktada nefsi terbiye, bireyin toplumsal bağlamda kutsalla kurduğu ilişkinin bir sonucudur. Bu bağlamda, bireyin ruhsal gelişimi ve huzur arayışı hem içsel bir çaba hem de sosyal bir etkileşim süreciyle gerçekleşmektedir.[188] Dini ibadetlerin birey üzerindeki olumlu etkileri, yalnızca bireysel değil, toplumsal anlamda da bir "inşa" sürecine karşılık gelmektedir. Bu süreç, bireyi sadece kutsal olana yakınlaştırmakla kalmaz; aynı zamanda onu ahlaki, ruhsal ve toplumsal olarak olgunlaştırır.[189]

Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde iyilik ve kötülük duyguları, insanın topluluk (cemiyet) hâlinde yaşamaya başlamasıyla şekillenmiştir. Ona göre bireylerin bir araya gelmesiyle yalnızca fiziksel bir birliktelik değil, aynı zamanda manevî ve duygusal bir bütünlük, yani toplumsal ruh (ruh-u ictimaî) meydana gelmiştir. Bu toplumsal ruh, bireylerin iç dünyasını etkileyerek, kişisel eğilimleri aşan bir değer sistemi oluşturmuştur.[190] Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, bu yaklaşım bireyin ahlaki gelişiminin yalnızca bireysel bilinçle değil, sosyal çevreyle de

---

[184] Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, 152.
[185] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları,* 2024, 88-91; Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İnsan Yayınları, 2020), 336-337.
[186] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 245-246; Sancaklı, "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi", 15-16.
[187] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 245-246.
[188] Serdar Mukul, *Lise Çağı Gençlerinin Sosyalleşmesinde Dinin Rolü (maçka Örneği)* (Rize, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 84.
[189] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları,* 2024, 88-91; Günay, *Din Sosyolojisi,* 336-337.
[190] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 86-89.

şekillendiğini ortaya koymaktadır.[191] Birey, toplumun değerlerinden ve inanç sisteminden beslenmedikçe, ahlaki bir boşluk veya kayıtsızlık içerisinde kalabilmektedir. Gökalp'e göre, toplumsal yapının içerisinde yer almayan bir bireyde ahlakî erdemlerin gelişmesi zordur. Çünkü bireysellik sınırları içinde kalan kişi, ahlaki yönlendirmelerden ve ortak değerlerden uzak kalır. Cemaatleşmiş bireylerde, yani toplumsal ruhun etkisine girmiş fertlerde, coşkunluk, inanç, ümitsizlikten uzak duruş ve iyimserlik gibi psikolojik durumlar daha güçlü biçimde gözlemlenmektedir.[192] Bu, din psikolojisinin üzerinde önemle durduğu "dini yaşantının sosyalleşme ile güçlendiği" tezini destekler niteliktedir.[193] Gökalp, cemaatin bireyi kötü eğilimlerden uzak tuttuğunu; örneğin hırsızlık, duygusuzluk gibi davranışların cemaat ortamında neredeyse ortadan kalktığını vurgulamaktadır. Toplumsal ruhun ahlaki yapısı, "ben" merkezli bir anlayışa yer vermemektedir. Bu kolektif yapının içinde bireysel çıkarlar ikinci planda kalırken, ortak inançlar, ümide dayalı bakış açısı ve moral değerlere bağlılık ön plana çıkmaktadır.[194] Dolayısıyla iman, ümit ve iyimserlik gibi olumlu duyguların bireyde gelişimi, büyük ölçüde toplumsal yaşamın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.[195]

Cemaatlerin en genişi dini cemaatlerdir. Gökalp'e göre, ahlaki ya da manevi birliktelik sağlanmasa da cemaat yönüyle sağlanan birlik, en geniş imkânları sunmaktadır. İnsanlık hissinin zirve noktasını ise ümmet kavramı oluşturmaktadır. Gökalp, yeryüzünde var olan her dini grubun, farklı bir insanlık biçimi sunduğunu belirtmiş ve ümmeti insanlığın ortak paydası olarak tanımlamıştır.[196] Avrupa'da ki adalet, hak, kardeşlik ve şefkat gibi kavramların temelinde Hristiyanlık dini bulunmaktadır. Bu durum, dinin birey ve toplum üzerindeki belirleyici etkisini göstermektedir. Avrupalı birinin gözünde, insanlık kavramı aynı zamanda Hristiyanlık âlemini simgelemektedir. Gökalp, birçok düşünce sistemi ortaya çıkmış olmasına

[191] Fatma Balcı Arvas, *Psikoloji Din ve Mutluluk Psikolojik ve Öznel İyi Olma Hali ile Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme* (Emin Yayınları, 2017), 98-104; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 245-246.
[192] Mustafa Geredeli, *Namazın Sosyo – Psikolojik Tahlili ve Kişilik Gelişimine Etkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 93-95.
[193] Geredeli, *Namazın Sosyo – Psikolojik Tahlili ve Kişilik Gelişimine Etkisi*, 95; Sancaklı, "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi", 15.
[194] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 245.
[195] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 86-89.
[196] Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, 150-151.

rağmen, insanların vicdanlarına etki eden en güçlü kurumun hâlâ din olduğunu vurgulamıştır.[197]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in cemaat kavramı, modern anlamda dini cemaatlerden ziyade; ortak değer, gelenek, din ve kolektif bilinç etrafında şekillenen organik toplumsal yapıyı ifade etmektedir. Bununla birlikte Ziya Gökalp cemaat olgusunu bireyin hem ahlaki hem de psikolojik gelişimi açısından önemli bir unsur olarak değerlendirmiştir. Ona göre insan, nefsanî arzularını denetim altına alma ve manevi disiplin kazanma sürecini büyük ölçüde toplumsal yaşam içerisinde gerçekleştirebilmektedir. İyilik ve kötülük anlayışlarının da bireyin toplum hâlinde yaşamaya başlamasıyla birlikte şekillendiğini savunan Gökalp, insanların bir araya gelmesiyle yalnızca maddi bir topluluk değil, aynı zamanda ortak duygu ve değerlerden oluşan manevi bir birlik meydana geldiğini ifade etmiştir.

3.1.4. Ziya Gökalp'e Göre Dinin ve İbadetlerin İşlevleri

Ziya Gökalp'e göre din, bireyin yalnızca metafizik ihtiyaçlarını karşılayan bir inanç sistemi değil; aynı zamanda toplumsal düzeni sağlayan, ortak değerleri güçlendiren ve bireyleri manevi bir birlik etrafında toplayan önemli bir kurumdur. Gökalp, dinin toplum üzerindeki etkisini değerlendirirken dinî değerlerin ahlâk, dayanışma, aidiyet ve toplumsal bütünleşme üzerindeki rolünü ön plana çıkarmıştır. Ona göre din, toplumun kültürel yapısının korunmasında ve millî kimliğin şekillenmesinde etkili bir unsurdur.

Gökalp, ibadetleri ise bireyin yalnızca Allah ile kurduğu kişisel bir ilişki olarak değil, aynı zamanda toplumsal birlik ve ortak bilinç oluşturan uygulamalar olarak değerlendirmiştir. İbadetlerin bireyin manevi dünyasını güçlendirdiğini, disiplin kazandırdığını ve toplumsal dayanışmayı artırdığını savunmuştur. Özellikle namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerin bireyler arasında ortak duygu ve davranış geliştirdiğini ifade ederek bu ibadetlerin sosyal yönüne dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Gökalp'in din anlayışında ibadetler, bireysel arınmanın yanında toplumsal düzenin ve kolektif bilincin devamlılığını sağlayan önemli unsurlar arasında yer almaktadır.

[197] Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, 150-151.

3.1.4.1. Dinin İşlevleri

Din, birey ve toplum üzerinde çeşitli mekanizmalar aracılığıyla psikolojik dayanıklılığı ve iyi oluşu destekleyebilen bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda dini inançların, bireyin ruhsal dengesi ve toplumsal uyumu üzerinde önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir. Araştırmalar, güçlü inanç ve ahlaki değerlerin bireyde psikolojik rahatlama sağlayabildiğini; bunun da kişinin daha umutlu, üretken ve yaşamla daha aktif bir şekilde etkileşim kurmasına katkı sunduğunu göstermektedir. Ayrıca inançlı bireylerin sosyal çevreyle daha güçlü bağlar kurabildiği, farklı alanlarda sorumluluk alarak yeteneklerini geliştirmeye yöneldiği ve toplumsal hayata daha etkin şekilde katılım sağladığı görülmektedir.[198]

Öte yandan dindarlık ile ruh sağlığı arasındaki ilişkiyi ele alan araştırmalarda, dini inancı güçlü olan bireylerin psikolojik dayanıklılıklarının daha yüksek olabildiği ve bazı olumsuz durumlarla baş etmede daha etkili stratejiler geliştirebildikleri ifade edilmektedir. Bu bağlamda dindar bireylerin kaygı, stres ve depresyon gibi psikolojik zorlanmalarla karşılaştıklarında daha güçlü sosyal ve manevi destek mekanizmalarına sahip olabildikleri; bu durumun da genel iyilik hâllerine katkı sağlayabileceği belirtilmektedir.[199]

Bu bağlamda Ziya Gökalp din kavramını, toplumun moral değerlerini belirleyen, bireyleri ortak bir ideal etrafında birleştiren ve kültürel sürekliliği sağlayan çok yönlü bir sistem olarak tanımlamaktadır.[200] Ona göre din, bireylerin davranışlarını yönlendiren bir ahlaki otorite olarak işlev görmekle birlikte, aynı zamanda toplumsal düzenin korunmasına katkı sağlamaktadır. [201]

Gökalp'e göre dinin üç temel işlevi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi**,** ahlaki işlevdir. Din, bireylerin iyi-kötü, doğru-yanlış ayrımını yapmalarına yardımcı olan değerler sistemi sunmaktadır. İkinci olarak, dinin toplumsal birleştirici işlevi öne çıkmaktadır. Ortak inançlar ve ritüeller, bireylerin kendilerini aynı topluluğun bir parçası olarak hissetmelerini sağlamaktadır. Ayrıca dini değerler, nesilden nesile

---

[198] A. Mahmoudian vd., "Effect of social working in reduction of elderly health needs", *The Journal of Qazvin University of Medical Sciences*, (2004), 56-61.

[199] Mehmet Çınar, "Oruç İbadetinin Ruh Sağlığı Üzerine Etkisi: Deneysel Bir Araştırma", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (30 Aralık 2021), 1010-1011.

[200] Gökalp, *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, 118.

[201] Ziya Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, ed. Salim Çonoğlu (Ötüken Neşriyat, 2024), 77-80.

aktarılan gelenekler aracılığıyla kültürel sürekliliği sağlamaktadır.[202] Bu çerçevede Gökalp, dini toplumsal kimliğin ve milli bilincin şekillenmesinde önemli bir unsur olarak görmektedir. Ona göre din, millet kavramının ruhunu teşkil eden unsurlardan biridir. Din, yalnızca birey ile Tanrı arasındaki ilişkiyi düzenlemez; aynı zamanda birey ile toplum arasındaki bağları da güçlendirmektedir.[203] Bu nedenle Gökalp'in din anlayışı hem bireysel hem de toplumsal işlevleri bir arada barındıran bütünsel bir yaklaşıma sahiptir.

3.1.4.2. İbadetlerin İşlevleri

İbadet, bireyin Allah'a olan inanç ve bağlılığını çeşitli davranışlar aracılığıyla ortaya koymasını ifade eden kapsamlı bir kavramdır. İnsan ile kutsal varlık arasında kurulan manevi ilişkinin dış dünyaya yansıması; söz, hareket ve belirli dini uygulamalar yoluyla görünür hâle gelmektedir. Bu çerçevede ibadet, yalnızca belirli ritüellerden ibaret olmayıp kutsal kabul edilen zaman ve mekânlara gösterilen saygıyı, ilahi iradeye uygun davranma çabasını ve dini amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen çeşitli uygulamaları da içine alan geniş bir anlam alanına sahiptir.[204]

İbadetler ve ortak manevi değerler, toplum içinde bireylerin birbirlerine yakınlık hissetmelerini sağlayan önemli unsurlar arasında yer almaktadır. İnsanların aynı inanç ve değerler etrafında bir araya gelmesi, karşılıklı dayanışma ve aidiyet duygusunu güçlendirirken toplumsal uyumun korunmasına da katkı sunmaktadır. Bu nedenle ibadetler, yalnızca kişinin dini yaşamıyla ilgili uygulamalar değil, aynı zamanda birlik, beraberlik ve sosyal dayanışmayı destekleyen toplumsal işlevlere sahip pratikler olarak da değerlendirilmektedir.[205]

Carl Gustav Jung'un yaklaşımına göre ibadetler ve kurumsal dini yapılar, bireyleri ortak bir inanç sistemi etrafında birleştirerek dağınık insan topluluklarını anlamlı bir bütün hâline getirir. Bu süreçte dini pratikler yalnızca toplumsal düzeni koruyan araçlar olarak kalmaz; aynı zamanda bireyin yaşamına anlam kazandıran ve

---

[202] Parla, *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 91.

[203] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 118-119; Fatih Kars - Metin Özkul, "Kuşaklar Açısından Dinin Toplumsal Sermaye Potansiyeli ve Kullanım Alanları (Isparta Uygulaması)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 14/39 (25 Ağustos 2023), 950.

[204] Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi* (Ankara, 1975), 178.

[205] Sancaklı, "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi", 2.

onu psikolojik olarak güçlendiren bir işlev de üstlenir.[206] İbadetler sayesinde kişi hem kendisiyle hem de çevresiyle daha güçlü bir güven ilişkisi kurar, değerlerle bağını sağlamlaştırır ve aynı inancı paylaşan insanlarla duygusal ve sosyal açıdan daha bütünleşmiş bir yapı içerisinde yer alır.[207]

İbadet, bireyin hayatında düzen ve zaman bilinci oluşturarak daha disiplinli ve dengeli bir yaşam sürmesine katkı sağlamaktadır. Düzenli ibadet pratiği, kişinin dini sorumluluklarını yerine getirme bilincini güçlendirirken, aynı zamanda zihinsel olarak kendini kontrol etme ve davranışlarını gözden geçirme alışkanlığı kazandırmaktadır. Bu süreçte birey, inandığı değerleri daha sık hatırlayarak davranışlarını bu doğrultuda şekillendirme eğilimi göstermektedir. Böylece ibadet, kişinin iç dünyasında olumlu duyguların gelişmesine ve toplumsal ilişkilerinde daha duyarlı bir tutum sergilemesine de zemin hazırlayabilmektedir.[208]

Carl Gustav Jung, ibadet ve dini pratiklerin bireyin ruh sağlığı açısından önemli bir denge unsuru olduğunu savunan düşünürler arasında yer almaktadır. Jung'a göre dini inanç, dua ve ritüeller, bilinçdışının kontrolsüz ve zorlayıcı etkilerine karşı psikolojik bir denge mekanizması işlevi görür. Bu yönüyle dinî pratikler, bireyin iç dünyasında ortaya çıkabilecek çatışmaları yumuşatarak ruhsal bütünlüğün korunmasına katkı sağlayan bir koruyucu yapı olarak değerlendirilebilir.[209]

Bu bağlamda Ziya Gökalp'e göre din, sadece metafizik boyutuyla değil, aynı zamanda bireysel ve toplumsal düzeydeki işlevleriyle de önemli bir kurumdur. Ona göre dini ritüeller, toplumsal birlik ve manevi bütünlük sağlayan törenlerdir. Bu tür ritüellere katılım yoluyla birey, kutsal olanla temas kurar ve bu temas, kişilik yapısında olumlu dönüşümlere neden olmaktadır. Gökalp, toplumsal ibadetlerin bireyin ruhsal ve ahlaki gelişimi üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu belirtmiştir. Ona göre toplu ibadetler, bireyin korkularını aşmasına, ahlaki sorumluluk bilinci kazanmasına, iradesini güçlendirmesine ve bireycilikten uzaklaşıp toplum yararını önceleyen bir karakter geliştirmesine katkı sağlamaktadır.[210]

---

[206] Carl Gustav Jung, *Keşfedilmemiş Benlik* (Barış İlhan Yayınevi, 2013), 85.
[207] M. Naci Kula, *Kimlik ve Din* (Ayışığı Kitapları, 2001), 78.
[208] Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi* (İstanbul: Bimen Basımevi, 1963), 15.
[209] Carl Gustav Jung, *Din ve Psikoloji*, çev. Cengiz Şişman (İnsan Yayınları, 2000), 33-73.
[210] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 87-92.

Gökalp, özellikle cemaatle yerine getirilen müspet ibadetlerin toplumsal açıdan birçok olumlu sonucu beraberinde getirdiğini belirtmiştir. Ona göre bu ibadetler, bireylerde ortak ruh duygusunu geliştirirken, kötümserlikten uzak, iyimser bir psikolojik atmosferin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu anlamda cemaatle yapılan ibadetler yalnızca bireysel maneviyatı güçlendirmekle kalmaz; aynı zamanda toplumsal dayanışmayı artırarak, ahlaki sapmaların önüne geçmektedir. Hırsızlık, duygusuzluk ve benzeri olumsuz davranışların toplumsal yapıda yaygınlaşmasının önüne geçilmesinde de bu ibadetlerin işlevsel olduğu düşünülmektedir. Gökalp'in ibadet tanımı, din psikolojisi açısından oldukça dikkat çekmektedir. O, ibadeti bireyin "kutsal olmayan" alandan sıyrılarak, "kutsal olan" ile iletişime geçme çabası olarak görmektedir. Ancak bireyin bu kutsal temasa ulaşabilmesi için sadece dünyevî olandan uzaklaşması yeterli değildir. O'na göre bireyin ruhunda "kutsal" fikrinin oluşabilmesi için toplumsal yaşama uyum sağlaması, yani cemaatle ortak değerleri paylaşması gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Zira kutsal olanla ilişki, bireysel değil, toplumsal bir bilinç ve aidiyet üzerinden anlam kazanmaktadır.[211]

Sonuç olarak Din Psikolojisi alanında yapılan araştırmalar, ibadetlerin bireyin hem psikolojik hem de fiziksel iyilik hali üzerinde olumlu etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Ziya Gökalp'in eserlerinde ibadetlere yüklediği toplumsal ve bireysel işlevlere dair değerlendirmelerin, din psikolojisi alanındaki güncel bulgularla büyük ölçüde paralellik gösterdiği söylenebilir.

3.1.4.2.1. Namaz İbadeti'nin işlevi

Namaz kelimesi, Farsçada "saygı göstermek, eğilmek ve kulluk etmek" anlamlarına gelmektedir. Arapçada ise bu ibadetin karşılığı olarak kullanılan *salât* kavramı; dua etmek, bağışlanma dilemek ve ibadet etmek gibi anlamlar taşımaktadır. Dini terminolojide namaz, belirli söz ve hareketlerden oluşan, tekbir ile başlayıp selam ile sona eren bedensel bir ibadet biçimini ifade etmektedir.[212]

[211] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 87-91.
[212] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Namaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/350.

Namaz, İslam dininde merkezi bir yere sahip olan temel ibadetlerden biridir ve İslam'ın beş temel esasından biri olarak kabul edilmektedir.[213] İslam'daki tüm ibadetlerin bireyin yaşamı üzerinde önemli etkileri bulunmakla birlikte, namaz ibadeti düzenli ve sürekli yerine getirilmesi sebebiyle kişinin günlük hayatına en fazla yansıyan ibadetlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Farz, vacip, sünnet ve müstehap gibi farklı türleri bulunan namaz, bireyin manevi yönünü güçlendirmenin yanı sıra disiplin, sabır ve sorumluluk bilinci kazanmasına da katkı sağlamaktadır. Bunun yanında hem dünya hayatında psikolojik ve sosyal faydalar sunduğu hem de ahiret açısından dini anlam taşıdığı kabul edilmektedir [214].

Namaz hem bedensel hem de ruhsal yönleriyle bireyin yaşamını etkileyen kapsamlı bir ibadet olarak değerlendirilmektedir. Düzenli abdest alma ve temizlik uygulamaları, kişinin kişisel hijyen alışkanlıklarını güçlendirerek bedensel sağlık açısından koruyucu bir rol üstlenmektedir. Namaz sırasında yapılan rükû ve secde gibi hareketler ise vücudun aktif şekilde kullanılmasını sağlayarak fiziksel açıdan bir hareketlilik kazandırırmaktadır.[215] Bunun yanında namazın dikkat ve saygı içinde yerine getirilmesi, bireyin zihinsel olarak sakinleşmesine ve günlük streslerden uzaklaşmasına yardımcı olmaktadır. İbadet sırasında Allah'ı anma ve bilinçli bir yöneliş içinde olma durumu, kişinin manevi dünyasında huzur, denge ve içsel bir rahatlama hissinin oluşmasına katkı sağlamaktadır. [216]

İslam'da yer alan beş vakit namaz, teravih, cuma ve bayram namazları, Ziya Gökalp'in kavramsallaştırmasıyla müspet ibadetler kategorisinde değerlendirilmektedir. Bu ibadetler, bireysel olarak yerine getirilebilmekle birlikte, cemaatle eda edilmeleri, bireyin hem dini tecrübesini derinleştirir hem de toplumsal aidiyet duygusunu pekiştirir. Özellikle cuma ve bayram namazlarının cemaatle kılınmasının farz oluşu, İslam'ın toplumsal birlik ve bütünlüğe verdiği önemin bir göstergesi olarak kabul edilir. Din psikolojisi açısından bakıldığında, bireyin dini yaşantısını cemaat içinde sürdürmesi, ruhsal gelişim ve kimlik inşası açısından oldukça belirleyicidir.[217] İbadet, yalnızca bireyin Tanrı ile kurduğu özel bir ilişki değil; aynı zamanda sosyal bir

[213] Nurten Kimmer, "Namaz ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", *Ekev Akademi Dergisi* 68 (2016), 301.
[214] Habil Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri* (İz Yayıncılık, 2017), 51.
[215] Mehmet Bayraktar, *İslam İbadet Fenomenolojisi* (Ankara, 1987), 26-29.
[216] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 237-238.
[217] Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş 1* (Ankara, 1980), 74-75.

etkileşim süreci, kolektif bir bilinç oluşturma aracıdır.[218] Bu çerçevede İslam toplumlarında mescitlerin ve camilerin inşası, sadece ibadet için değil, aynı zamanda bireylerin toplumsal bağlarını güçlendirmesi, dayanışma ruhu kazanması, ahlaki değerlerle bütünleşmesi ve kişilik gelişimini sağlaması için de işlevseldir.[219]

Ziya Gökalp'e göre, ibadet amacıyla oluşturulan topluluklara katılan bireyler yalnızca dini bir vecibeyi yerine getirme amacı gütmez; aynı zamanda bu topluluklar, bireyin psikolojik durumunu dönüştüren güçlü etkileşim alanlarıdır. Gökalp, bu tür dini toplantılara *"üzgün olarak katılanların ümitvar olarak, karamsar olarak girenlerin iyimser olarak, şüpheyle gelenlerin ise imanla ayrıldığını"* ifade eder. Bu yaklaşım, ibadetin yalnızca metafizik bir görev değil, aynı zamanda bireyin ruhsal iyiliğini destekleyen bir araç olduğunu açıkça ortaya koyar. Din psikolojisi de Gökalp'in bu tespitini destekler niteliktedir. Araştırmalar, özellikle toplu ibadetlerin, bireydeki olumsuz duygu durumlarının (karamsarlık, yalnızlık, umutsuzluk gibi) yerini daha olumlu psikolojik hâllere (iyimserlik, umut, güven, dayanışma) bırakabildiğini göstermektedir. Bu dönüşüm, bireyin yalnızca ruhsal değil, aynı zamanda davranışsal ve sosyal iyilik hâlini de olumlu yönde etkiler.[220]

Gökalp'e göre özellikle namaz ibadeti bu dönüşümün en belirgin şekilde gözlemlenebildiği ibadetlerdir.[221] Zira namaz, bireyin günde beş kez Allah ile bağ kurduğu, içsel dünyasına yöneldiği bir ritüeldir. Namaz bireyin iç dünyasında bir arınma, yeniden yapılanma ve ruhsal dayanıklılık kazanma süreci başlatır. Özellikle karamsarlık gibi bireyin psikolojik dengesini bozan duygu durumlarıyla baş etmede, ibadetin terapötik etkisi göz ardı edilemez.[222] Gökalp'in vurguladığı gibi, şüpheyle ibadete yönelen bir bireyin zamanla iman, umut ve iyimserlik gibi güçlü inanç ve duygulara ulaşması, ibadetin dönüştürücü gücünü açıkça ortaya koymaktadır.[223]

---

[218] Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İbadet Psikolojisi* (İzci Yayınları, 1997), 27.

[219] Yavuz, "Ziya Gökalp'in Dînî Tutumu ve Din Anlayışı", 214.

[220] Saadet İder, "İbadet ve Ruh Sağlığı İlişkisi Yönüyle İbadet Eğitimi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (2022), 38-46; Kebir, *Namaz Bilinci* (İstanbul, 1993), 28; Kimmer, "Namaz ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", 302-303; Esma Sayın, *Namaz ve Karakter Gelişimi* (İnsan Yayınları, 2008), 191.

[221] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 92.

[222] Mevlüt Kaya - Nurettin Küçük, "İbadetler İle Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2017), 20; Kimmer, "Namaz ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", 301-305.

[223] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 92.

Bu bağlamda, dini bir ritüel olan namazın bireyin karakter gelişimine katkı sunduğu açıktır. Namaz, düzenli ve disiplinli bir yaşam biçimini teşvik etmesinin yanı sıra bireyin içsel huzurunu artırır, psikolojik iyi oluş halini destekler ve sosyal dayanışma duygusunu güçlendirmektedir.[224] Gökalp'in bakış açısına göre, başta namaz olmak üzere dini ibadetler bireyi yalnızca Tanrı'ya yönelten değil, aynı zamanda onu daha fedakâr, diğerkâm ve topluma karşı sorumlu bir şahsiyet haline getiren çok boyutlu bir eğitim aracıdır. Bu yönüyle din ve ibadetler, bireyleri kutsal inançlar ve değerler etrafında birleştirerek millî vicdanın oluşmasında temel bir rol üstlenmektedir.[225]

3.1.4.2.2. Oruç İbadeti'nin İşlevi

Oruç kavramı, Türkçeye Farsça kökenli *rûze* kelimesinden geçmiştir. Arapçada kullanılan *savm* ve *sıyâm* ifadeleri ise bireyin belirli istek ve davranışlardan bilinçli şekilde uzak durmasını, kendini kontrol altına almasını ve iradesini disipline etmesini ifade eden anlamlar taşımaktadır.[226] Oruç, kişinin ibadet niyetiyle imsak vaktinden güneşin batışına kadar geçen süre boyunca yeme, içme ve cinsel ilişkiden bilinçli şekilde uzak durmasını ifade eden dini bir uygulamadır. Bu ibadet, bireyin iradesini kontrol etmesini ve manevi disiplin kazanmasını amaçlayan temel ibadetlerden biri olarak kabul edilmektedir.[227]

Oruç, yalnızca İslam dinine özgü bir uygulama olmayıp başta semavi dinler olmak üzere birçok eski dini gelenekte farklı biçimlerde yer alan köklü bir ibadet anlayışıdır.[228] Tarih boyunca çeşitli toplumlarda oruç, bireyin manevi arınma yaşaması, nefsini kontrol etmesi ve kutsal olana yönelmesi amacıyla uygulanan dini pratiklerden biri olarak görülmüştür.[229]

Yapılan araştırmalar, oruç ibadetinin bireyin hem fiziksel hem de psikolojik sağlığı üzerinde çeşitli olumlu etkiler oluşturabileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle

---

[224] Geredeli, *Namazın Sosyo – Psikolojik Tahlili ve Kişilik Gelişimine Etkisi*, 73-80; Kimmer, "Namaz ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", 301-305.
[225] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 92.
[226] Ali İhsan Yitik, "Oruç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/414.
[227] Yitik, "Oruç", 33/414.
[228] Yitik, "Oruç", 33/414-416.
[229] Çınar, "Oruç İbadetinin Ruh Sağlığı Üzerine Etkisi", 1012.

kişinin öz denetim becerisini geliştirmesi, ruhsal dinginlik sağlaması ve bedenin dinlenmesine, psikolojik iyi oluş haline katkıda bulunması, orucun birey üzerindeki önemli etkileri arasında değerlendirilmektedir.[230]

Oruç ibadetinin, bireyin yalnızca kişisel yaşamı üzerinde değil, sosyal davranışları üzerinde de olumlu etkiler oluşturabildiği ifade edilmektedir. Araştırmalar, orucun bireyin öz denetimini güçlendirdiğini, bazı olumsuz alışkanlıkların kontrol altına alınmasına katkı sağladığını ve toplumsal ilişkilerde daha dikkatli ve sorumlu davranışların gelişmesini desteklediğini göstermektedir. Bu yönüyle oruç, sosyal uyumun ve toplumsal düzenin korunmasına katkı sunan ibadetlerden biri olarak değerlendirilmektedir.[231]

Bu değerlendirmeler doğrultusunda Ziya Gökalp, oruç ibadetini yalnızca bireyin manevi dünyasını güçlendiren bir uygulama olarak görmemiş; aynı zamanda kişinin toplumsal uyumunu destekleyen ve psikolojik gelişimine katkı sağlayan önemli bir süreç olarak ele almıştır. Gökalp'e göre oruç, bireyin iradesini güçlendiren, nefsini terbiye eden ve toplumsal dayanışma bilincini artıran, kişiyi daha kapsamlı dini deneyimlere hazırlayan bir işlev taşımaktadır. Bu bağlamda oruç özellikle hac ibadeti öncesinde bireyin manevi ve sosyal açıdan hazırlanmasına katkı sağlayan bir ön ibadet niteliğinde değerlendirmektedir.[232]

3.1.4.2.3. Hac İbadeti'nin İşlevi

Hac, gerekli şartları taşıyan müslümanların yılın belirli döneminde kutsal kabul edilen mekânları ziyaret ederek belirlenen dini uygulamaları yerine getirmeleriyle gerçekleştirilen bir ibadettir. Bu süreçte Kâbe başta olmak üzere Arafat, Müzdelife ve Mina gibi kutsal bölgelerde çeşitli ibadetler yerine getirilmekte; böylece birey hem manevi hem de toplumsal yönü bulunan kapsamlı bir dini deneyim yaşamaktadır.[233]

---

[230] Fatma Kartal vd., "Bir Üniversite Hastanesindeki Sağlık Çalışanlarında Ramazan Orucunun Ruh Sağlığı Üzerine Etkileri", *Sakarya Medical Journal*, (03 Nisan 2021), 337-346; Nurdoğan Türk, "İslâm'da Duanın Ruh Sağlığına Katkısı", *Kilitbahir* 17 (18 Eylül 2020), 74-109.

[231] Veysel Uysal, "Kentsel Hayatta Dindarlık ve Oruç ibadetinin Bireysel-Toplumsal Yansımalan", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (17 Şubat 2014), 20-21.

[232] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 81-84.

[233] Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/380-386.

Hac, yoğun dini semboller ve ritüeller içeren yapısıyla bireyin hem fiziksel hem de psikolojik dünyası üzerinde çeşitli olumlu etkiler oluşturabilen ibadetlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Farklı dinlere mensup topluluklar üzerinde ve çeşitli hac merkezlerinde gerçekleştirilen araştırmalar, kutsal kabul edilen bu mekânların birey üzerinde rahatlatıcı, iyileştirici ve psikolojik destek sağlayıcı etkiler oluşturabildiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle söz konusu mekânlar, bazı çalışmalarda bireyin ruhsal iyilik hâline katkı sunan "terapötik alanlar" olarak ele alınmaktadır. [234]

Modern yaşamın ortaya çıkardığı önemli sorunlardan biri, bireyin kalabalık topluluklar içinde bulunmasına rağmen kendisini yalnız ve yabancı hissetmesidir. Aşırı bireyselleşmenin etkisiyle gelişen bu durum, birçok insanda psikolojik gerginlik, huzursuzluk ve yalnızlık duygularını artırabilmektedir. Hac ise bireyi yalnızca manevi olarak Allah'a yönelten bir ibadet değil, aynı zamanda farklı toplum ve kültürlerden insanlarla ortak bir bilinç etrafında buluşturan sosyal bir deneyim niteliği taşımaktadır. Bu yönüyle hac, bireyin aidiyet duygusunu güçlendiren, paylaşım ve kardeşlik hissini artıran önemli bir toplumsal bütünleşme ortamı oluşturmaktadır.[235]

Hac, farklı toplum ve kültürlerden gelen insanların ortak bir inanç ve amaç etrafında buluşmasını sağlayan önemli bir ibadet niteliği taşımaktadır. Bu süreçte bireyler arasındaki sosyal, ekonomik ve kültürel farklılıklar geri planda kalmakta; ortak manevi deneyim sayesinde insanlar arasında güçlü bir birlik ve aidiyet duygusu oluşmaktadır. Aynı ortamda bulunan bireylerin benzer duygu ve düşünceler etrafında birleşmesi, kişisel ayrımların zayıflamasına ve ortak bir toplumsal bilinç gelişmesine katkı sağlamaktadır. Farklı yaş, eğitim düzeyi ve sosyal statüye sahip insanların bir araya gelmesi, hac ibadetinin sosyalleşme ve toplumsal uyum açısından önemli işlevler taşıdığını göstermektedir. Bu ortamda sevgi, dayanışma ve kardeşlik duygularının daha görünür hâle geldiği; insanların birbirlerini eşit bireyler olarak görmeye yöneldiği dikkat çekmektedir. Bu yönüyle hac, insanlar arasındaki statü ve

[234] Ahmet Rifat Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, (2016), 26-28; Geraldine Perriam, "Sacred Spaces, Healing Places: Therapeutic Landscapes of Spiritual Significance", *Journal of Medical Humanities* 36/1 (Mart 2015), 31; Heather A. Warfield vd., "The Therapeutic Value of Pilgrimage: A Grounded Theory Study", *Mental Health, Religion & Culture* 17/8 (14 Eylül 2014), 873.

[235] Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", 227-228.

üstünlük algılarını azaltarak sosyal eşitlik ve ortak insanlık bilincini güçlendiren bir ibadet olarak değerlendirilebilir.[236]

Öte yandan hac ibadeti, kişinin yaşamında yalnızca ibadet esnasıyla sınırlı kalmayan, hazırlık sürecinden başlayıp sonrasına da uzanan birtakım psikolojik, dinî ve ahlâkî etkiler ortaya çıkarabilmektedir. Bu süreç içerisinde birey, insanlarla ilişkilerini gözden geçirme, hak ihlallerinden sakınma, daha sabırlı ve kontrollü davranma gibi tutumlar geliştirerek manevi yönden bir değişim yaşayabilmektedir.[237]

Ziya Gökalp'in sosyolojik perspektifinde, camiler "cemiyetin merkezi" olarak değerlendirilmiştir. Camide gerçekleştirilen ibadetler sayesinde birey, topluluğun bir parçası olduğunu hisseder; bu aidiyet duygusu, bireyin yalnızlık, izolasyon ve yabancılaşma gibi olumsuz psikolojik durumlara karşı direnç geliştirmesini sağlamaktadır. Böylece şahsiyet daha sağlam temeller üzerine inşa edilmektedir. Özellikle hac ibadeti, bireyin sadece yerel toplulukla değil, uluslararası bir ümmet bilinci içinde bütünleşmesini sağlamaktadır. Hac, dünyanın dört bir yanından gelen Müslümanların ortak inanç paydasında buluştuğu evrensel bir toplanmadır. Bu ibadet, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, bireyin hem evrensel kimlik bilinci geliştirmesine hem de ruhsal anlamda bir arınma ve yenilenme süreci yaşamasına katkı sunmaktadır.[238]

İslam'da yer alan hac ibadeti, sadece bireysel maneviyatı güçlendiren bir uygulama değil, aynı zamanda bireyin sosyal bütünleşmesini ve psikolojik dönüşümünü sağlayan ibadetler kapsamına girmektedir.[239]. Ziya Gökalp'e göre hac ibadeti bireyin nefsini terbiye etmesi, dünyevi olandan uzaklaşması ve kutsal olana yönelmesi açısından bir ruhsal arınma süreci işlevi görmektedir.[240]

Gökalp'in yaklaşımıyla örtüşecek şekilde, din psikolojisi kutsal zaman ve mekân kavramlarının bireyde manevi coşku, aidiyet, ilahi farkındalık ve sosyal dayanışma duygularını pekiştirdiğini savunmaktadır.[241] Zaman içinde bu ritüeller,

---

[236] Ahmet Rifat Geçioğlu, "Hac İbadetini Bireysel Dini Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi", *Bilimname* 2019/37 (2019), 245-246; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 245-246.

[237] Geçioğlu, "Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri", 245-246; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 239-241.

[238] Geçioğlu, "Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri", 245-246; Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 88-92; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 245-246.

[239] Geçioğlu, "Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri", 244-246.

[240] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 81-86.

[241] Eryılmaz, "Investigation of the Relations between Religious Activities and Subjective Well-being of High School Students", *Educational Sciences: Theory & Practice*, (2015), 433.

bireyde kutsallık bilinci oluşturur. Her toplu ibadet, bireye bir anlamda "kutsala katılma" tecrübesi kazandırır ve bu tecrübe bireyin iç dünyasında güçlü psikolojik etkiler bırakır. Özellikle kutsallık duygusu, bireyin değer yargılarını, davranış kalıplarını ve sosyal ilişkilerini şekillendiren güçlü bir motivasyon kaynağıdır. Din psikolojisi literatüründe kutsala temas eden fikirlerin, inanca ve güçlü içsel motivasyonlara (örneğin azim, kararlılık, sabır) dönüştüğü sıkça vurgulanmaktadır.[242] Gökalp de benzer şekilde, kutsallıkla temas eden bireyin yalnızca ruhsal olarak değil; aynı zamanda irade, azim ve ideal bakımından da daha yüksek bir gelişim düzeyine ulaştığını ifade etmektedir.[243]

Ziya Gökalp, bireyin toplumsal ibadetlere aktif katılımının, yalnızca dinî görevlerin ifasıyla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda bireyin kişilik ve karakter yapısında dönüştürücü etkiler oluşturduğunu savunur. Ona göre, namaz, hac ve benzeri cemaat ibadetlerine katılan bireylerde, güçlü bir manevî ve kutsal enerji ortaya çıkar. Bu kutsal atmosfer, bireydeki olumsuz kişilik özelliklerinin dönüşümüne vesile olur: korkaklık cesarete, tembellik çalışkanlığa, ahlaki zayıflık ise yüksek bir ahlak seviyesine evrilir. Aynı şekilde, irade zayıflığı azim ve gayrete, bencillik ise fedakârlık ve diğerkâmlığa dönüşür.[244]

Sonuç olarak Ziya Gökalp, hac ibadetinin bireysel ve toplumsal düzeyde çeşitli etkiler ortaya çıkardığını ifade etmiş; bu ibadetin toplumsal değişim ve dönüşüm süreçlerine önemli katkılar sağladığını savunmuştur.

3.1.3. Ziya Gökalp'in Dini Kimlik ve İnanç Gelişimi

Aile, bireyin kişilik yapısının oluşmasında ve toplumsal değerleri benimsemesinde temel işlev gören ilk sosyal kurumdur. Birey, yaşamının ilk dönemlerinden itibaren aile içerisinde edindiği deneyimler aracılığıyla davranış kalıpları geliştirmekte ve kimlik oluşum sürecini şekillendirmektedir. Özellikle sevgi, güven, sorumluluk ve aidiyet gibi duyguların kazanılmasında aile ortamı belirleyici bir role sahip olmaktadır. Bunun yanı sıra ebeveynlerin tutum ve davranışları, bireyin

[242] Mebrure Doğan, *Dindarlık, Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi (2014), 276-280; Sümeyye Yıldırım, *İbadete Devam Sıklığı İle Ahlaki Olgunluk ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 92-96.
[243] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 91.
[244] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 87-92.

ahlâkî gelişimi ile sosyal ilişkilerini doğrudan etkileyebilmektedir. Sağlıklı aile ilişkileri içerisinde yetişen bireylerin özgüven, empati ve sosyal uyum açısından daha güçlü özellikler sergiledikleri ifade edilmektedir. Bu nedenle aile, yalnızca biyolojik ihtiyaçların karşılandığı bir yapı değil; aynı zamanda bireyin karakter, değer ve kimlik gelişiminin temellerinin atıldığı önemli bir sosyal kurum olarak değerlendirilmektedir.[245]

Bu bağlamda Ziya Gökalp'in kimlik ve kişiliğinin şekillenmesinde aile ve çevresinin önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Gökalp'in düşünsel gelişiminde özellikle babası ve amcasının yönlendirici bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Eğitim ve öğrenmeye önem veren bir aile ortamında yetişen Gökalp, çocukluk döneminden itibaren hem geleneksel hem de modern bilgi kaynaklarıyla tanışma fırsatı bulmuştur. Amcasından Arapça ve Farsça, okul müdüründen de Fransızca dersleri almıştır.[246]

Babası Mehmet Tevfik Efendi, oğlunun yalnızca medrese eğitimiyle sınırlı kalmasını istememiş; dönemin Batı merkezli bilimsel ve fikrî gelişmelerine de ilgi duymasını teşvik etmiştir. Ailenin hem ilmî hem de bürokratik birikime sahip olması, Gökalp'in çok yönlü bir düşünce dünyası geliştirmesine katkı sağlamış; onun ilerleyen yıllarda ortaya koyduğu sosyolojik ve fikrî yaklaşımın temelini oluşturmuştur.[247]

Ziya Gökalp'in çocukluk ve ilk gençlik yılları, dinî değerlerin yoğun biçimde hissedildiği geleneksel bir aile ve sosyal çevre içerisinde geçmiştir. İlk eğitimini babasından alan Gökalp, küçük yaşlardan itibaren medrese kültürünün etkisi altında yetişmiş ve İslami ilimlerle erken dönemde tanışmıştır. İçinde bulunduğu çevrenin din merkezli yapısı, onun düşünce dünyasının oluşumunda belirleyici olmuştur. Bu etkinin izleri, özellikle gençlik döneminde kaleme aldığı şiir ve yazılarında açık biçimde görülmektedir. Eserlerinde Allah inancı, peygamber sevgisi, ibadetler ve dinî sorumluluklar gibi konulara sıkça değinmiş; bunları geleneksel din eğitiminin etkisini yansıtan bir anlatımla ele almıştır. Ayrıca İslam dinine yönelik güçlü bağlılığı ve hayranlığı, erken dönem metinlerinde duygusal ve coşkulu bir üslupla ifade edilmiştir.[248]

[245] Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2023), 51-68.
[246] Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", 103.
[247] Okay, "Gökalp, Ziya", 14/124-125.
[248] Işıkdoğan, "Ziya Gökalp'in Din ve Dinî Terbiye Anlayışı", 382-384; Yavuz, "Ziya Gökalp'in Dînî Tutumu ve Din Anlayışı", 212-213.

Bununla birlikte Ziya Gökalp'in benlik ve kimlik gelişiminde etkili olan figürlerin başında, 1886 yılında kaydolduğu Diyarbakır Mekteb-i Rüştiye-i Askeriye'nin müdürü İsmail Hakkı Bey gelmektedir. Müdürün Gökalp ile birebir ilgilenmesi ve özellikle Fransızca öğrenmesine öncülük etmesi, onun zihinsel dünyasının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Din psikolojisi bağlamında değerlendirildiğinde, bu tür figürlerin bireyin dini ve ahlaki değer yapısının inşasında model işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.[249] Gökalp'in Batı düşüncesine ait fikir akımlarıyla erken yaşta tanışması, onun sadece entelektüel değil, aynı zamanda ruhsal dünyasında da kimliksel bir açılım yaratmıştır. Nitekim, Gökalp'in söz konusu okulu *"fikir ve hissimin ilk terbiye beşiği"* olarak tanımlaması, burada kazandığı değerlerin hem bilişsel hem de duygusal gelişiminde oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Askerî disiplinin ve otoritenin içselleştirildiği bu dönemde, onun benlik yapısında şekillenen düzen, hiyerarşi ve aidiyet duyguları, sonraki dönemlerde geliştirdiği dini ve kültürel görüşlerin psikolojik altyapısını oluşturmuştur.[250]

Ziya Gökalp'in inanç ve kimlik gelişim sürecinde erken yaşlardan itibaren ortaya çıkan temel zihinsel çatışmalardan biri, Batı felsefesi ile geleneksel İslamî mistisizm arasında yaşadığı değer gerilimi olmuştur.[251] Bu çatışma, din psikolojisi açısından bireyin dini kimliğini inşa sürecinde karşılaştığı çelişkili referans sistemlerinin yarattığı içsel karmaşayla açıklanmaktadır.[252] Gökalp, bir yandan eğitim süreciyle tanıştığı pozitivist ve materyalist Batı düşüncesinden etkilenmiş; diğer yandan ise ailesinden, özellikle amcası aracılığıyla aldığı dini ve tasavvufi yönlendirmelerle şekillenmiştir.[253] Bu karşıt yönelimler, onun ruh dünyasında bir "kutupsallık" oluşturarak psikolojik anlamda bir gerilim doğurmuştur. Kendi ifadelerinde de görüldüğü üzere, bu fikirsel çatışma zamanla şüphe, tereddüt ve manevi huzursuzluk şeklinde tezahür etmiştir. Din psikolojisinin kavramsal

[249] İbrahim Gürses - M. Akif Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (01 Haziran 2011), 165; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-277; Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri* (Kdy Akademi (kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık), 2023), 145-170.

[250] Gökalp, *Makaleler 1*, 8.

[251] Işıkdoğan, "Ziya Gökalp'in Din ve Dïni Terbiye Anlayışı", 382-383.

[252] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-277; Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 138-140.

[253] Işıkdoğan, "Zïya Gökalp'in Din ve Dinï Terbiye Anlayişi", 382-384; Yavuz, "Ziya Gökalp'in Dînî Tutumu ve Din Anlayışı", 212-214.

çerçevesinde, bu durum "iman krizine" ve "inançsal bunalıma" işaret etmektedir.[254] Kendi ifadesi ile *"Zaman geçtikçe ümitlerim sönüyor, hayatın ruhi değeri gözümden düşüyordu. Bu durum öyle bir biçim aldı ki artık hayvan gibi yalnız yemek içmek için yaşamaktansa ölümü üstün tutmak düşüncesini benimsemek zorunda kaldım. Bu sebeple kendimi öldürmek istedim.* [255] Ancak bu içsel sorgulama süreci Gökalp'in hakikat arayışına yönelmesini sağlamış ve ilerleyen yıllarda geliştirdiği özgün düşünce sisteminin temellerini oluşturmuştur.[256]

Ziya Gökalp'in hayatında önemli değişimlere neden olan bu kritik dönem, Erik Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramına göre ergenlik dönemine denk gelmektedir. Erikson, bireyin yaşamı boyunca sekiz farklı gelişim evresinden geçtiğini ve her evrede çözülmesi gereken temel bir psikososyal çatışma bulunduğunu öne sürmektedir. Bu evrelerden özellikle ergenlik dönemi (yaklaşık 12–18 yaş), kimlik oluşumu açısından kritik öneme sahiptir. Erikson'a göre bu dönemin temel çatışması "kimliğe karşı rol karmaşası"dır. Birey bu süreçte "Ben kimim?", "Toplumda nasıl bir yerim var?" gibi sorulara yanıt ararken, kendi değerlerini, inançlarını ve sosyal rollerini yapılandırır. Başarılı bir kimlik oluşumu, bireyin kendine güvenini artırırken; bu evrede yaşanan çözülmemiş çatışmalar, kimlik karmaşasına ve rol belirsizliğine yol açabilir. Bu kuram, bireyin sadece bireysel değil aynı zamanda sosyal çevresiyle olan etkileşimleri sonucu geliştiğini vurgulayarak, gelişimi yaşam boyu süren dinamik bir süreç olarak ele almaktadır. Zira bireyin gençlik döneminde kazandığı değerler, onun sadece bugünkü yaşantısını değil, tüm yaşam döngüsünü etkileyen bir temel oluşturmaktadır.[257]

Ergenlik dönemi, bireyin bilişsel, duygusal ve sosyal açıdan hızlı değişimler yaşadığı ve bu değişimlerin dinî gelişim üzerinde de etkili olduğu bir evre olarak nitelendirilmektedir.[258] Bu süreçte birey, soyut düşünme becerisinin gelişmesine bağlı olarak dinî inançları daha eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeye başlamaktadır.

---

[254] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 195-206; Hasan Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 145-155.

[255] Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi* (İnkılap Kitap Evi, 1974), 43.

[256] Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak", 438.

[257] İsa Ceylan, "Kişilik Gelişimi Din İlişkisi", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (31 Aralık 2019), 59; Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 138-140; Morris, *Psikolojiyi Anlamak Psikolojiye Giriş*, 63-65.

[258] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 265-277.

Çocukluk döneminde daha çok dış otoriteye dayalı olarak benimsenen dinî değerler, ergenlikte sorgulama ve yeniden anlamlandırma sürecine girmektedir.[259]

Ergenlik dönemi dinî kimlik oluşumu, bireyin benlik gelişimiyle yakından ilişkilidirilmektedir. Genç, kendine ait bir inanç sistemi oluşturma çabası içerisinde zaman zaman şüphe, arayış ve kararsızlık yaşayabilmektedir. Ancak bu durum, dinî gelişimin doğal bir parçası olarak kabul edilmektedir.[260] Ergenin dinî tutumlarının şekillenmesinde sosyal çevre de önemli bir rol oynamaktadır. Aile, arkadaş grubu ve eğitim ortamı, dinî değerlerin benimsenme düzeyini etkileyen temel faktörler arasında yer almaktadır. Özellikle model alınan kişiler, bireyin dinî davranışlarını yönlendirmektedir.[261] Sonuç olarak ergenlik dönemi, dinî inançların sorgulandığı, bireysel düzeyde yeniden yapılandırıldığı ve daha bilinçli bir kimliğe dönüştüğü kritik bir gelişim aşaması olarak değerlendirilmektedir.[262]

Ziya Gökalp'in düşünsel ve kimlik gelişim sürecinde yaşadığı inanç bunalımları, onun ruhsal yapısını derinden etkileyen önemli bir kırılma noktası olmuştur. Din psikolojisi açısından bu dönem, bireyin dini kimliğiyle felsefi sorgulamaları arasında yaşadığı çatışmanın psikolojik yansımalarını ortaya koymaktadır.[263] Hilmi Ziya Ülken'in değerlendirmelerine göre, Gökalp'in dinsel değerlerle çelişen yeni fikirlerle karşılaşmasında özellikle Dr. Yorgi'nin etkisi belirleyici olmuştur.[264]

İdadi yıllarının sonlarına doğru hem babasının ölümüyle sarsılan duygusal yapısı hem de inanç ile inançsızlık arasında gidip gelen zihinsel sorgulamaları,

---

[259] Asude Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (2022), 50-57; Nancy L. Galambos vd., "Gender Development in Adolescence", *Handbook of Adolescent Psychology*, ed. Richard M. Lerner - Laurence Steinberg (Wiley, 2009), 435-478; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-277; Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 138-140.

[260] Stuart J.H Biddle - C.K.John Wang, "Motivation and Self-perception Profiles and Links with Physical Activity in Adolescent Girls", *Journal of Adolescence* 26/6 (Aralık 2003), 250-251; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-277; Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 138140.

[261] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-277; Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 138-140; Antoinette Landor vd., "The Role of Religiosity in the Relationship Between Parents, Peers, and Adolescent Risky Sexual Behavior", *Journal of Youth and Adolescence* 40/3 (Mart 2011), 136-146.

[262] Galambos vd., "Gender Development in Adolescence", 435-478; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-277.

[263] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 201-203.

[264] Işıkdoğan, "Ziya Gökalp'in Din ve Dini Terbiye Anlayişi", 382; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 304.

Gökalp'in karamsar bir ruh hâline sürüklenmesine neden olmuştur.[265] Bu durum, din psikolojisinde sıkça ele alınan "iman krizi", "kimlik bunalımı" ve "dini şüphe" gibi olgularla açıklanabilir.[266] Genç yaşta karşılaştığı fikirsel ikilemler, onun zihinsel dünyasında içsel çatışmaları derinleştirmiş; nihayetinde bu ruhsal karmaşa, bir intihar girişimiyle sonuçlanan ağır bir krize dönüşmüştür.[267] Gökalp'in yaşadığı bu deneyim, bireyin dini inanç sistemiyle çatışan entelektüel arayışların ruh sağlığı üzerindeki etkisini anlamak açısından dikkat çekicidir.[268]

Ziya Gökalp'in düşünsel ve kimlik gelişiminde etkili olan önemli figürlerden bir başka karakter Abdullah Cevdet'tir. Cevdet'in yönlendirmesiyle Gökalp, hem örgütlü fikrî çevrelerle tanışma hem de Batı düşüncesinin farklı yönleriyle doğrudan temas kurma imkânı bulmuştur. Özellikle Avrupa'da yaygın olan organizmacı sosyoloji ve materyalist felsefe ile tanışması, Gökalp'in inanç dünyasında yeni soru işaretlerinin doğmasına neden olmuştur.[269]

Herbert Spencer, Gustave Le Bon, Ernest Haeckel ve Ludwig Büchner gibi pozitivist düşünürlerin eserleriyle tanışması, onun sadece entelektüel dünyasını değil, aynı zamanda dini ve kültürel değerler sistemini de yeniden değerlendirmesine yol açmıştır. Bu süreç, Gökalp'in dini kimliğinde bir dönüşüm sürecini başlatmış; geleneksel mistik yaklaşımı, yer yer rasyonalist ve toplumsal faydacı bir zemine çekmesine neden olmuştur.[270]

Ziya Gökalp, hem Dr. Yorgi Efendi'nin hem de Abdullah Cevdet'in etkisiyle oldukça farklı ve çoğu zaman birbiriyle çelişen düşünce akımlarıyla karşılaşmıştır. Bu etkileşim, onun Batı düşüncesini çeşitli yönleriyle tanımasına imkân sağlamakla birlikte, zihinsel açıdan belirli bir bunalımı da beraberinde getirmiştir. Özellikle meselelerin özü, bilgilerin nasıl kullanılacağı ve İslam düşüncesiyle nasıl bağdaştırılacağı konularında yaşadığı belirsizlikler, fikir dünyasında ciddi karmaşalara neden olmuştur. Birbirinden uzak kaynaklardan beslenmesi, başlangıçta düşünsel netlikten çok, kavramsal dağınıklık yaratmıştır. Ancak zamanla düşünsel tercihlerinde

---

[265] Faruk Deniz, "Ziya Gökalp'in İntihara Teşebbüs Vakası: Dört Anlatı Üzerinden Bir Analiz", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 31/60 (31 Ocak 2026), 249257.
[266] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 195-204; Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", 145-155.
[267] Deniz, "Ziya Gökalp'in İntihara Teşebbüs Vaka", 249-257.
[268] Deniz, "Ziya Gökalp'in İntihara Teşebbüs Vaka", 249-257; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 201-202; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 304.
[269] Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak", 438-439.
[270] Parla, *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 34.

daha kesin bir çizgi belirlemiş, fikirlerinde bütünlüğe ulaşmış ve bu süreçte geliştirdiği sentezci yaklaşım, söz konusu karmaşadan çıkış yolu olmuştur.[271]

Bununla birlikte Fındıkoğlu'na göre, Gökalp Selanik'e geldikten sonra sadece adını değil, ruhsal dünyasını da dönüştürmüş; önceki dini ve tasavvufi yönelimlerinden uzaklaşarak, seküler ve ulusal kimliğini ön plana çıkarmıştır. Bu değişim, bireyin dini kimliğinde yaşadığı yönelim farklılıklarının, çevresel ve entelektüel etkileşimlerle nasıl şekillenebileceğini göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.[272]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in inanç ve kimlik gelişiminde aile çevresinin belirleyici bir etkisi olduğu görülmektedir. Çocukluk döneminde aldığı eğitim ve yetiştiği sosyal çevre, onun dinî düşünce yapısının İslami temeller üzerinde şekillenmesini sağlamıştır. Bununla birlikte ilerleyen yıllarda farklı düşünce akımlarıyla karşılaşması, Gökalp'in zihinsel ve fikrî dünyasında önemli değişimlere yol açmıştır. Özellikle geleneksel İslami eğitim anlayışı ile pozitivist düşünce arasında yaşadığı gerilim, onun iç dünyasında çeşitli sorgulamalara neden olmuştur. Bu süreçte yaşadığı fikrî çatışmaların zaman zaman derin bir bunalıma dönüştüğü ve psikolojik açıdan zorlayıcı etkiler oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yaşadığı bu yoğun iç çatışmaların, onun yaşamında intihar girişimi gibi ağır bir kriz sürecine kadar ulaştığı ifade edilmektedir.

3.1.4. Ziya Gökalp'te Din ve Psikolojik İyi Oluş

Pozitif psikoloji alanında son yıllarda yürütülen araştırmalar, bireyin güçlü yönlerini ortaya çıkarmaya ve yaşam kalitesini artırmaya yönelik konular üzerinde yoğunlaşmaktadır.[273] Bu çalışmaların önemli bir kısmında, bireyin mutlu bir yaşam sürmesi, kendini gerçekleştirmesi ve yaşamdan doyum alması gibi hususlar temel inceleme alanı olarak ele alınmaktadır.[274] Özellikle psikolojik iyi oluş, mutluluk, iyimserlik, umut ve yaşam memnuniyeti gibi kavramların bireyin ruh sağlığı

[271] Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak", 439.
[272] Nevin Güngör Ergan, "Ziyaeddin Fahrï Findikoğlu'nun Ziya Gökalp Üzerine Görüşleri", 3.
[273] Tayfun Doğan vd., "The Role of Self-Esteem, Psychological Well-Being, Emotional Self-Efficacy, and Affect Balance on Happiness: A Path Model", *European Scientific Journal* 9/20 (2013), 31-42.
[274] Gülüşan Gökcen, *Şükür Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 89-94; Sinan Okur - Tarık Totan, "Psikolojik İyi Oluşu Değerlendiren Bradburn Duygulanım Dengesi Ölçeğinin Türkçede İncelenmesi" 6/2 (2019), 2.

üzerindeki etkileri sıklıkla araştırılmaktadır.[275] Pozitif psikoloji yaklaşımı, bireyin yalnızca sorun ve yetersizliklerine odaklanmak yerine, onun sahip olduğu potansiyeli ve olumlu özellikleri geliştirmeyi merkeze alan bir bakış açısı sunmaktadır.[276]

Ziya Gökalp'in ahlak ve karakter eğitimi konusundaki düşüncelerinin temelinde, insan ruhunun eğitilmesi ve ilahî kaynakla bağ kurması gerekliliği yer almaktadır. Gökalp'e göre, ruhun istikamet kazanması ve içsel dengeye ulaşması ancak dinî bir temellendirme ile mümkün olabilmektedir. Gökalp, Malta sürgününde bulunduğu sırada kızlarına yazdığı bir mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır:

"İnsan ayağını yere basmadan duramaz, ruhunu da Allah'a dayandırmadan yaşayamaz. Beden gibi ruh da bir istinatgâha muhtaçtır. Dua ve tevekkülden ayrılmayan ruha gam, kuruntu, vesvese, kasvet giremez; çünkü şeytan giremez."[277]

Bu ifadeler, Gökalp'in yalnızca toplumsal düzen ve kültür inşasıyla değil, bireyin iç dünyasının ahenkli bir şekilde gelişimiyle de ilgilendiğini göstermektedir. Gökalp'e göre ruhun ilahî olandan uzaklaşması, bireyin manevi dayanaksızlık yaşamasına ve psikolojik olarak savunmasız hale gelmesine yol açar.[278]

Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, Gökalp'in bu yaklaşımı bireyin psikolojik iyi oluş hâlinin temellerini dinî ve ahlâkî değerlerle ilişkilendirdiği görülmektedir. Pozitif psikolojinin kurucularından biri olan Martin Seligman, psikolojinin yalnızca psikopatolojik durumların incelenmesiyle sınırlı kalmaması gerektiğini; bireyin potansiyelini gerçekleştirmesi, yaşamdan doyum alması ve anlamlı bir yaşam sürmesi gibi olumlu yönlerinin de bilimsel olarak ele alınması gerektiğini savunmuştur.[279] Bu doğrultuda geliştirdiği Psikolojik İyi Oluş Kuramı (Well-Being Theory)**,** bireyin sürdürülebilir bir yaşam doyumu elde etmesinde etkili olan beş temel öğeyi kapsamaktadır. Bu öğeler: pozitif duygular, bağlılık (*engagement*), ilişkiler,

---

[275] Arvas, *Psikoloji Din ve Mutluluk Psikolojik ve Öznel İyi Olma Hali ile Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme*, 47-51; Abdullah Dağcı, *Pozitif Psikoloji Bağlamında Umudun Dindarlıkla İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 16-17.

[276] Banu Altınay, *12-15 Yaş Grubu Ergenlerin Gelecek Yönelimlerinin Pozitif Psikolojinin Bazı Değişkenleri Açısından İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 3-5; Martin E. P. Seligman - Mihaly Csikszentmihalyi, "Positive Psychology: An Introduction.", *American Psychologist* 55/1 (2000), 5-14.

[277] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 126.

[278] M. Cem Şahin, "Ziya Gökalp'in Düşünce Sisteminde Din, Eğitim ve Kültür", *Ekev Akademi Dergisi* 48 (2011), 398.

[279] Volkan Duran vd., "Türkiye'de İyimserlik Araştırmaları; Pozitif Psikoloji Temelli Bir Arayış Bağlamında Bir Eğitim Programı Taslak Önerisi", *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi* 5/9 (30 Haziran 2021), 36-37.

anlam ve başarı olarak sınıflandırılmıştır. Bu bileşenler, literatürde PERMA modeli olarak adlandırılmaktadır. Seligman'a göre psikolojik iyi oluş, yalnızca anlık mutluluk durumunu değil, bireyin güçlü yönlerini fark ederek bunları yaşamına anlam katacak biçimde kullanmasını da içermektedir. Bu yaklaşım, psikolojide birey merkezli, umut odaklı ve gelişim temelli müdahalelerin gelişmesine zemin hazırlamış; özellikle klinik uygulamalar ve eğitim ortamlarında olumlu psikolojik uygulamaların teorik temelini oluşturmuştur.[280]

Ziya Gökalp'in aile yaşamına ilişkin gözlemleri ve dinî kavramları (dua, tevekkül, umut) merkeze alan yaklaşımı, dinin psikolojik iyi oluş üzerindeki etkisini açıklamak açısından anlamlı bir örnek sunmaktadır. Gökalp'in eşine yönelik olarak karamsar düşüncelerden uzaklaşma, Allah'a güvenme ve dua etme yönündeki telkinleri, dinî inanç ve pratiklerin bireyin duygusal düzenlenmesinde işlevsel bir rol üstlenebildiğini göstermektedir.[281]

Din psikolojisi literatüründe dinî başa çıkma (religious coping), bireyin stres, kaygı ve umutsuzluk gibi olumsuz duygularla mücadele etmesinde önemli bir kaynak olarak ele alınmaktadır.[282] Bu çerçevede dua, tevekkül ve anlam arayışı gibi dinî unsurların, bireyin kontrol duygusunu güçlendirdiği, belirsizlik karşısında dayanıklılığı artırdığı ve psikolojik iyi oluşu desteklediği ifade edilmektedir.[283] Gökalp'in eşine yönelik manevi yönlendirmeleri de bu açıdan değerlendirildiğinde, dinin yalnızca inanç sistemi değil aynı zamanda psikolojik dengeyi koruyucu bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

Dua, tevekkül ve ilahî bağ, bireyin kaygı, korku, umutsuzluk ve depresif eğilimler gibi olumsuz psikolojik durumlarla başa çıkmasında koruyucu bir işlev üstlenmektedir.[284] Bu doğrultuda Gökalp, eğitim sistemlerinin en önemli

---

[280] Alan Carr, *Pozitif Psikoloji*, çev. Ümit Şendilek (Kaknüs Yayınları- Ders Kitapları, 2016), 9-12; Okur-Totan, "Psikolojik İyi Oluşu Değerlendiren Bradburn Duygulanım Dengesi Ölçeğinin Türkçede İncelenmesi", 2; Seligman - Csikszentmihalyi, "Positive Psychology", 5-14; Büşra Tunç, "Seligman'dan İyi Oluşa Farklı Bir Bakış: PERMA Modeli", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (29 Haziran 2022), 2-5.

[281] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 157-167.

[282] Göcen, *Şükür Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, 12-130.

[283] Dağcı, *Pozitif Psikoloji Bağlamında Umudun Dindarlıkla İlişkisi*, 53-56.

[284] İder, "İbadet ve Ruh Sağlığı İlişkisi Yönüyle İbadet Eğitimi", 38-46; Kasım Karataş - Mustafa Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/1 (26 Haziran 2019), 111-112; Edanur Terzibalı Törenek, *Tevekkül, Yaşam Memnuniyeti ve Dindarlik İlişkisi* (Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 58-59.

hedeflerinden birinin, bireyin sağlıklı bir ruhsal gelişim süreci yaşamasına imkân sağlayacak nitelikte bir dinî ve ahlâkî eğitim anlayışı oluşturmak olduğunu ifade etmektedir. Ona göre insanın ruhsal bütünlüğü, ancak yaratıcı ile olan bağını koruyarak sürdürülebilir. Gerçek güzelliğin ve insanî olgunluğun ruhta bulunduğunu belirten Gökalp, bireyin "insan olma" vasıflarını da ruhî donanımı sayesinde kazanacağını vurgulamaktadır.[285]

Tüm bu değerlendirmeler doğrultusunda Ziya Gökalp'in, dinin bireyin psikolojik iyi oluşunu destekleyen önemli bir unsur olduğu düşüncesini benimsediği söylenebilir. Nitekim Gökalp, başta Allah'a güven ve dua olmak üzere dini yöneliş ve uygulamaların insanın ruhsal dünyası üzerinde olumlu etkiler meydana getirdiğini vurgulamış; bu anlayışı doğrultusunda hem kendi yaşamında hem de ailesine yönelik tavsiyelerinde dini değerlere yönlendirici bir işlev yüklemiştir.

3.1.5. Ziya Gökalp'te Başa Çıkma ve Dini Başa Çıkma

Başa çıkma**,** kişinin yaşamında karşılaştığı zorlayıcı ve negatif olayları değerlendirme, bu olaylara anlam yükleme ve ortaya çıkan durumlarla baş edebilmek amacıyla geliştirdiği bilişsel, duygusal ve davranışsal çaba ve gayretleri ifade eden yoğun bir süreçtir.[286] Bireylerin hayatın çeşitli dönemlerinde kaygı ve stres yaratan durumlar karşısında sıklıkla başvurdukları ya da benzer koşullarda zaman içinde tekrarladıkları kısa ya da uzun vadeli savunma tepkileri, başa çıkma yöntemleri olarak ele alınmaktadır.[287] Bireylerin başvurduğu bu yöntemler psikolojik, fiziksel, bilişsel veya davranışsal nitelikte olabilir ve bireyin uyum düzeyini olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilir. Bir süreç olarak başa çıkma, bireyin zor yaşam koşulları karşısında anlam arayışını sürdürdüğü, problemleri ve sorunları çözme gayretleri yoluyla değişim ve gelişim yaşadığı, bireyin yaşamı üzerinde kontrol duygusunu korumaya çalıştığı oldukça dinamik bir mücadele alanı olarak değerlendirilmektedir.[288]

---

[285] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları,* 2025, 123.

[286] Arvas, *Psikoloji Din ve Mutluluk Psikolojik ve Öznel İyi Olma Hali ile Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme,* 104-114; Halil Ekşi, *Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Üzerindeki İlişki Üzerine Bir Araştırma,* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001), 13-14.

[287] Kenneth I. Pargament vd., "Religion and the Problem-Solving Process: Three Styles of Coping", *Journal for the Scientific Study of Religion* 27/1 (Mart 1988), 90.

[288] Arvas, *Psikoloji Din ve Mutluluk Psikolojik ve Öznel İyi Olma Hali ile Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme*, 104-114; Göcen, *Şükür Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, 128-130.

Pargament'in geliştirdiği dinî başa çıkma yaklaşımı, kısaca bireyin yaşamında stres oluşturan durumlar karşısında dinî inanç, değer ve pratiklerinden yararlanma sürecini ifade etmektedir. Bu modele göre dinî başa çıkma biçimleri temelde iki kategori altında ele alınmaktadır: olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma. Karşılaşılan güçlükleri manevi olgunlaşma için bir imkân olarak değerlendirmek, çözüm sürecinde Tanrı ile iş birliği içinde olduğunu düşünmek ya da ilahi desteğe güvenmek olumlu dinî başa çıkma örnekleri arasında yer almaktadır. Buna karşılık yaşanan sıkıntıları Tanrı'nın bir cezası olarak yorumlamak ya da olumsuzlukları şeytani bir müdahaleye bağlamak gibi yaklaşımlar ise olumsuz dinî başa çıkma tarzları kapsamında değerlendirilmektedir.[289]

Bireyler, yaşamlarında kendilerini zorlayan, baş etmekte güçlük yaşadıkları ya da önemli kayıplarla karşılaştıkları dönemlerde, psikolojik olarak sığınabilecekleri güvenli bir dayanak arayışına girebilmektedir. Bu bağlamda din, birçok birey için güven ve anlam sağlayan önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Karşılaşılan stres verici ya da zorlayıcı durumlarda din, başa çıkma sürecinin temel bileşenlerinden biri olarak işlev görebilmektedir.[290] Din; yaşanan olayın birey tarafından nasıl algılandığını, başa çıkma biçimlerini ve sürecin olası sonuçlarını şekillendirebildiği gibi, başa çıkma sürecinin bir çıktısı olarak da ortaya çıkabilmektedir.

Dini başa çıkma**,** bireyin zorlayıcı yaşam deneyimleri karşısında dini ve manevi kaynaklardan yararlanarak bilişsel değerlendirmeler yapması ve buna uygun davranışsal tepkiler geliştirmesi şeklinde tanımlanmaktadır.[291] Din; ölüm, doğum, adaletsizlik ve benzeri varoluşsal durumlara anlamlı açıklamalar sunarak bireyin yaşadığı stresle daha etkili biçimde başa çıkmasına katkı sağlayabilmektedir. Bununla birlikte dini başa çıkmanın ortaya çıkabilmesi için mutlaka travmatik bir olayın yaşanması gerekmez. Din, bireyin yaşam yöneliminde ne ölçüde merkezi bir konumda yer alıyorsa, başa çıkma süreçlerinde de benzer düzeyde belirleyici olmaktadır.[292]

---

[289] Ayşe Murat - Muhammed Kızılgeçit, "Dini Başa Çıkma ve Psikopatoloji İlişkisi (Rize Örneği)", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (30 Haziran 2017), 114; Pargament vd., "Religion and the Problem-Solving Process", 90.

[290] Ekşi, *Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Üzerindeki İlişki Üzerine Bir Araştırma,* 15-25.

[291] Ekşi, *Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Üzerindeki İlişki Üzerine Bir Araştırma,* 14; Kenneth I. Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice* (New York: Guilford Press, 1997), 90.

[292] Veysel Uysal vd., "Dinî Başa Çıkma ile Umut, Hayat Memnuniyeti ve Psikolojik Sağlamlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (15 Haziran 2017), 140-141.

Dini başa çıkma, olumlu yaşam deneyimleri, daha sağlıklı bir yaşam biçimi, depresyon düzeylerinin azalması, ruhsal iyi oluşun artması ve stresle daha etkili baş edebilme gibi sonuçlarla ilişkilendirilmesi nedeniyle araştırmacıların giderek artan ilgisini çekmektedir. Yapılan çalışmalarda, dini başa çıkmanın; hastalık, mağduriyet, savaş, doğal afetler ya da ölüm gibi farklı ve zorlayıcı yaşam olayları karşısında bireyin ruhsal ve bedensel sağlık bütünlüğünü korumaya katkı sağladığı ve daha olumlu uyum sonuçlarıyla ilişkili olduğu görülmektedir.[293] Bununla birlikte dini başa çıkma stratejilerinin, dini olmayan başa çıkma yöntemleriyle karşılaştırıldığında ve farklı değişkenler üzerinden değerlendirildiğinde, stresle baş etme sürecinde benzer düzeyde etkili sonuçlar ortaya koyabildiği belirlenmiştir. Bu bulgular, dini başa çıkmanın bireyin psikolojik uyumunu destekleyen işlevsel bir kaynak olarak ele alınabileceğine işaret etmektedir.[294]

Öte yandan yaşanan olumsuzluklar ve problemler karşısında Tanrı'ya yönelme, bireyin karşılaştığı bu olayları iç dünyasında anlamlandırmasına, bu olaylara ilişkin düşünce ve duygularının farkındalığına varmasına ve bunları ifade edebilmesine imkân tanımaktadır. Hayatın çeşitli kriz dönemlerinde kendi baş etme kaynaklarının yetersiz ve işlevsiz bir şekilde kaldığını fark eden birey gerek içsel olarak gerekse dışsal olarak destek arayışına girmekte; işte tam bu noktada birçok kişi için ilk başvurulan temel yardım kaynaklarından biri, sığınak, dayanak, merhamet ve koruyuculuk atfedilen Tanrı inancı olmaktadır.[295] Başka bir ifadeyle, Tanrı'ya sığınma, güven duyma ve ilahi destek sağlama algısı ile hayatın süregeldiği zorluklar karşısında sabır ve metanet geliştirme eğilimi, bireyin kendisini daha güçlü ve dayanıklı hissetmesine ve yaşadığı güçlükler, problemlere karşı daha etkili biçimde başa çıkmasına olanak sağlamaktadır.[296] Bu bağlamda yaşanan tüm bu süreçlerin, aynı zamanda yaşamda acının ve problemlerin var olduğu gerçeğiyle yüzleşilmesini kolaylaştırarak bireyin psikolojik olgunlaşmasına destek sunmaktadır.[297]

---

293 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 87-92.

294 Sema Eryücel, "Yaşam Olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/23 (26 Ekim 2013), 252.

295 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 87-92.

296 Asım Yapıcı - Süleyman Doğanay, "Dini Başa Çıkma ve Sabır Bağlamında İnsan Tipleri: Nitel Bir Araştırma", *Bilimname* 2019/40 (31 Aralık 2019), 10-108.

297 Ali Ayten - Gülüşan Gögen-Kenan Sevinç- Eyüp Ensa Öztürk, "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Amprik Bir Araştırma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (01 Nisan 2012), 48.

Ziya Gökalp'in Malta ve Limni sürgünü yılları, hayatının en zor ve stresli dönemlerine karşılık gelmektedir. Onun dini başa çıkma yöntemlerini anlamak açısından, eşi ve çocuklarına yazdığı mektuplar önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Gökalp, insanın ruhsal ve bedensel sağlığını olumsuz etkileyen moral bozucu haberlerin, birey üzerinde yıpratıcı etkiler oluşturduğunu ifade etmiş; bu nedenle aile fertlerine, özellikle de eşine yazdığı mektuplarda, bu tür haberlere itibar edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Gökalp, eşine hitaben kaleme aldığı bir mektubunda *"Sabır, kötü ve acı fakat yemişi tatlı olan bir ağaçtır. Sabrı yalnız Allah verir ve kalben dindar olanlara verir."* diyerek, sabrın ilahi bir lütuf olduğunu ve özellikle dindar bireylerin bu erdeme sahip olabileceğini belirtmiştir.[298] Bu yaklaşım, din psikolojisinin temel inceleme alanlarından biri olan "dini başa çıkma" stratejileri çerçevesinde değerlendirildiğinde; bireyin stres ve sıkıntılar karşısında dini inanç ve tutumlarla anlam arayışına yönelerek içsel direncini artırdığını göstermektedir.[299]

Ziya Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a yazdığı bir başka mektup, din psikolojisi bağlamında değerlendirildiğinde, bireyin stres, ayrılık ve belirsizlik gibi zor yaşam olayları karşısında dini başa çıkma mekanizmalarına yöneldiğini göstermektedir.[300] Gökalp'ın hem kendi sağlığını Allah'ın korumasına bağlaması hem de ailesinin esenliği için dua etmesi, dinin kaygıyı azaltıcı ve umut duygusunu güçlendirici işlevine işaret etmektedir. Bu durum, Kenneth I. Pargament'ın dini başa çıkma kuramında ifade ettiği "işbirlikçi dini başa çıkma" anlayışıyla ilişkilendirilebilir.[301] Çünkü birey, problemi tamamen pasif biçimde kadere bırakmamakta; duygusal yükünü hafifletmek ve dayanma gücü kazanmak amacıyla Tanrı ile manevi bir ilişki kurmaktadır. Bu yönüyle söz konusu mektup, Gökalp'in sürgün yıllarında dini inancı psikolojik dayanıklılığı destekleyen bir unsur olarak kullandığını göstermektedir.[302]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in yaşam öyküsü ve kaleme aldığı eserler incelendiğinde, özellikle hayatının güçlüklerle dolu dönemlerinde olumlu dinî başa çıkma yollarına yöneldiği görülmektedir. İman,[303] dua,[304] sabır,[305] tevekkül,[306]

[298] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 25.
[299] Ekşi, *Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Üzerindeki İlişki Üzerine Bir Araştırma,* 30-32.
[300] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 103.
[301] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, 151-156.
[302] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 103-104.
[303] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 119.
[304] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 103.
[305] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 25.
[306] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 119.

umutlu olma[307] ve kaza-kader inancı[308] gibi dinî referanslar aracılığıyla hem kendi ruhsal dengesini korumaya hem de ailesinin psikolojik dayanıklılığını desteklemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Özellikle Limni ve Malta sürgünleri sırasında yazdığı mektuplarda, başta eşi ve kızları olmak üzere ailesine hitap ederek yaşanan sıkıntıların geçici olduğunu, sürgün günlerinin elbet sona ereceğini ve bu sürecin sabır ve metanetle karşılanması gerektiğini vurguladığı görülmektedir. Bu ifadeler, onun dinî inançlarını bir teselli ve güç kaynağı olarak konumlandırdığını göstermektedir.

3.1.6. Ziya Gökalp'te Tanrı Tasavvuru

İnsanlık tarihi boyunca din, bireylerin yalnızca ibadet hayatını değil; düşünce dünyasını, duygularını ve davranışlarını da şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur.[309] İslam inancında Allah, mümin açısından hem sınırsız merhamet ve sevginin kaynağı hem de adalet sahibi mutlak otorite olarak kabul edilmektedir.[310] Bu nedenle bireyin Allah'a ilişkin zihinsel tasavvuru, onun olayları yorumlama biçimini, duygusal tepkilerini ve davranış tercihlerini önemli ölçüde etkilemektedirn.[311]

İman sahibi kişiler, dini değerler ve Tanrı algıları doğrultusunda hayatlarına anlam verir, tutum ve davranışlarını buna göre düzenlemektedirler. Bununla birlikte her bireyin Allah tasavvuru aynı değildir. Bazı insanlar Allah'ı daha çok bağışlayıcı, koruyucu ve merhamet sahibi bir varlık olarak değerlendirirken; bazıları O'nu daha çok cezalandırıcı, otoriter ve korku uyandıran yönleriyle algılayabilmektedir.[312] Kuşkusuz bu durum, bireyin Allah'ı yalnızca sevgi ya da yalnızca korku ekseninde değerlendirdiği anlamına gelmez. Ancak kişide hangi yön baskınsa, dini yaşantının duygusal tonu da büyük ölçüde buna göre şekillenmektedir.[313]

---

[307] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 157-167.
[308] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 474-475.
[309] Emine Erdoğan, "Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örneklemi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/29 (2015), 224-225.
[310] İbrahim Coşkun, "Mâtürîdî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2/4 (2009), 18.
[311] Fatma Nur Eryılmaz - Mehmet Süheyl Ünal, "İdeal Bağlanma Figürü Olarak Allah", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2020), 82-86.
[312] Peter Benson - Bernard Spilka, "God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control", *Journal for the Scientific Study of Religion* 12/3 (Eylül 1973), 297-310.
[313] Erdoğan, "Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örneklemi", 224-225.

Sevgi merkezli Allah algısına sahip bireylerde ibadet, çoğunlukla Allah'a yakın olma isteği ve O'na duyulan sevginin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık korku ağırlıklı Allah tasavvurunda ise kişinin dini davranışlarında ceza görme, günahkâr sayılma veya ilahi hoşnutsuzluğa uğrama endişesi daha belirgin hale gelebilmektedir. Dolayısıyla Tanrı algısı, bireyin dini motivasyonlarını ve manevi yaşam biçimini etkileyen önemli psikolojik unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir.[314]

Bu bağlamda Tanrı tasavvuru, çocukluk döneminde çoğunlukla anne-baba ve yakın çevrenin etkisiyle model alma ve taklit yoluyla şekillenmeye başlamaktadır.[315] Ancak yetişkinlik dönemine gelindiğinde bu süreç daha karmaşık bir yapı kazanmaktadır. Bireyin yaşamında karşılaştığı önemli olaylar ve deneyimler, Tanrı algısının değişiminde ve gelişiminde etkili olabilmektedir. Bunun yanı sıra dini eğitim, ibadet alışkanlıkları, dini otoritelerin yaklaşımları ve mezhepsel öğretiler de bireyin Tanrı tasavvurunun biçimlenmesine yön veren temel unsurlar arasında yer almaktadır.[316]

Ziya Gökalp'in eserlerinde, Tanrı tasavvurunun sevgi temelli bir yaklaşımla şekillendiği görülmektedir. *"Din"* başlıklı şiirinde yer alan

"Benim dinim ne ümittir ne korku
Allah'ıma sevdiğimden taparım.
Ne cennet ne cehennemden bir korku
Almaksızın vazifemi yaparım."

dizeleri, onun inanç anlayışını açık biçimde yansıtmaktadır. Bu dizelerden hareketle Gökalp'in dinî inancında herhangi bir karşılık beklentisi ya da ceza korkusunun bulunmadığı, ibadetlerini Tanrı'ya duyduğu sevgi nedeniyle yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, dinî sorumluluklarını bir görev bilinciyle ve içtenlikle ifa ettiğine dair güçlü bir vurgu bulunmaktadır.[317] Gökalp'in bu yaklaşımı, geleneksel ödül-ceza merkezli inanç anlayışının ötesine geçerek daha içsel ve ahlaki bir boyut

[314] Erdoğan, "Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örneklemi", 224.
[315] Eryılmaz - Ünal, "İdeal Bağlanma Figürü Olarak Allah", 72-73.
[316] Beyazıt Yaşar Seyhan, "Üniversite Öğrencilerinde Tanri Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasindaki İlişkiler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2014), 70-72; A. M. Thackeray, *Children's Relational Perceptions of God* (Tallahassee, FL: Florida State University, College of Human Sciences, PhD Dissertation, 2000), 43.
[317] Gökalp, *Yeni Hayat*, 11.

kazanmaktadır. Ayrıca Gökalp, cehennem gibi korku ve cezaya dayalı kavramlar yerine; güzellik, sevgi ve şefkat gibi insanı inanca yaklaştıran değerlere odaklanarak, dinî anlayışta sevgi temelli bir yaklaşım benimsemektedir. Bu tutumu, onun dini bir korku aracı olarak değil, ahlaki ve manevi gelişimi destekleyen bir olgu olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.[318]

Öte yandan bireyin Tanrı tasavvuru, onun içsel dünyasındaki güven, aidiyet ve anlam arayışının yansıması olarak şekillenmektedir.[319] Gökalp'in *"Beni kovma ta ademe, at istersen cehenneme"* mısralarında görüldüğü üzere, Tanrı'dan uzak kalma korkusu, cehennem gibi geleneksel dini unsurların ötesinde daha derin bir varoluşsal kaygıyı ifade etmektedir. Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde bu yaklaşım, bireyin Tanrı'yla kurduğu ilişkiyi cezadan kaçınma ya da ödüle ulaşma temelli değil, koşulsuz bir sevgi ve bağlanma üzerinden kurduğunu göstermektedir.[320] Özellikle "*Ben isterim didar"* ifadesi, Tanrı'yı bir ödül aracı olarak değil, ulaşılması gereken yüce bir varlık olarak gören mistik bir yönelimi ortaya koymaktadır. Bu durum, Ziya Gökalp'in Tanrı'yı sevgi, merhamet ve yakınlık temelinde algıladığını, böylece dini yaşantısında derin bir manevi bağlılık geliştirdiğini göstermektedir.[321]

Ziya Gökalp'in şiirlerinde Tanrı'ya yönelik duyulan özlem ve yakınlaşma arzusu önemli bir yer tutmaktadır. Bireyin içsel dünyasındaki yönelimleri yansıtan

"Zâhid duyar celâlini, veli sezer cemâlini,
Ben isterim visâlini, geldim sana dildar Tanrım."

dizeleri, Gökalp'in Tanrı'yla birleşme, ona kavuşma (visal) isteğini açıkça ortaya koymaktadır. Gökalp'in bu yaklaşımı, din psikolojisi açısından bireyin ilahi varlıkla kurduğu kişisel ve duygusal ilişkinin bir yansımasıdır.[322] Din psikolojisine göre, bireyler Tanrı'yı bir merhamet ve bağışlanma kaynağı olarak gördüklerinde, bu inanç yapıları onların içsel huzur ve güvenlik duygusunu pekiştirmektedir.[323] Gökalp'in Tanrı'ya *"dildar"* (gönül dostu) diye hitap etmesi ise, Tanrı ile kurulan bağın sadece kutsal değil, aynı zamanda sevgi temelli ve içten bir yakınlık taşıdığını

[318] Gökalp, *Yeni Hayat,* 11.
[319] Erdoğan, "Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örneklemi", 231.
[320] Ekşi, *Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Üzerindeki İlişki Üzerine Bir Araştırma,* 28.
[321] Gökalp, *Yeni Hayat,* 54.
[322] Betül Yurttaş, *Psikolojik Sağlamlığın Kazanılmasında Dini Duygu ve Düşüncenin Rolü ve Önemi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 7-9.
[323] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, 32-38.

göstermektedir.[324] Bu durum, bireyin Tanrı inancı aracılığıyla psikolojik bütünlük ve duygusal tatmin arayışının güçlü bir ifadesidir.[325]

Gökalp'in *"Aşk ağlar Canan diye, asker ölür vatan diye, ders okunur irfan diye"* mısralarında, dünyevi görünen amaçların arkasında aslında daha yüce ve aşkın bir hedef olduğu vurgulanmaktadır. Bu hedef, *"Murat sensin yüce Tanrı"* ifadesiyle doğrudan Tanrı'nın kendisi olarak tanımlanmaktadır.[326] Din psikolojisi açısından bakıldığında, bireyin aşk, aidiyet, bilgi edinme gibi farklı alanlardaki yönelimlerinin temelinde anlam arayışı yatmaktadır.[327] Gökalp'in bu dizeleri, bireyin varoluşsal boşluğu doldurma çabasında Tanrı'yı merkezî bir referans olarak benimsediğini; yani tüm istek ve ideallerin arkasında Tanrı'ya ulaşma arzusunun yattığını göstermektedir. Bu anlayış, insanın içsel bütünlüğünü sağlama, yaşamına anlam katma ve nihai muradına erme çabasının bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.[328]

Gökalp'in dizelerinde Tanrı, yalnızca aşkın bir varlık değil, aynı zamanda bireyin yaşamındaki zorluklar karşısında sığınabileceği bir dayanak ve kurtarıcı olarak betimlenmektedir. *"Yoksulların haznesi sin, öksüzlerin annesisin"* mısralarında Tanrı, toplumun en savunmasız kesimlerine yönelik bir merhamet kaynağı olarak sunulmakta; bireyin maddi ve manevi yoksunlukları karşısında teselli bulduğu bir varlık konumuna yerleştirilmektedir. Din psikolojisi açısından bakıldığında, bu dizeler Tanrı imgesinin bireyde güven, korunma ve aidiyet duygularını pekiştirdiğini ortaya koymaktadır.[329] *"Sen bir şefkat sinesisin"* ifadesi, Tanrı'nın şefkat ve merhametle kuşatan bir varlık olduğunu vurgularken, *"İmdat sensin yüce Tanrı"* dizesi ise bireyin kriz anlarında başvurduğu nihai kurtarıcıya işaret etmektedir.[330] Bu bağlamda Gökalp'in Tanrı anlayışı, sadece metafizik bir inançtan ibaret olmayıp, bireyin psikolojik dayanıklılığını güçlendiren, travmatik ve yalnızlık içeren durumlarda ona destek sağlayan içsel bir güç kaynağı olduğu söylenebilir.

---

[324] Erdoğan, "Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örneklemi", 224.
[325] Gökalp, *Yeni Hayat*, 53.
[326] Gökalp, *Yeni Hayat*, 55.
[327] Fatih Kandemir, "Dindarın Anlam Arayışının Temel Dinamiği Olarak Kutsal", *Marifetname* 9/2 (26 Aralık 2022), 336-347.
[328] Gökalp, *Yeni Hayat*, 55; Kandemir, "Dindarın Anlam Arayışının Temel Dinamiği Olarak Kutsal", 336-347.
[329] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, 32-38.
[330] Gökalp, *Yeni Hayat*, 55.

Gökalp'in dizelerinde yer alan *"Her yanımda bir uçurum, sıratındır benim yolum"* ifadesi, insanın hayat yolculuğunda karşılaştığı zorlukların ve tehlikelerin farkında olduğunu, ancak bu yolculuğun nihai olarak Tanrı'ya yöneldiğini göstermektedir.[331] Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, bireyin yaşamı boyunca karşılaştığı kriz, belirsizlik ve korku durumlarında Tanrı'yı bir yol gösterici ve nihai hedef olarak görmesi, onun içsel güvenlik ihtiyacının bir yansımasıdır.[332] *"Tut elimden düşüyorum, sırat sensin yüce Tanrı"* dizesinde ise Tanrı, hem yolun kendisi hem de yolculuk sırasında bireyi koruyan ve yönlendiren bir varlık olarak temsil edilmektedir. Gökalp'in bu yaklaşımı, insanın varoluşsal belirsizlikler karşısında Tanrı'yla kurduğu bağın, yalnızca inançsal değil, aynı zamanda psikolojik bir ihtiyaç olarak da şekillendiğini ortaya koymaktadır.[333]

Öte yandan Ziya Gökalp, Malta sürgünü yıllarında eşi Vecihe Hanım'a hitaben yazdığı mektubunda, tanrı algısı ile ilgili dikkat çekici yorumlar yapmaktadır. Gökalp eşinin ümitli ve neşeli bir ruh hâlinde olduğunu öğrenmekten büyük sevinç duyduğunu ifade etmiş; bu neşe ve ruhsal kuvvetin kaynağını sorgularken, insan ruhunun bu tür pozitif duyguları ilahi bir merkezden aldığını belirtmiştir. Allah'ı *"manevi bir güneş"* olarak tanımlayan Gökalp, bu güneşin kalpte ortaya çıkan vecd, neşe ve huzur gibi duygularla yansıdığını vurgulamış; Allah'ın gözle değil, kalple duyulan bir varlık olduğunu ifade etmiştir.[334] Ona göre, içimizde beliren neşe ve tatlı duygular, Allah'ın nurunun birer tezahürüdür. Gökalp, karşıt olarak korku, keder ve hiddet gibi duyguların ise şeytani kökenli olduğunu ve bu duygular kalbi doldurduğunda, ruhun şeytanın etkisi altına girdiğini belirtmiştir. Gökalp'in bu görüşleri, duygusal durumların manevi kaynaklara bağlanması**,** iç huzurun ilahi bağlamda anlamlandırılması ve olumsuz duygularla başa çıkma sürecinde dini inancın işlevselliği bakımından din psikolojisi bilimi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.[335]

---

331 Gökalp, *Yeni Hayat*, 55-56.

332 Dağcı, *Pozitif Psikoloji Bağlamında Umudun Dindarlıkla İlişkisi*, 3; Yurttaş, *Psikolojik Sağlamlığın Kazanılmasında Dini Duygu ve Düşüncenin Rolü Ve Önemi*, 8.

333 Gökalp, *Yeni Hayat*, 55-56; Kandemir, "Dindarın Anlam Arayışının Temel Dinamiği Olarak Kutsal", 331-348.

334 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 130.

335 Sezai Korkmaz, "Olumlu ve Olumsuz Dini Başa Çıkma, Sosyal Medya Bağımlılığı ve Yalnızlık İlişkisi", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2021), 242; Yurttaş, *Psikolojik Sağlamlığın Kazanılmasında Dini Duygu ve Düşüncenin Rolü ve Önemi*, 8.

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in Tanrı anlayışı, korku ve cezalandırma eksenli bir yaklaşım yerine sevgi, güven ve manevi yakınlık temelli bir çerçevede şekillenmektedir. Bu yaklaşım, Tanrı'yı birey üzerinde baskı kuran bir otoriteden ziyade, ahlaki yönelimi destekleyen ve bireyin içsel dünyasında güven duygusunu güçlendiren bir ilahi referans olarak konumlandırmaktadır.

3.1.7. Ziya Gökalp'te Maneviyat

Ziya Gökalp'in hayatının belirli dönemlerinde, özellikle ilk çocukluk ve eğitim yıllarında aldığı dinî eğitim ile dinî ahlakın izleri belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. Özellikle Limni ve Malta sürgünü yıllarında, başta ailesi ve sevdikleri olmak üzere çok sevdiği vatanından uzak kalması, onu zaman zaman psikolojik buhranlara sürüklemiştir. Nitekim mektuplarından birinde, ruh doktorluğuna duyduğu ihtiyacı dile getirerek yalnızca kendisinin değil, tüm dünyanın ruhsal açıdan bir tür hastalık içinde bulunduğunu ifade etmiştir.[336]

Bu bağlamda başta kendi ruhsal sağlığını korumak, eşinin ve çocuklarının ruhsal sağlığını koruyabilmek amacı ile psikoloji okumaları yaptığını belirtmektedir. Gökalp, kızı Seniha Hanım'a yazdığı bir mektupta eskisi kadar yoğun biçimde okuma fırsatı bulamadığını, ancak *Ruhî Tedaviler* adlı bir eseri incelediğini ifade etmektedir. Mektubunda, ruh doktorluğuna duyduğu ihtiyacı dile getirerek yalnız kendisinin değil, tüm dünyanın ruhsal açıdan bir tür hastalık içinde bulunduğunu belirtmektedir. Bu ifadeler, Gökalp'in yalnızca entelektüel bir merakla değil, aynı zamanda kişisel ruh sağlığını güçlendirme amacıyla psikoloji ve felsefeye yöneldiğini göstermektedir.[337]

Mektupların devamında Gökalp, sinir ve ruh hastalıklarına ilişkin çeşitli eserler okuduğunu ve bu eserlerden yararlanarak hem kendisinin hem eşinin ruhsal durumunu iyileştirmeye çalıştığını dile getirmektedir. Esaret koşullarının sinirsel gerginlikler doğurduğunu, bu tür hastalıkların mahiyetini ve tedavi yollarını bilmenin, bireyin hastalığa yakalanmasını veya hastalığın ilerlemesini engelleyen önemli bir unsur olduğunu belirtmektedir. Bu ifadeler, onun dönemin imkânları içerisinde "kendini

[336] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 456-457.
[337] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 456-457.

iyileştirme" ve "aile içi psikolojik destek" mekanizmalarını bilinçli bir şekilde kullanmaya çalıştığını göstermektedir.[338]

Gökalp, dönemin psikolojik ve felsefi eserlerini incelemenin yanı sıra Amerika ve Avrupa'da uygulanmaya başlanan maneviyat yönelimli tedavilere ilişkin okumalar da yapmıştır. Kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektupta, maneviyatın sağlık üzerindeki etkilerine ilişkin gözlemlerini aktarması, onun bu konudaki düşünsel derinliğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Gökalp, özellikle Amerika'da bazı hastaların yalnızca manevi yöntemlerle tedavi edildiğini ifade ederek, dönemin "iman temelli tedavi" yaklaşımlarına dikkat çekmiştir. Mektupta, okuma yazma bilgisi sınırlı olan *Mrs. Eddy* isimli bir kadının, inanç esasına dayalı özgün bir tedavi yöntemi geliştirdiğini belirtir. Bu yönteme göre maddi âlem gerçek bir varlığa sahip değildir; yalnızca ruh vardır ve beden de dâhil olmak üzere maddeye ilişkin unsurlar insanın zihnindeki hayal ve vehimlerden ibarettir. Bu nedenle insan bedeni gerçek olmadığından, bedene ait bir olgu olan hastalığın da aslî bir varlık taşıması mümkün değildir. Gökalp'e göre bu inanç sistemi hastalara benimsetildiğinde, birey "hasta olmadığına" dair güçlü bir kanaat geliştirmekte ve bu inanç, hastalık üzerinde iyileştirici bir etki oluşturmaktadır.[339]

Gökalp'in aktardığına göre *Mrs. Eddy*'nin yöntemi kısa sürede Amerika'da geniş bir kitle tarafından benimsenmiş; insanlar bu yöntemin uygulayıcılarına toplu hâlde müracaat etmiş ve elde edilen maddi gelirlerle yüzlerce kilise inşa edilmiştir. Bu durum hem doktorlar hem de papazlar tarafından kaygıyla karşılanmış; hastaların ve cemaat mensuplarının bu yeni akıma yöneldiğini gören iki grup, *Mrs. Eddy* aleyhinde bir işbirliği yapmıştır. Bu ittifak çerçevesinde doktorlar hastaları muayene etmekte, özellikle sinir sistemiyle ilişkili bir rahatsızlık tespit edildiğinde tedaviyi papazlara yönlendirmektedir. Zira her iki taraf da sinir ve ruhsal hastalıkların manevi müdahalelerle tedavi edilebildiğinin farkındadır. Buna karşılık, papazlar fiziksel hastalıkların tedavisine müdahil olmamaktadır.[340]

Gökalp, mektubunda Avrupa'daki uygulamaların Amerika'dakine göre daha bilimsel bir nitelik taşıdığını da vurgular. Avrupa'da maneviyat temelli tedavilerin doğrudan doktorlar tarafından yürütüldüğünü ve bu yöntemlerin "tedavi bi'r-rûh" (ruh

[338] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 474-475.
[339] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 488-489.
[340] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 488-489.

ile tedavi) şeklinde adlandırıldığını ifade eder. Bu tedaviler ruhiyat biliminin ilke ve yöntemlerine dayanmakta, özellikle ruhsal ve sinirsel rahatsızlıkların iyileştirilmesinde etkili sonuçlar vermektedir. Hatta Gökalp'e göre bazı durumlarda fizyolojik hastalıklarda dahi dikkate değer başarılar elde edilmektedir.[341]

Mektubun sonunda Gökalp, maneviyatın sağlık üzerinde son derece güçlü bir etkiye sahip olduğunu vurgulayarak değerlendirmelerini sonuçlandırır. Onun bu ifadeleri, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, manevi inançların, umut duygusunun, tevekkülün ve ruhsal dayanıklılığın bireyin sağlık algısını ve iyileşme sürecini nasıl etkilediğine dair erken dönem gözlemler olarak yorumlanabilir. Gökalp'in özellikle ailesine yönelik telkinlerinde sabır, tevekkül, Allah'a iman, kadere rıza ve ümitvar olma gibi İslami kavramları öne çıkarması, onun maneviyatı hem teorik hem de pratik düzeyde bir iyileştirici unsur olarak gördüğünü göstermektedir.[342]

Benzer bir şekilde Ziya Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektuptaki ifadeler, din psikolojisi açısından dikkate değer psikolojik ve manevi baş etme mekanizmalarını yansıtmaktadır. Gökalp, ailesinden mektup alamadığı günlerde yaşadığı üzüntüye rağmen, geçmişte uzun yıllar ailesinden haber alamayan esirleri örnek göstererek onların Allah'a tevekkül yoluyla teselli bulduklarını hatırlatmakta ve kendisinin de benzer bir ruh hâli içinde olduğunu ifade etmektedir. Gökalp'in bu yaklaşımı, bireyin dinsel inanç sistemi aracılığıyla yalnızlık, belirsizlik ve kaygı gibi duygularla başa çıkabildiğini ve maneviyatın psikolojik dayanıklılık üzerindeki rolünü açık biçimde ortaya koymaktadır.[343]

3.1.8. Ziya Gökalp'te Dua

İslâmî literatürde dua, kulun Allah'ın yüceliği karşısında kendi acziyetini kabul ederek sevgi, saygı ve tâzim duyguları içerisinde O'ndan yardım ve lütuf talep etmesini ifade eden dinî bir kavramdır. [344] Duanın temel amacı, kulun hâlini Allah'a

[341] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 488-489.
[342] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 488-489.
[343] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 87.
[344] Ramazan Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", *Dini Araştırmalar* 3/7 (01 Haziran 2000), 80; Osman Cilacı, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/529-530.

arz etmesi ve O'na yönelmesidir. [345][3] Bu yönüyle dua, insan ile Allah arasında kurulan manevi bir iletişim ve yakınlaşma vasıtasıdır.

Güler, duayı insanın duygu, istek ve ihtiyaçlarını Yaratıcı'ya yönelttiği ruhsal bir iletişim biçimi olarak tanımlamaktadır.[345] Allah vahiy yoluyla insanlara iradesini bildirirken, insan da samimi bir yönelişle dua ederek Allah'a hitap etmektedir. Bu süreçte birey hem kendi sınırlılıklarının farkına varmakta hem de manevi olgunlaşma çabası içerisinde ilerlemektedir.[346]

Dua, yalnızca isteklerin dile getirilmesi değil, aynı zamanda şükür, hamd ve teslimiyetin de ifadesidir. İnanan birey açısından Allah, her an evrenle ilişki hâlinde olan ve yardım talep edilecek yegâne kudret sahibidir.[347] Hökelekli'ye göre dua, insan ile Allah arasında gerçekleşen bir iletişim sürecidir.[348] Her ne kadar bu iletişim ilk bakışta tek yönlü görünse de dua eden kişi, Allah'ın kendisine cevap vereceğine dair güçlü bir inanç ve beklenti taşımaktadır.

İbadetin diğer biçimlerinde olduğu gibi dua da bireyin dinî yönelimine göre farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Allport'un iç güdümlü ve dış güdümlü dinî yönelim modeli, bireyin dua anlayışını açıklamada önemli bir çerçeve sunmaktadır.[349] Buna göre birey bazen ihtiyaçlarını gidermeye yönelik faydacı bir yaklaşımla, bazen de herhangi bir beklenti taşımaksızın içten gelen manevi bir yönelişle dua etmektedir. Dua farklı türlerde değerlendirilmektedir. İstek ve dilek duası, bireyin ihtiyaç ve arzularını Allah'a sunmasını; şükür duası, sahip olunan nimetlere karşı minnettarlığın ifade edilmesini kapsamaktadır.[350]

Şefaat duası ise kişinin yalnızca kendisi için değil, başkalarının iyiliği ve esenliği için de Allah'a niyazda bulunmasını ifade etmektedir[351] Bunun yanında övgü ve tesbih duaları Allah'ın yüceliğini dile getirmeyi; bağışlanma duaları ise tövbe ve istiğfar yoluyla manevi arınmayı amaçlamaktadır.[352]

---

[345] Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", 128-129; Cilacı, "Dua", 9/529-530.
[346] İlhami Güler, *İman Ahlak İlişkisi* (Ankara Okulu Yayınları, 2022), 92-94.
[347] Güler, *İman Ahlak İlişkisi*, 92-94.
[348] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 212-213.
[349] Ahmet Albayrak, "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (2007), 191; Allport - Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice.", 434.
[350] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 226.
[351] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 227-228.
[352] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 227-230.

Duanın psikolojik etkileri hem kuramsal hem de uygulamalı çalışmalarla ortaya konulmuştur. Dua; bireyin duygu dünyasını, düşünce biçimini ve davranışlarını etkileyebildiği gibi ruhsal ve bedensel iyilik hâlinin güçlenmesine de katkı sağlamaktadır.[353] Duanın en önemli işlevlerinden biri, bireyin iç huzur ve teselli duygusuna ulaşmasını sağlamasıdır. Bu süreçte insan, umut ve kaygılarını ilahî iradeye teslim ederek psikolojik denge kazanmakta ve yaşadığı güçlüklerle daha sağlıklı biçimde baş edebilmektedir. Özellikle sıkıntı ve belirsizlik dönemlerinde dua, bireyin korku ve endişelerini azaltan, manevi dayanıklılığını artıran önemli bir başa çıkma mekanizması olarak öne çıkmaktadır.

Bu kuramsal çerçeve doğrultusunda dua, yalnızca dinî bir ibadet değil, aynı zamanda bireyin anlam dünyasını, psikolojik dayanıklılığını ve Allah ile kurduğu manevi ilişkiyi güçlendiren temel bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Ziya Gökalp'in din anlayışında duaya yüklediği anlam ile duanın onun hayatındaki psikolojik yansımaları aşağıda ele alınacaktır.

3.1.8.1. Ziya Gökalp'in Hayatında Dua'nın Psikolojik Etkileri

Ziya Gökalp'in ilk dönem eserlerinde dua temasına özellikle şiir ve masallarında sıkça yer verdiği görülmektedir. Bu bağlamda Gökalp'in "Yılan Bey'le Peltan Bey" adlı masalında, çocuğu olmayan padişahın Allah'a yönelerek bir evlat sahibi olabilmek için dua etmesi dikkat çekmektedir.[354] Benzer şekilde "Kolsuz Hanım" adlı masalda da dua, umudun ve manevi sığınmanın bir aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Masalda geçen

"Kolları neredeyse arayacağım
Bulunca yerine bağlayacağım
Edersem Tanrı'ya duada ısrar
Bu kollar vücuda yapışır tekrar"

ifadeleri, karakterin çaresizlik karşısında ilahi yardıma yönelişini yansıtmaktadır.[355] Bunun yanı sıra aynı masalda çocukların susuzluk ve açlık içinde Tanrı'ya dua

[353] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 227-230.
[354] Gökalp, *Altın Işık,* 47-50.
[355] Gökalp, *Altın Işık,* 67.

etmeleri de duanın zor zamanlarda bir kurtuluş ve dayanma vasıtası olarak işlendiğini göstermektedir.[356]

Benzer şekilde Ziya Gökalp'in farklı eserlerinde de dua temasının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Nitekim "Deli Dumrul" masalında, Deli Dumrul'un Azrail'den kurtulabilmek için Tanrı'ya yönelerek dua etmesi,[357] "Ülker ile Aydın" masalında geçen *"Yüreği ile dua etti. Tanrı'ya: İzimizi sezdirme o karıya."* ifadeleri[358] duanın zor durumlarda ilahi yardım beklentisinin bir yansıması olarak işlendiğini göstermektedir. Bunun yanında "Polvan Veli" hikâyesinde güreş müsabakası öncesinde mescide gidilerek dua edilmesi ve yaşlı kadının duasına yer verilmesi, [359] duanın toplumsal ve kültürel yaşam içerisindeki işlevine işaret etmektedir. Öte yandan "Alp Arslan" adlı piyeste Alp Arslan'ın "Acı bu masum halka çocuklara Allah'ım, yalnız beni vur. Öldür olmasa da günahım! Bu mübarek toprağı düşmanlara çiğnetme!" şeklindeki duası,[360] bireysel yakarışın ötesinde toplumsal sorumluluk ve fedakârlık duygusunu da yansıtan bir örnek olarak değerlendirilebilir.[361]

Bununla birlikte Ziya Gökalp'in Limni ve Malta sürgünü yıllarında ailesine yazdığı mektuplarda dua kavramına sıkça yer vermektedir. Gökalp'in Eşinden ve çocuklarından gelen mektupların gecikmesi, zaman zaman, moralinin bozulmasına ve karamsarlığa kapılmasına neden olmuştur. Bu gibi dönemlerde içsel huzuru sağlamak amacıyla Allah'a yönelmiş, dua ederek maneviyatını güçlendirmeye çalışmış ve çocuklarından da dua etmelerini istemiştir. Mektuplarından birinde bu ruh hâlini şu ifadelerle dile getirmiştir: *"Benim Allah'tan başka müracaat edecek kimsem yok. Ben de istidalarımı Ona veriyorum. Şekvalarımı Ona karşı söylüyorum. Allah'la konuşa konuşa insanlarla konuşmayı unuttum. Allah'ın lisanını öğrenince insanların lisanını da unuttum. Allah'ın lisanı sevgi dilidir."*[362]. Bu ifadeler, din psikolojisinin temel alanlarından biri olan duanın bireyin yalnızlık, çaresizlik ve izolasyon gibi olumsuz

[356] Gökalp, *Altın Işık*, 67-78.
[357] Gökalp, *Altın Işık*, 99-103.
[358] Gökalp, *Altın Işık*, 105-128.
[359] Gökalp, *Altın Işık*, 115-118.
[360] Gökalp, *Altın Işık*, 195-200.
[361] Zeynep Karlık - Naci Kula, "Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Krize Müdahale Yaklaşımları", *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 5 (30 Haziran 2022), 111.
[362] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 25.

duygularla baş etmesinde güçlü bir başa çıkma mekanizmasına dönüştüğünü açıkça göstermektedir.[363]

Gökalp'in kızlarına hitaben kaleme aldığı mektuplarda ise dua, yalnızca bireysel bir ibadet biçimi değil, ruhsal dengeyi koruyan temel dayanak olarak sunulmaktadır. İslamiyet'in özünü dua olarak tanımlaması, bu kavramı psikolojik dayanıklılığın merkezine yerleştirdiğini göstermektedir. Gökalp'e göre insan bedeni nasıl yere basmadan duramazsa, ruh da ilahi bir dayanak olmadan varlığını sürdüremez. Ruhun en sağlam istinatgâhının Allah olduğunu vurgulaması, onun inancı bir güven alanı ve ruhsal koruma kalkanı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Dua sayesinde ruhun gam, keder ve kasvetten korunacağını belirtmektedir.[364]

Öte yandan Gökalp'in mektuplarında eşinin heyecanlı, sinirli ve telaşlı mizacına yaptığı vurgular, onun eşinin ruhsal kırılganlığının farkında olduğunu göstermektedir. Bu farkındalığın, Gökalp'i psikoloji bilimine yönelttiği ve eşini karamsar düşüncelerden uzaklaştırmak için özellikle dua kavramını öne çıkardığı görülmektedir. Bu tutum, din psikolojisi açısından bireyin kendisi kadar yakın çevresinin ruhsal iyilik hâli için de dini başa çıkma mekanizmalarını devreye soktuğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Gökalp'in dini telkinleri, anksiyete ve karamsarlık eğilimlerine karşı koruyucu bir manevi destek işlevi görmektedir.[365]

Gökalp'in kızı Türkan Hanım'a yazdığı mektuplar, ayrılığın bir baba üzerindeki duygusal etkisini çarpıcı biçimde yansıtmaktadır. Kızının kendisini hatırlayamayacak kadar küçük olmasından duyduğu endişe ve özlem, ayrılık travmasının izlerini taşımaktadır. Buna rağmen sabır ve tahammül göstermeye çalışması, dini başa çıkma mekanizmalarının devreye girdiğini göstermektedir. Kızından dua etmesini istemesi ve Tanrı'dan başka yardımcısı olmadığını dile getirmesi, sosyal destek ile dini desteğin iç içe geçtiği güçlü bir manevi dayanma biçimini temsil etmektedir. Mektubunu *"Allah yakında birbirimize kavuştursun"* duasıyla bitirmesi ise, duanın psikolojik iyilik hâlini korumadaki merkezi rolünü açıkça ortaya koymaktadır.[366]

---

[363] Albayrak, "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları", 194; Beyazıt Yaşar Seyhan, "Dua Tutumu İle Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (2013), 161.

[364] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 126.

[365] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 157-167.

[366] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 175.

Gökalp'in ailesinden uzun süre mektup alamadığı dönemlerde zaman zaman ümitsizliğe kapılmasına rağmen metanetini koruyabilmesi, özellikle kızlarını Allah'a yönelmeye ve dua etmeye teşvik etmesi, yaşadığı yoğun psikolojik baskı karşısında dini yönelimleri bir teselli ve denge aracı olarak devreye soktuğunu ortaya koymaktadır. Ayrılık ve belirsizliğin tahammül sınırlarını zorlayan etkilerine rağmen mektuplarında sıhhatinin yerinde olduğunu vurgulaması hem kendini hem de ailesini teskin etmeye yönelik bilinçli bir iletişim biçimi olarak değerlendirilebilir.[367]

Benzer şekilde Gökalp, ailesinden haber alamamanın yarattığı ruhsal boşluğu *"asıl gurbet"* olarak nitelendirerek, fiziksel mesafeden ziyade manevi kopukluğun birey üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir. İstanbul'daki salgın haberleriyle artan kaygısını *"aklım başımdan gitti"* sözleriyle dile getirmesi, sevilen kişilerin sağlığına ilişkin belirsizliğin ruhsal bütünlük üzerindeki sarsıcı etkisini yansıtmaktadır. Bu yoğun kaygı karşısında *"Hepinizi Allah'a emanet ettim"* ifadesiyle kontrol edemediği durumları ilahi kudrete teslim etmesi ve ailesinin afiyeti için sürekli dua ettiğini belirtmesi, din psikolojisinde duanın bireyin anlam arayışını ve psikolojik dengesini korumada ne denli işlevsel olduğunu göstermektedir.[368]

Gökalp'in kızı Türkan Hanım'a yazdığı mektuplar da babasının dönmesi için dua etmesini özellikle rica etmesi ve bu duanın kabul edileceğine olan güvenini dile getirmesi, dua eyleminin umut, güven ve manevi dayanıklılık oluşturan bir kaynak olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde bu yaklaşım, dua'nın zor zamanlarda duygusal dengeyi destekleyen temel bir başa çıkma mekanizması olduğunu ortaya koymaktadır.[369]

Gökalp'in kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektupta, zamanını ders çalışmak, kitap ve gazete okumakla geçirdiğini belirtirken, gelme ümidinin azaldıkça heyecanının da sönümlendiğini ifade etmektedir. Çevresindekilerin şartları şakalaşarak ve gülerek hafifletmeye çalıştıklarını aktaran Gökalp, buna rağmen gerçek sıkıntıyı kendilerinin değil, geride kalan ailelerinin yaşadığını vurgulamaktadır. Bu noktada, gece gündüz ailesi için Allah'a niyazda bulunduğunu belirtmesi ve kızı

---

[367] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 180.

[368] Albayrak, "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları", 194; Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 211; Seyhan, "Dua Tutumu İle Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", 161.

[369] Albayrak, "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları", 194; Ekşi, *Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Üzerindeki İlişki Üzerine Bir Araştırma,* 26-28; Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 260.

Türkan'dan da kendisi için dua etmeye devam etmesini istemesi, dua'nın hem bireysel hem de ailevi düzeyde kullanılan temel dini başa çıkma stratejisi olduğunu göstermektedir.[370]

Benzer biçimde Gökalp, kızı Türkan'ın dualarının karşılıksız kalmadığına dair inancı ve onun saf kalbiyle dua etmeyi sürdürmesinin önemine yaptığı vurgu, çocukların duasını güçlü bir manevi destek kaynağı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu yönüyle mektuplar, din psikolojisinde tanımlanan dini başa çıkma süreçlerinin tipik ve güçlü örnekleri arasında yer almaktadır.[371]

Gökalp'in kızına yazdığı mektupta yer alan *"gece ve gündüz sizin rahat ve huzurunuz için Allah'a yalvarıyorum"* ifadesi, onun aile bireylerine yönelik derin kaygısını ve koruyucu sorumluluk hissini dinî bir dil aracılığıyla dışa vurduğunu göstermektedir. Din psikolojisi açısından bu tür dualar, bireyin hem kendi içsel gerginliğini düzenleme hem de sevdiği kişiler için ilahî koruma arayışıyla anlam üretme çabasını yansıtan temel dini başa çıkma stratejileri arasında yer almaktadır. Gökalp'in duaları, ayrılık ve belirsizlik koşullarında psikolojik dengeyi muhafaza etmeye yönelik bilinçli bir inanç pratiği olarak işlev görmektedir.[372]

Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektup, dua pratiğinin aile bireyleri arasında ortak bir manevî dayanma mekanizması hâline gelmiş olduğunu göstermektedir. Gökalp, eşi Vecihe Hanım'ın, kızları Seniha, Hürriyet ve Türkan'ın dua ettiklerini; kendisinin de sürekli dua hâlinde bulunduğunu ifade etmektedir. Gökalp'in *"Yâ Rabbi, bu duaları kabul et; bizi birbirimize kavuştur. Hem vatanımızı hem de ailemizi mesut et."* şeklindeki ifadesi, dua ve teslimiyetin hem kişisel hem de ailevi düzeyde umut üreten bir başa çıkma yöntemi olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Bu bağlamda söz konusu mektup, dua pratiğinin zorlayıcı yaşam koşulları karşısında bireyin duygularını düzenlemesine, umut duygusunu canlı tutmasına ve psikolojik dayanıklılığını korumasına katkı sağladığını somut biçimde ortaya koymaktadır. Gökalp'in deneyimi, din psikolojisinin temel varsayımlarından

[370] Albayrak, "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları", 194; Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 300-301.
[371] Ekşi, *Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Üzerindeki İlişki Üzerine Bir Araştırma,* 26-28; Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 376-377.
[372] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 382-383; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 226.

biri olan dini başa çıkma süreçlerinin bireyin ruhsal dengeyi sürdürmesindeki işlevini açık bir örnekle desteklemektedir.[373]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in eserlerinde dua çeşitleri içerisinde özellikle istek ve dilek duasına[374] sıklıkla yer verdiği görülmektedir. Özellikle sürgün yıllarında belirginleşen bu yaklaşım, onun şiir ve düşünce dünyasında duayı yalnızca dinî bir ritüel olarak değil, aynı zamanda bireyin yaşadığı güçlüklerle baş etmesini sağlayan manevi bir dayanma biçimi olarak ele aldığını göstermektedir.[375] Bu bağlamda Gökalp'in dua anlayışı, dini başa çıkma örüntüleri çerçevesinde değerlendirildiğinde, dinî yönelimin bireyin duygu düzenleme süreçlerinde, psikolojik dayanıklılığını korumasında ve kriz durumları karşısında anlam üretmesinde önemli bir işlev üstlendiğini ortaya koymaktadır.

3.1.9. Ziya Gökalp'in Hayatında Tevekkül'ün Yeri

"Allah'a güvenmek" anlamına gelen vekl kökünden türeyen tevekkül kavramı, sözlükte bir işi başkasına havale etmek, ona güvenmek ve dayanmak anlamlarına gelmektedir. Bu kapsamda güvenip dayanan kimseye *mütevekkil*, kendisine güvenilen kişiye ise *vekîl* denilmektedir.[376]

Dinî ve tasavvufî literatürde tevekkül, kulun gerekli sebeplere başvurduktan sonra sonucu Allah'a bırakması ve yalnızca O'na güvenmesi şeklinde tanımlanmaktadır. [377] Bu yönüyle tevekkül, sebepleri terk etmeyi değil; insanın sorumluluğunu yerine getirerek ilahî iradeye teslim olmasını ifade eden bir inanç ve bilinç hâlidir.

---

[373] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 584-585; Murat - Kızılgeçit, "Dini Başa Çıkma ve Psikopatoloji İlişkisi (Rize Örneği)", 114.

[374] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 226.

[375] Albayrak, "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları", 194.

[376] Akif Akto, "Allah -İnsan Arasinda Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016), 880; Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", 115-116; Mustafa Çağrıcı, "Tevekkül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/1-2.

[377] Çağrıcı, "Tevekkül", 41/1-2; İsmail Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 656.

Kur'an-ı Kerim'de tevekkül kavramı çoğunlukla vekil kavramı üzerinden açıklanmaktadır. "Allah ne güzel vekildir" ayetinde geçen vekil kelimesi müfessirler tarafından "kefil" ve "yeterli olan" anlamlarında yorumlanmıştır.[378]

Benzer şekilde "Gerçek vekil olarak Allah yeter" ayeti, Allah'ın bütün varlıkların idaresini elinde bulunduran mutlak otorite olduğunu ifade *etmektedir.*[379] Kur'an'da vekil kavramı yalnızca işleri yürüten değil, aynı zamanda koruyan ve gözeten anlamında da kullanılmaktadır. "De ki: Ben sizin üzerinize bir vekil değilim." ayeti bu anlamı yansıtan *örneklerden biridir.*[380]

"Biz Musa'ya kitabı verdik ve onu, 'Benden başkasını vekil edinmeyin' diye İsrailoğulları için bir hidayet kıldık." ayetinde ise vekil; güvenilecek, yardım istenecek ve sığınılacak yegâne merci anlamında kullanılmaktadır. *değilim"*[381] Aynı şekilde "Allah her şey üzerinde vekildir" ve "Allah bize yeter; O ne güzel vekildir." ayetleri, Allah'ın mutlak tasarruf sahibi olduğunu ve tevekkülün bilinçli bir teslimiyet anlayışını ifade ettiğini göstermektedir.[382]

Tevekkül, insanın kudreti yalnızca kendisine atfetmeyip ilahî iradenin belirleyiciliğini kabul etmesini gerektirir. [383] Bu anlayış, bireyi pasifliğe değil; daha kararlı, gayretli ve sorumluluk sahibi davranmaya yöneltirken aynı zamanda iç huzur ve manevî denge kazandırmaktadır.

İslâm düşüncesinde tevekkül, kader inancıyla yakından ilişkilidir. Buna göre birey, üzerine düşen çabayı gösterdikten sonra sonucu Allah'a bırakmalıdır. [384] Bu yaklaşım, insanın iradesini korurken ilahî kudret ve takdiri merkeze alan dengeli bir anlayışı temsil etmektedir.

Tevekkül, iman kavramıyla da yakın ilişki içerisindedir. İmanın kökenini oluşturan emn kelimesi güven ve emniyet anlamına gelirken, tevekkül bu güvenin davranışlara yansıyan yönünü ifade etmektedir.[385]

---

[378] Çağrıcı, "Tevekkül", 41/1-2.
[379] Âl-i İmrân, 3/173.
[380] Nisâ, 4/171.
[381] En'âm, 6/66.
[382] Akto, "Allah -İnsan Arasinda Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül", 881-882.
[383] İsrâ, 17/2.
[384] Akto, "Allah -İnsan Arasinda Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül", 881-882.
[385] Zümer, 39/62.

Hz. Yakub'un (a.s.) Hz. Yusuf'tan (a.s.) uzun yıllar ayrı kalmasına rağmen Allah'a olan güvenini kaybetmemesi, tevekkül anlayışının önemli örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.[386] Bu yönüyle tevekkül yalnızca dinî ve ahlaki bir erdem değil, aynı zamanda bireyin psikolojik dayanıklılığını güçlendiren önemli bir başa çıkma mekanizmasıdır.[387] Zorluklar karşısında umut ve dengeyi korumaya katkı sağlayan tevekkül, bireysel ruh sağlığını desteklediği gibi toplumsal güven ve istikrarın güçlenmesine de katkı sunmaktadır.[388] Bu nedenle psikoloji, pedagoji ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerde üzerinde durulan çok boyutlu bir kavram olarak değerlendirilmektedir.[389] Toplumda tevekkül bilincinin güçlenmesi, güven ve dayanışmanın artmasına katkı sağlayan önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir.[390]

Ziya Gökalp'in ilk dönem eserlerinde, tevekkül kavramına yer verdiği görülmektedir. Bu bağlamda Alp Arslan adlı piyesinde Savaş meydanında geçen sahnelerde dini argümanlar askerler için birer moral kaynağı olarak kullanılmıştır. Cesaret, şehitlik, cihat ve tevekkül gibi kavramlar, Alp Arslan ve askerlerine psikolojik üstünlük kazandıran unsurlar olarak aktarılmaktadır. Nitekim Alp Arslan'ın şu sözleri de bu yaklaşımı yansıtır: *"Cilasunlar, bakınız kefenlere büründüm. Hacdan gelen zemzeme, kokulara süründüm. Şehit olsam mezarım olacaktır burası."* Fakih Mehmet karakteri, Sultan'a manevi rehberlik eden kişi olarak tevekkül anlayışını hatırlatır: *"Sen Allah'a bırak bu ağır mesuliyeti. Harbe gir, O mutlaka sana verir nusreti."* Bu sözlerde, bireyin üzerine düşeni yapıp sonucu Tanrı'ya bırakmasının (tevekkül) önemi vurgulanmaktadır.[391]

Bununla birlikte Ziya Gökalp'in sürgün yıllarında kaleme almış olduğu mektupları dinî inanç, kader anlayışı, sabır, metanet, umut ve tevekkül gibi kavramları ruhsal iyileşme sürecinin merkezine yerleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, din psikolojisi literatüründe sıkça vurgulanan "dini başa çıkma", "dini anlamlandırma" ve

---

386 Akto, "Allah -İnsan Arasinda Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül", 881-882.

387 Fatih Kandemir, "Tevekkülün Ne'liği Üzerine (Din Psikolojik Bir Yaklaşım)", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/21 (30 Haziran 2022), 68.

388 Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", 116.

389 Berat Sarıkaya - Zeynep Şeren, "İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları" 6/12 (2017), 77.

390 Fatıma Elif Kavasoğlu, "Tevekkül Kavramının Tasavvuf Tarihindeki İzleri", *İlahiyat* 5 (30 Haziran 2021), 133.

391 Berra Çakır, *Manevi Danışmanlık Açısından Algılanan Stres, Başa Çıkma, Psikolojik Dayanıklılık ve Tevekkül Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 27-28.

"iman temelli psikolojik dayanıklılık" olgularıyla örtüşmektedir.[392] Gökalp'in hem teorik kaynaklara başvurması hem de dinî-manevî değerleri bir destek unsuru olarak kullanması, onun aile içindeki ruhsal iyileşme süreçlerini bütüncül bir yaklaşımla ele aldığını göstermektedir.[393]

Ziya Gökalp'in özellikle sürgün yıllarındaki tevekkül yönelimi, din psikolojisi ve maneviyat psikolojisi açısından kayda değer bir nitelik taşımaktadır. Eşinden ayrı kalmış bir koca, çocuklarından ayrı kalmış bir baba ve vatanından uzak düşmüş bir yurttaş olarak, Allah'a olan güvenini sürekli vurgulamış; bu sayede moral ve motivasyonunu yüksek tutmaya çalışmıştır. Ayrıca aile bireylerine de tevekkül etmeleri yönünde telkinlerde bulunmuştur.[394]

Ziya Gökalp'in, aile bireylerine yazdığı mektuplarda yer verdiği *"Allah hakkın yardımcısı, adaletin bekçisidir. Zulüm bir ateştir ki, mazlumdan ziyade zalimi yakar." ve "Hiç Allah'a tevekkül etmiş bir adam me'yus olabilir mi?"* gibi ifadelerle, manevi dayanışmanın önemini vurgulamış; moral bozukluğu ve ümitsizliğin üstesinden gelmenin yolunun Allah'a tevekkülden geçtiğini belirtmiştir. Gökalp'in bu söylemleri, din psikolojisinin temel inceleme alanlarından biri olan "tevekkül" kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, bireyin belirsizlik ve zorluklar karşısında kontrol dışı durumları ilahi iradeye havale ederek psikolojik dengeyi koruma çabası olarak yorumlanabilir.[395] Tevekkül, bireyin umutsuzluk ve çaresizlik gibi olumsuz duygularla baş etmesini kolaylaştıran dini başa çıkma biçimi olarak, Gökalp'in mektuplarında hem bireysel hem de ailevi düzeyde moral yükseltici bir unsur olarak öne çıkmaktadır.[396]

Ziya Gökalp, sürgün yıllarında karşılaştığı zorluklar karşısında İslam dininin tevekkül anlayışına sıkça vurgu yaparak dikkat çekici bir psikolojik dayanıklılık örneği sergilemiştir. Bu dönemde ailesi tarafından kendisine gönderilen bir miktar paranın vapurda kaybolması üzerine, zaten maddi ve manevi sıkıntı içindeki ailesinin üzüntüsünü, *"Kazayı belayı götürdü"* şeklindeki ifadesiyle teskin etmeye çalışmıştır. Gökalp'in bu yaklaşımı, olaylara tevekkül, perspektifiyle bakarak, yaşanan kaybı daha

---

[392] Çakır, *Manevi Danışmanlık Açısından Algılanan Stres, Başa Çıkma, Psikolojik Dayanıklılık ve Tevekkül Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma*, 45-48.
[393] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 474-475.
[394] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 25.
[395] Meryem Şahin - Hayati Hökelekli, "Tevekkül Psikolojisi: Nedenleri, Süreci ve Sonuçları Hakkında Nitel Bir Araştırma", *International Journal of Social Inquiry* 12/2 (30 Aralık 2019), 801-836.
[396] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 25.

büyük bir musibetin önlenmesi olarak yorumlamasını yansıtmaktadır. Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde bu tutum, bireyin stresli ve travmatik yaşam olayları karşısında dini başa çıkma mekanizmalarını kullandığını göstermesi bakımından önemlidir.[397] Tevekkül, insanın kontrolü dışındaki olayları anlamlandırmasına ve bu süreçte psikolojik bütünlüğünü korumasına katkı sağlayan bir tutum olarak, Gökalp'in yaşadığı bu olayda belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir.[398]

Benzer şekilde Ziya Gökalp, ailesinden mektup alamadığı zorlu dönemlerde ruh sağlığını koruyabilmek adına olumlu düşünmeye gayret etmiş ve bu yolla psikolojik direncini sürdürmeye çalışmıştır. Bir hafta daha ailesinden haber alamamanın kendisi için ne denli acı verici olduğunu dile getirmesine rağmen, sabretmenin gerekliliğine inanmış ve bu süreci tevekkül anlayışıyla aşmaya yönelmiştir. Gökalp, belirsizlik ve üzüntü barındıran bu tür durumlarda Allah'a yönelmenin, yani tevekkül etmenin insanın imdadına yetiştiğini belirtmiş; ilahi güven duygusunun ruhuna ferahlık verdiğini ifade etmiştir.[399] Din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde bu yaklaşım, bireyin karşılaştığı zorlayıcı yaşam olayları karşısında dini inanç ve tutumları aracılığıyla ruhsal denge kurmasının önemli bir baş etme stratejisi olduğunu göstermektedir.[400]

Ziya Gökalp, eşi Vecihe Hanım'a hitaben yazdığı bir mektubunda, yaşadığı ayrılık ve hasret duygularının kendisinde derin bir acı yarattığını ifade etmiş, ancak bu acılara tahammül edebilmesini sağlam bir imana ve güçlü bir tevekkül anlayışına borçlu olduğunu belirtmiştir. *"İmanım kuvvetli, tevekkülüm sağlam olmasaydı bu acılara dayanamayacaktım"* şeklindeki ifadesi, bireyin yaşadığı psikolojik zorluklarla başa çıkmasında dini inançların önemli bir koruyucu mekanizma işlevi görebileceğini açıkça ortaya koymaktadır.[401] Gökalp'in *"bereket versin ki dindar ve mefkûreli bir ruhum var"* sözleri ise, yalnızca bireysel inancına değil, aynı zamanda manevi bir ideale ve anlam duygusuna da sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, din psikolojisinin temel konularından biri olan anlam arayışı ve inanç

---

397 Esma Salim, *Boşanma Sürecindeki Bireylerde Başa Çıkma Stratejileri ve Dinî Başa Çıkma: Isparta Örneği* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 57-59.

398 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 74.

399 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 87.

400 Ali Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Amprik Bir Araştırma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 46-49.

401 Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 45-79.

temelli dayanıklılık,[402] Gökalp'in mektubunda somut bir şekilde gözlemlenmektedir. Eşine ve çocuklarına da *"imanlı ve tevekküllü olunuz"* şeklinde tavsiyede bulunması, inancın sadece kişisel bir sığınak değil, aynı zamanda sevdiklerine yöneltilen bir yaşam rehberi olarak da görüldüğünü göstermektedir. Dolayısıyla bu mektup, ayrılık ve hasret gibi duygusal olarak yıpratıcı deneyimlerin, sağlam bir dini yapı ve manevi bilinç aracılığıyla anlamlandırıldığına ve bireyin içsel direncinin bu yolla güçlendirildiğine dair din psikolojisi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.[403]

Ziya Gökalp, kızları Seniha, Hürriyet ve Türkan Hanım'a hitaben kaleme aldığı bir mektubunda, ailesinin sıkıntı çekmemesi için Allah'a yalvardığını ifade etmiş ve onlara en kısa zamanda kavuşacağına dair güçlü bir umut taşıdığını belirtmiştir. Gökalp mektubunda, İslamiyet'in esasını iki temel ibadette özetleyerek, bunların birincisinin Allah'a dua, ikincisinin ise Allah'a tevekkül etmek olduğunu vurgulamış; bu iki ibadet sayesinde ruhunun vecd hâlini muhafaza ettiğini dile getirmiştir. İnsan bedeninin yere basmadan duramayacağı gibi, ruhun da bir dayanak olmaksızın varlığını sürdüremeyeceğini ifade eden Gökalp, ruhun en sağlam istinatgahının Allah olduğunu açıkça belirtmiştir. Ona göre dua ve tevekkülden ayrılmayan bir ruh, gam, keder ve kasvet gibi olumsuz duygulardan korunur; çünkü bu hâle sahip bir ruhun içerisine şeytanın nüfuz etmesi mümkün değildir. Bu yaklaşım, din psikolojisinin merkezi kavramları arasında yer alan dini başa çıkma**,** ile doğrudan ilişkilidir.[404] Gökalp'in dua ve tevekkülü sadece bir inanç pratiği değil, aynı zamanda ruhsal sağlığı koruyan bir kalkan olarak görmesi, onun yaşadığı zorluklara karşı geliştirdiği dini başa çıkma stratejisinin somut bir yansımasıdır. Bu nedenle, mektubun bu bölümü, bireyin dini kaynaklarla ruhsal denge kurduğunu göstermesi bakımından din psikolojisi açısından büyük önem taşımaktadır.[405]

Gökalp, eşine yazdığı mektupta, kendisinin zamanını sevdiklerini düşünerek geçirdiğini ve bu vakitleri mümkün olduğunca çoğaltmaya çalıştığını ifade etmektedir. Eşinden kendisi ve çocukları hakkında ayrıntılı bilgi talep ederek, özellikle çocuklarının eğitim ve terbiyelerine özen gösterip göstermediklerini ve kendisinin kederli düşüncelere kapılıp kapılmadığını öğrenmek istemektedir. Gökalp, hem

---

[402] Meryem Şahin - Hayati Hökelekli, "Tevekkül Psikolojisi: Nedenleri, Süreci ve Sonuçları Hakkında Nitel Bir Araştırma", *International Journal of Social Inquiry* 12/2 (30 Aralık 2019), 820.
[403] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 119-120.
[404] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 6-8.
[405] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 126.

kendisinin hem de çocuklarının kedere kapılmamaları ve sınırlarını muhafaza etmeleri gerektiğini vurgularken, bu hedefe ulaşmanın başlıca aracının metanet ve tevekkül olduğunu belirtmektedir. Ayrıca aile bireylerinin birbirine teselli ve metanet vermesi gerektiğini vurgulayan Gökalp, zor ve karanlık günlerin ancak bu şekilde dayanışma, sabır ve manevî güç ile geçirilebileceğini ifade etmektedir.[406] Bu yaklaşım, din psikolojisi perspektifinden değerlendirildiğinde, dini başa çıkma stratejilerinin bireyin duygusal dayanıklılığında ve ruhsal istikrarında kritik bir rol oynadığını göstermektedir.[407]

Öte yandan Gökalp, eşi Vecihe Hanım'a yazdığı bir mektupta, mektuplarının bir hafta gecikmesi nedeniyle duyduğu merakı gereksiz bulduğunu belirterek insanın her şeyi merak konusu hâline getirmesi durumunda hayatın anlamını yitireceğine dikkat çekmiştir. Bu çerçevede, eşinin ve çocuklarının nasıl olduklarını merak etmekle birlikte Allah'a tevekkül ettiğini vurgulamaktadır. Ailesinin de aynı tevekkül bilinciyle hareket etmesini temenni etmektedir. Tevekkül dışında bir çarelerinin olmadığını ifade eden Gökalp, insan için asıl gerekli olanın metanet olduğunu, telaş ve heyecanın ise kişiyi olumsuz etkileyen zararlı duygular arasında yer aldığını belirtmektedir.[408]

Gökalp, kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektupta aile bireylerinin sıkılmadan ve üzülmeden yaşamalarını öğütleyerek bireyin olumsuz duygu durumlarını yönetme kapasitesine dikkat çekmektedir. Kötü günleri iyi günlere çevirmenin insanın kendi iradesiyle mümkün olduğunu belirten Gökalp, Allah'a tevekkül eden, geleceğe dair iyimser beklentiler taşıyan bireyin daha şen ve neşeli bir yaşam sürdürebileceğini vurgulamaktadır. Her insanın ve her milletin tarihinde zorlu dönemlerin bulunabileceğini ifade ederek, bu tür felaketler karşısında güçlü sinirlere sahip bireylerin daha dirençli kalabildiğini belirtmektedir.[409]

Gökalp'in kızına yazdığı mektupta dile getirdiği duygular, din psikolojisi açısından bireyin ayrılık, kırgınlık ve belirsizlik dönemlerinde manevi tutunma noktalarına yönelerek içsel denge kurma çabasını göstermektedir. Bir Ramazan Bayramı'nı daha ailesinden uzak geçirmenin kendisinde oluşturduğu kırgınlığı ifade

[406] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 278-279.
[407] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, 15-89.
[408] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 287.
[409] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 326.

ederken, bu durumun Allah'ın takdiri olduğunu kabul etmesi, dinî teslimiyet ve tevekkülün psikolojik rahatlatıcı işlevine işaret etmektedir. Elinden bir şey gelmediğini, bu nedenle Allah'a tevekkülden başka yollarının olmadığını belirtmesi, kontrol edilemeyen yaşam olayları karşısında ilahî iradeye sığınmanın bir başa çıkma mekanizması olarak kullanıldığını göstermektedir.[410]

Gökalp, eşi Vecihe Hanım'a yazdığı bir diğer mektubunda, bir süredir kendisinden mektup alamadığını ve bu durumun kendisinde merak duygusu uyandırdığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, yaşadığı bu belirsizlik karşısında sabırlı olduğunu ve sabretmenin önemine vurgu yapmaktadır. Gökalp, mektup almadığı dönemlerde Allah'a tevekkül ederek kendisini endişe ve meraktan koruduğunu belirtir. Ona göre insan, Allah'a güvenmediği takdirde kalbinde sürekli bir huzursuzluk ve rahat edememe hali oluşmaktadır. Ayrıca Gökalp, ailesinin de kendisi gibi Allah'a tevekkül etmesi durumunda endişe ve merak duygularından kurtulabileceğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşımıyla, bireyin ruhsal dayanıklılığını artırma ve olumsuz duyguları hafifletme çabasını, din psikolojisi açısından bir yöntem olarak yansıtmaktadır. Bu perspektif, merak ve endişe gibi olumsuz duyguların, kişinin inanç sistemi ve dini başa çıkma aracılığıyla yönetilebileceğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.[411]

Gökalp'in eşine yazdığı bir başka Mektupta dikkat çeken önemli unsur ise belirsizlik karşısındaki dinî tutumudur. O, bilinmeyen durumlarda Allah'a tevekkül edilmesi gerektiğini ve bu tür hâllerin ilahî iradeye havale edilmesinin bireyde manevi bir rahatlama sağlayacağını ifade etmektedir. Tevekkül, bireyin kontrol edemediği durumlarda psikolojik yükünü azalttığı için, mektuptaki ifadeler dinî başa çıkmanın klasik örnekleri arasında değerlendirilebilir.[412]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in, özellikle zor ve sıkıntılı dönemlerde hem kendi ruhsal dengesini hem de ailesinin ruhsal bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla tevekkül anlayışına yaşamında önemli bir yer verdiği söylenebilir.

[410] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 332-333; Şahin - Hökelekli, "Tevekkül Psikolojisi", 820-822.
[411] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 563-564.
[412] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 588-589.

3.1.10. Ziya Gökalp'in İman Kavramına Yaklaşımı ve Hayatındaki Yeri

Îman kavramı, sözlükte "güven duymak, emniyet içinde olmak ve korkudan uzak bulunmak" anlamlarını ifade eden emn (emân) kökünden türemiştir. Bu yönüyle iman, bireyin bir hususu güven içinde benimsemesi ve tasdik etmesini ifade etmektedir. Aynı şekilde "bağlamak, sağlamlaştırmak" anlamındaki akd kökünden türeyen i'tikād kavramı da İslâm düşüncesinde iman anlamında kullanılan terimler arasında yer almaktadır.[413]

Kavramsal olarak iman, Allah tarafından peygamberlere vahiy yoluyla bildirilen ve dinî bakımdan kesinlik ifade eden esasların doğruluğunu kabul edip tasdik etmektir. Bu tasdiki benimseyen kimse mü'min, imanının gerektirdiği sorumlulukları yerine getiren kişi ise müslim olarak adlandırılmaktadır. Türkçede yaygın olarak kullanılan müslüman kelimesi de aynı anlam çerçevesini ifade etmektedir. [414]

Hökelekli'ye göre iman, akıl ve duyuların ötesine uzanan, bireyin iç dünyasını derinden etkileyen çok yönlü bir yapıdır. Tanrı'nın varlığının deneysel yöntemlerle ispat edilememesi, inancın değerini azaltmamakta; aksine birey, iman sayesinde aşkın bir varlığa güven ve kesinlik duygusuyla yönelmektedir. [415] İman yalnızca zihinsel bir kabul olmayıp tasdik, teslimiyet, sevgi ve fedakârlığı da kapsayan bütüncül bir yapıyı ifade etmektedir. Bu nedenle bireyin iman edebilmesi, bilgi kadar psikolojik hazır bulunuşluk, irade ve bilinçli yönelişi de gerekli kılmaktadır.[416]

İman, bireyin Allah'ın varlığını içtenlikle benimsemesiyle kişiliğinin derinliklerinde şekillenmekte; böylece insan ile Allah arasında güçlü bir manevi bağ kurulmaktadır. Bu süreçte birey, kendi sınırlılıklarının farkına vararak davranış ve değerlerini ilahî irade doğrultusunda yeniden düzenlemektedir.[417]

İman, bireyin arzu ve heva merkezli yönelimlerinden uzaklaşarak benliğini Allah'a dayandırmasını ifade etmektedir. Bu anlayışın gerçekleşmesi ise sevgi, teslimiyet ve fedakârlık duygularının süreklilik kazanmasına bağlıdır. Allah sevgisi, O'nun insana verdiği nimetlere duyulan minnettarlığı ifade ederken; Allah korkusu ise bu nimetlerin gerektirdiği kulluk sorumluluğunu yerine getirememe endişesinden

---

[413] Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214.
[414] Sinanoğlu, "İman", 22/212-214.
[415] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 157.
[416] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 159-167.
[417] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 159-167.

kaynaklanan bilinçli bir saygıyı ifade etmektedir. [418] Böylece iman, bireyin Allah ile kurduğu ilişkiyi güçlendiren, davranışlarını yönlendiren ve kişiliğinin şekillenmesinde belirleyici rol oynayan temel dinî değerlerden biri hâline gelmektedir.[419]

Ziya Gökalp, inançlı ve iman sahibi bir yapıya sahip olduğu için,[420] dinî inanç ve değerleri düşünce sisteminin temel unsurlarından biri olarak ele almış; bu doğrultuda dinî duygu ve yönelimlerini çeşitli eserlerine yansıtmıştır. Bireyin ruhsal huzur ve içsel tatminini maddi unsurların ötesinde değerlendiren Gökalp, dinî pratiklerin bireysel ve toplumsal gelişim üzerindeki etkisine önem atfetmiştir.[421]

Ziya Gökalp, Allah'a iman eden, O'na sevgi ve bağlılıkla yönelen bireylerin; öfke, karamsarlık ve ruhsal bunalım gibi olumsuz psikolojik durumlarla daha az karşılaşacağını ifade ederek, imanın bireyin ruh sağlığı üzerindeki koruyucu etkisine dikkat çekmiştir.[422]

Bununla birlikte Gökalp, bir sosyolog olması nedeni ile iman kavramını da bu perspektiften değerlendirmiştir. Gökalp' göre iman, tarihsel süreci ve toplumsal yapıyı harekete geçiren temel bir dinamiktir. Ona göre milletlerin ve medeniyetlerin yükselişinde belirleyici olan esas unsur imandır. İmanın tarihsel alanda etkisini göstermesi, doğal olarak toplum hayatına da yansımasını beraberinde getirir. Gökalp bu durumu, ilahî iradenin öncelikle toplumsal vicdan şeklinde ortaya çıktığını, ardından bu ortak vicdanın ilahî bir güçle eyleme dönüştüğünü ifade ederek açıklamaktadır.[423]

Bu yaklaşım çerçevesinde Gökalp'in düşüncesinde bireysel düzeydeki iman, toplumsal hayata taşınmakta; dinin fertlere kazandırdığı kutsal amaçlar ve idealler, fiilî bir gerçekleşme sürecine girdiğinde toplumların gelişmesi ve yücelmesi mümkün hâle gelmektedir. Bu nedenle Gökalp, dini yalnızca bireysel bir inanç alanı olarak değil, fertleri yüce idealler uğruna fedakârlığa ve gerektiğinde ölümü göze almaya sevk edebilen en güçlü kurumsal yapı ve aynı zamanda millî kültürün temel dayanağı olarak değerlendirmektedir.[424]

---

[418] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 159-167.
[419] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 166-167.
[420] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 119.
[421] Bolay, "Gökalp, Ziya", 14/129.
[422] Bolay, "Gökalp, Ziya", 14/129.
[423] Bolay, "Gökalp, Ziya", 14/128-131.
[424] Bolay, "Gökalp, Ziya", 14/128-131.

Öte yandan Ziya Gökalp, *İslâm Mecmuası* ve *Muallim Mecmuası*'nda yayımlanan yazılarında iman kavramına dolaylı biçimde yer vermiştir. Gökalp, *"Dinin Müspet Faydaları"* başlığı altında iman olgusunu toplumsal boyutuyla ele almakta; coşku ve birlik ruhu bulunmadığı takdirde iman, azim, gayret ve ideal gibi temel değerlerin ortaya çıkamayacağını vurgulamaktadır. Ayrıca Gökalp, iman, umut, iyimserlik ve geleceğe dair güven duygusunun bireysel özellikler olmaktan ziyade, toplumsal hayatın bireylere kazandırdığı değerler olduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşımında iman ve benzeri dini kavramları, toplumun ortak yapısı ve sosyal bütünlüğü ile ilişkilendirmekte; bireysel inancın, toplumsal etkileşim ve birliktelik içerisinde şekillendiğini ortaya koymaktadır.[425]

Bununla birlikte Ziya Gökalp'in özellikle Limni ve Malta sürgünü dönemlerinde Allah'a iman, psikolojik ve manevi bir dayanak noktası olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Vecihe Hanım'a hitaben yazdığı bir mektubunda, yaşadığı ayrılık ve hasret duygularının kendisinde derin bir acı yarattığını ifade etmiş, ancak bu acılara tahammül edebilmesini sağlam bir imana ve güçlü bir tevekkül anlayışına borçlu olduğunu belirtmiştir. *"İmanım kuvvetli, tevekkülüm sağlam olmasaydı bu acılara dayanamayacaktım"* şeklindeki ifadesi, bireyin yaşadığı psikolojik zorluklarla başa çıkmasında dini inançların koruyucu bir mekanizma işlevi görebileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Gökalp'in *"bereket versin ki dindar ve mefkûreli bir ruhum var"* sözleri ise, yalnızca bireysel inancına değil, aynı zamanda manevi bir ideale ve anlam duygusuna da sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, din psikolojisinin temel konularından biri olan anlam arayışı ve inanç temelli dayanıklılık**,** Gökalp'in mektubunda somut bir şekilde gözlemlenmektedir [426]. Eşine ve çocuklarına da *"imanlı ve tevekküllü olunuz"* şeklinde tavsiyede bulunması, inancın sadece kişisel bir sığınak değil, aynı zamanda sevdiklerine yöneltilen bir yaşam rehberi olarak da görüldüğünü göstermektedir. Dolayısıyla bu mektup, ayrılık ve hasret gibi duygusal olarak yıpratıcı deneyimlerin, sağlam bir iman ve dini bilinç aracılığıyla anlamlandırıldığına ve bireyin içsel direncinin bu yolla güçlendirildiğine dair din psikolojisi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.[427]

[425] Gökalp, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, 2024, 87-91.
[426] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 169-187.
[427] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 119.

Öte yandan eşi Vecihe Hanım'a yazdığı bir mektupta dile getirdiği düşünceler, din psikolojisi açısından bireyin içsel huzurunun kaynağını iman ve tevekkülde bulduğunu göstermektedir. Gökalp, insanın Allah'a tam bir teslimiyetle yöneldiğinde kalbinin huzura ereceğini belirtmiş; dışsal olumsuzlukların, başkalarının söz ve davranışlarının bireyi mutsuz edemeyeceğini vurgulamıştır.[428] Bu yaklaşım, din psikolojisinde sıkça ele alınan "içsel denge" ve "manevi dayanıklılık" kavramlarıyla örtüşmektedir.[429]

Ziya Gökalp'in kızlarına yazdığı bir mektubunda, ruhunu neşeli, geniş ve derin bir âlem olarak tanımlar ve bu ruhsal dünyada yaşamayı tercih ettiğini ifade etmektedir. Bu neşenin ve coşkunun iki temel kaynağı olduğunu belirterek, bunlardan birincisinin Allah'a olan imanı, ikincisinin ise milletine duyduğu sevgi olduğunu dile getirmektedir. Gökalp'e göre, bu iki temel inanç sarsılmadıkça ruhundaki neşe de daim olacaktır. Bu yaklaşım, din psikolojisinde bireyin iç huzurunu ve yaşama sevincini, inanç temelli bir bağlılık ve aidiyet duygusuyla temellendirdiğini göstermektedir.[430] Ruhun neşesi, Allah ile kurulan içsel ilişki ve milletle kurulan kültürel-manevi bağ sayesinde korunur ve güçlenir. Bu bağlamda Gökalp'in düşünceleri, iman temelli maneviyatın bireyin psikolojik dayanıklılığını beslediğini ve ruh sağlığını olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.[431]

Öte yandan Gökalp'in, kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektubunda, içinde bulundukları güç koşullar nedeniyle üzülmelerinin yersiz olduğunu, yaşanan felaketlerin zamanla geçeceğini ve yakında barışın sağlanacağını belirterek aile bireylerinden telaş ve huzursuzluğu bir kenara bırakmalarını istemektedir. Mektupta sinirliliğin yararlı bir tutum olmadığını, karşılaşılan felaketlerin ancak güçlü bir sinir ve sağlam bir ruh hâliyle aşılabileceğini vurgulayan Gökalp, sinir hâlinin insanın kendi kontrolünde olduğunu, hatta sinirle heyecan arasında bir fark bulunmadığını ifade etmektedir. Ona göre heyecanlar irade ile denetlenebilir ve iradenin temel kaynağı dinî inanç ile mefkûredir. Bu nedenle dindar bireylerin ve güçlü bir ideal sahibi kimselerin yüksek irade gücüne sahip olduklarını belirten Gökalp, Allah'a inanan ve milletine güvenen bir kişinin hem imanlı hem mefkûreli olduğu için sağlam bir iradeye sahip

[428] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 141.
[429] Canan Yılmaz, "Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Perspektifinden Nefs Psikolojisinde Manevi Dayanıklılık", *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 10 (2024), 79.
[430] Ayten - Öztürk, "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 48.
[431] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 150.

sayılacağını dile getirmektedir. Böyle bir kişinin heyecanlarını, yani sinirlerini kontrol edebileceğini vurgulayan Gökalp, mektubun devamında ailesinden de aynı şekilde imanlı, iradeli ve mefkûre sahibi olmalarını beklediğini ifade etmektedir.[432]

Ziya Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektupta dile getirdiği ifadeler, din psikolojisi perspektifinden ele alındığında bireyin manevî dayanıklılığını ve inanca dayalı psikolojik sağlamlığını yansıtan dikkat çekici veriler sunmaktadır. Gökalp, maddi şartlarının yerinde olduğunu belirttikten sonra asıl olarak manevî dünyasını dengede tutabildiğini vurgulamakta; karşılaştığı felaketlerin ve yaşadığı derin üzüntülerin inancını sarsamayacağını ifade etmektedir. Kendi ifadesi ile *"güçlü bir iman ve tükenmez bir vecd hâli içinde bulunduğunu"* ifade etmektedir.[433] Bu tutum, onun güçlü bir iman anlayışı ve süreklilik arz eden bir içsel coşku hâli içerisinde bulunduğunu göstermektedir. Söz konusu ifadeler, din psikolojisinde ele alınan dini başa çıkma, iman temelli psikolojik direnç kavramlarıyla yakından ilişkilendirilebilir.[434] Bununla birlikte Gökalp'in bu söylemler aracılığıyla ailesinin, özellikle de eşinin endişelerini gidermeye çalışması, dinî inançların bireyler arası ilişkilerde duygusal destek sağlama ve güven telkin etme işlevini de ortaya koymaktadır. Bu çerçevede metin, bireyin sahip olduğu inanç sisteminin, zorlayıcı yaşam deneyimleri karşısında psikolojik istikrarın korunmasında etkin bir kaynak hâline geldiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.[435]

Gökalp, bulundukları zorlu ve problemli yaşam koşulları nedeninden dolayı ailesine, özellikle iman sahibi olmaları yönünde öğütlerde bulunmaktadır. Ona göre aile fertleri imanlı olduklarında hiçbir endişeye kapılmalarına gerek kalmayacaktır. Bu vurgu, din psikolojisinin temel kavramlarından biri olan "inanç temelli psikolojik dayanıklılık" ile yakından ilişkilidir [436]. Bu bağlamda İman, bireyin hem duygusal istikrarını sürdürmesine hem de yaşamsal zorluklarla daha sağlıklı bir şekilde başa çıkmasına katkı sağlayan bir unsur olarak sunulmaktadır.[437]

Öte yandan Gökalp, kızı Türkan Hanım'ın *"Allah bize acıyacak"* sözlerinin kendisine büyük bir ferahlık verdiğini belirtmektedir. Bu sözlerin ancak güçlü bir

[432] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 253.
[433] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 286.
[434] Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 47; Murat - Kızılgeçit, "Dini Başa Çıkma ve Psikopatoloji İlişkisi (Rize Örneği)", 114.
[435] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 286.
[436] Ayten - Öztürk, "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 45-79.
[437] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 339.

imanın ifadesi olabileceğini dile getirmektedir. Ona göre insanlar Allah'a ve mefkûreye iman ettikleri sürece darlıkta kalmazlar; umut, manevi güç ve dayanıklılıklarını korurlar. Gökalp'in bu değerlendirmeleri, Allah'a imanın bireye sağladığı psikolojik ve manevi destek mekanizmalarını açık biçimde ortaya koymaktadır.[438] Bu çerçevede mektup, dinî inancın zorluklar karşısında hem bireysel hem de toplumsal dayanıklılığı beslediğine ilişkin önemli bir belge niteliği taşımaktadır.[439]

Gökalp'in kızı Türkan Hanım'a hitaben kaleme almış olduğu bir başka mektupta, aile bireylerinin kendisi hakkında yayılan hastalık haberleri karşısında telaşa kapılmamaları gerektiğini istemektedir. Sağlığı konusunda bir merak oluştuğunda, annesine ve kardeşlerine *"ruhu kuvvetli ve imanı metanetli olan bir kişinin kolay kolay hastalanmayacağını"* hatırlatmalarını istemektedir. Ona göre kısa süreli rahatsızlıklar gerçek anlamda hastalık olarak değerlendirilmemeli; bu tür geçici durumlar güçlü bir ruh ve sağlam bir bünyeye sahip bireylerde kalıcı bir etki bırakmamaktadır. Gökalp mektubunda, manevi dayanıklılığın bedensel savunmayı güçlendirdiğine dair kanaatini açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle, güçlü bir imana sahip kişilerin mikroplardan etkilenmeyeceğini, hatta salgın hastalık dönemlerinde bile hastalığa yakalanma riskinin daha düşük olduğunu ileri sürer. Bu anlayışa göre, imanı zayıf olanlar salgın hastalıklara daha kolay tutulabilirken, inanç bakımından güçlü bireylerin bu tür tehlikelere karşı manevi bir korunaklılık geliştirdiği düşünülmektedir.[440]

Gökalp'in bu ifadeleri, din psikolojisi perspektifinden ele alındığında, bireyin inanç sistemi ile sağlık algısı arasındaki ilişkinin Gökalp tarafından güçlü biçimde vurgulandığını göstermektedir. Gökalp'in değerlendirmeleri, iman gücünün moral dayanıklılığını artırdığı, kaygıyı azalttığı ve bireyin hastalıklara karşı psikolojik direncini yükselttiği yönündeki din psikolojisi bulgularıyla paralellik göstermektedir.[441]

---

[438] Kayıklık Hasan, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 133-137; Ayşe Murat, "İmanın Psikolojik Yapısı", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 207.

[439] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 348-349.

[440] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 490-491.

[441] Christopher G. Ellison - Jeffrey S. Levin, "The Religion-Health Connection: Evidence, Theory, and Future Directions", *Health Education & Behavior* 25/6 (Aralık 1998), 700-720.

Gökalp, eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektupta kendi psikolojik durumunu ayrıntılı biçimde tasvir ederek özellikle sıkıntı ve sorunların yoğunlaştığı dönemlerde nasıl bir ruh hâli içinde olduğunu ifade etmektedir. Ona göre dışarıdan bakan kişiler kendisini neşeli ve coşkulu bir insan olarak görse de iç dünyası bu görünümle örtüşmemektedir. Sevdiği kişilerden uzak kalmış bir bireyin kalbinin nasıl olabileceğini sorgulayan Gökalp, iki yılı aşan bir ayrılık sürecinin yanı sıra mektupların da ulaşmamasıyla birlikte yaşadığı yalnızlığın dayanılması güç bir hâl aldığını belirtmektedir. Bu duruma *"demirden bir yüreğin bile dayanamayacağı"* vurgusunu ekleyerek içinde bulunduğu psikolojik kırılganlığı ortaya koymaktadır.[442] Bu noktada Gökalp, din psikolojisi açısından son derece önemli bir değerlendirmede bulunmaktadır. Yaşadığı tüm acıların içerisinde Allah'ın yardımına sığındığını ve gönlünün bu derin yalnızlığı içinde kendisini terk etmeyen tek varlığın Allah olduğunu ifade eder. Ona göre Allah, sıkıntı anlarında gam ortağı, sırdaşı ve yoldaşı konumundadır.

Mektubunun sonunda, kendi içsel dünyasının bu şekilde işlediğini, beden sağlığının yerinde olduğunu belirten Gökalp, Lokman Hekim'e atfedilen bir sözden hareketle *"Ruhunu Allah'sız, bedenini güneşsiz bırakma; böyle yaparsan asla hasta olmazsın"* ifadeleriyle mektubunu sonlandırır. Bu yaklaşım, onun ruh sağlığını koruma sürecinde dinî inancı temel bir psikolojik dayanak olarak gördüğünü açıkça göstermektedir.[443]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in düşünce dünyasında ve bireysel yaşamında imanın farklı biçimlerde tezahür ettiği söylenebilir. Gökalp'te iman, yalnızca bireysel bir inanç alanı değil, aynı zamanda toplumsal yaşamı yönlendiren ve bireyi eyleme sevk eden güçlü bir içsel motivasyon kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, bireysel düzlemde iman anlayışının özellikle zorlayıcı yaşam deneyimlerinde bir dinî başa çıkma mekanizması işlevi gördüğü ve bireyin psikolojik dayanıklılığını destekleyen bir unsur olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

[442] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 528-529.
[443] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 528-529.

3.1.11. Ziya Gökalp'te Kaza ve Kader Anlayışı ve Hayatındaki Yeri

Kader ve kazâ kavramları, İslam âlimleri tarafından farklı açılardan ele alınmış ve çeşitli biçimlerde tanımlanmaktadır. Sözlük anlamı itibarıyla *kader*; gücünün yetmesi, planlama, ölçüye göre yapma, bir varlığın biçimini ve niteliğini tayin etme, değerini bilme ve rızkı daraltma gibi anlamlar taşımaktadır. Terimsel açıdan ise kader, Allah'ın tüm varlıkları ve meydana gelecek olayları ezelî ilmiyle bilmesi ve belirlemesi şeklinde tanımlanmaktadır. *Kazâ* kavramı ise sözlükte hükmetmek, kesinleştirmek, emretmek ve yerine getirmek anlamlarına gelmekte; terim olarak Allah'ın ezelî ilminde takdir edilmiş olan hususların zaman ve mekân içerisinde fiilen gerçekleşmesini ifade etmektedir.[444]

Bu çerçevede kader, varlık ve olayların ne zaman ne şekilde ve hangi şartlar altında meydana geleceğinin Allah tarafından önceden bilinmesi ve belirlenmesi anlamına gelirken; bu ilahî takdirin zamanı geldiğinde gerçekleşmesi kazâ kavramı ile ifade edilmektedir. Kur'an'da gerek makro gerekse mikro düzeyde evrende var olan her şeyin belirli bir düzen ve ölçü çerçevesinde işlediği vurgulanmaktadır. Dünyanın kendi ekseni etrafında ve güneş çevresinde dönmesi, mevsimlerin oluşumu, doğum ve ölümün tüm canlılar için geçerli olması ya da her ağacın belirli bir vakitte meyve vermesi, evrendeki bu düzenli işleyişin ve ölçülülüğün göstergeleri olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda Allah'ın hem evren hem de insan için belirli bir düzen tesis ettiği ve bu düzenin ilahî kurallar çerçevesinde sürdüğü ifade edilmektedir.[445]

Kader inancı; bireyin çalışma ve sorumluluk bilincini koruması, tevekkül geliştirmesi, umut duygusunu sürdürmesi, ilahî takdire rıza göstermesi ve zorlayıcı durumlarda Allah'a yönelmesi gibi psikoterapötik işlevi olan tutum ve davranışları içeren bütüncül bir inanç çerçevesi sunmaktadır.[446] Bu bağlamda yapılan bazı araştırmalarda, Ehl-i Sünnet perspektifine dayalı kader anlayışının, bir yandan bireysel çaba ve girişimi teşvik ederken, diğer yandan olumsuz yaşam olaylarının anlamlandırılarak hayra yorulmasını önermesi sayesinde; stres ve kaygı içeren

[444] Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 352; Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58-63.
[445] Ahmet Albayrak - Beyza Akdümbek Atan, "Hükümlülerde Kader ve Kadercilik", *Kader* 17/1 (30 Haziran 2019), 131.
[446] Şükran Çevik Demir, *Ergenlerde Benlik Saygisı ve Dini Başa Çıkma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 62.

durumlarda olayların kabullenilmesini ve sorun çözme süreçlerini destekleyen işlevsel bir yaklaşım olduğu ifade edilmektedir.[447]

Araştırma bulguları, kader inancının bireyin psikolojik dayanıklılığını destekleyen ve önemli ölçüde psikoterapötik işlevselliğe sahip bir inanç sistemi olduğunu ortaya koymaktadır.[448] Özellikle stres, belirsizlik ve kontrol kaybı içeren durumlarda Allah'a yönelme ve O'na sığınma davranışları, bireyin başa çıkma mekanizmalarını güçlendirmektedir.[449] Sağlıklı bir kader anlayışı, bireysel sorumluluk ve çabayı dışlamaksızın olumsuz yaşam olaylarının anlamlandırılmasına ve hayra yorulmasına imkân tanımaktadır. Bu bağlamda bireyin karşılaştığı güçlüklerle mücadele ederken Tanrı ile iş birliğine dayalı olumlu dinî başa çıkma stratejilerini benimsemesi, ruh sağlığı üzerinde koruyucu ve destekleyici bir etki oluşturmaktadır. İnanan bireyin Tanrı'nın kendisiyle birlikte olduğu düşüncesini içselleştirmesi, yalnızlık duygusunu azaltmakta; kaygı, korku ve endişe gibi olumsuz duygularla daha etkili bir biçimde başa çıkabilmesini mümkün kılmaktadır.[450]

Ziya Gökalp, müslüman bir kimliğe sahip olması ve ilk öğrenim yıllarında klasik usulde İslami ilimler tahsil etmesi nedeniyle kaza ve kader konularına dolaylı biçimde temas etmiştir. Özellikle yeni kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'nde dinin geleceğine dair kaleme aldığı yazılarda ve sürgün yıllarında ailesine yazdığı mektuplarda kaza ve kader anlayışına ilişkin değerlendirmelere yer vermiştir.

Bu bağlamda Ziya Gökalp'in esaret yıllarında yaşadığı maddi ve manevi sıkıntılar, onun ruh dünyasında zaman zaman derin sarsıntılara yol açsa da bu süreçte sergilediği kaza ve kader inancı, din psikolojisi açısından dikkate değer bir örnek niteliği taşımaktadır. Gökalp, ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli eşyalarını satmış, borçlar almış ve bu zorlu süreçleri kimi zaman *"kara gün"* veya *"cehennemi hayat"* gibi ifadelerle tasvir ederek umutsuzluğun eşiğine geldiğini göstermiştir. Ancak bu duygusal çöküntü hâline rağmen, *"Kaderde ne yazılı ise o mutlaka*

---

[447] Faruk Karaca, "Kader Algısı Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Empirik Bir Araştırma", *İslami Araştırmalar Dergisi* 18/5 (2006), 482.

[448] Cüneyd Aydın, "Kader İnancının Savunma Mekanızması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 118; Nurun Nisa Bayram - Faruk Karaca, "Kader Algısı ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (30 Haziran 2025), 128-129.

[449] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 112-114.

[450] Yusuf Kandemir, *Kader İnancının Psikoterapik Açıdan Fonksiyonu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 78-84.

olacaktır" ve "Allah sevdiği kullarına eziyet çektirir" gibi sözleri onun dini inanç sistemiyle içsel bir denge kurduğunu, yaşadığı acılara anlam yüklediğini ortaya koymaktadır.[451] Din psikolojisinde bu tür yaklaşım, bireyin yaşadığı travmatik olaylara karşı geliştirdiği dini baş etme (religious coping) stratejilerinden biri olarak değerlendirilmektedir.[452] Gökalp'in bu süreçte kader anlayışına sığınması, onun psikolojik dayanıklılığını artırmış, ümitsizliği kontrol altına alarak ruhsal çöküntüye düşmesini engellemiştir. Bu bağlamda Gökalp'in inancı, yalnızca bir teselli değil, aynı zamanda aktif bir ruhsal direnç kaynağı olmuştur.[453]

Ziya Gökalp, kızları Seniha ve Hürriyet Hanımlara hitaben kaleme aldığı bir mektubunda Kurban Bayramı'nı kutlarken, sevdiklerinden ayrı geçirdiği ikinci bayram olduğunu ifade etmiş ve bu durumu hüzünle karşıladığını dile getirmiştir. Ancak bu ayrılığı *"Allah'ın kaderi"* olarak değerlendirmesi, onun yaşadığı olumsuzlukları dini inanç çerçevesinde anlamlandırdığını göstermektedir. Gökalp'in, içinde bulunduğu zor sürece rağmen *"İnşallah sonu hayır olur"* diyerek umutlu bir temennide bulunması ve Allah'ın inayetine olan güvenini açıkça belirtmesi, din psikolojisi açısından dikkat çekici bir durumdur. Bireyin yaşamındaki zorluklarla başa çıkma sürecinde dini inançlara yönelmesi, manevi destek algısının güçlenmesine katkı sağlamakta ve psikolojik dayanıklılığını artırmaktadır.[454] Bu bağlamda Gökalp'in mektubu, kader inancı, dua ve teslimiyet gibi kavramlar üzerinden dinin bireyin duygusal regülasyonuna ve anlam arayışına sunduğu katkıyı ortaya koyarak din psikolojisi bilimi açısından kayda değer bir örnek teşkil etmektedir.[455]

Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a gönderdiği bir mektupta, insanın geçmişe yönelik pişmanlık odaklı düşüncelerinin işlevsel bir yararı olmadığını; yaşamın ilahî kader doğrultusunda şekillendiğini vurgulayarak eşine dini temelli bir teselli sunmaktadır.[456] Bu yaklaşım, din psikolojisinin "kader inancı ve anlamlandırma" süreçlerinin bireyin stresle başa çıkmasında oynadığı rolü açıklayan bulgularıyla

---

451 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 28.

452 Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 47-49; Ali Ayten - Zeynep Sağır, "Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (2015), 5-18.

453 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 28.

454 Muammer Cengil, "Depresyonu Önlemede Dini İnancın Koruyucu Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (01 Haziran 2003), 140-141; Murat - Kızılgeçit, "Dini Başa Çıkma ve Psikopatoloji İlişkisi (Rize Örneği)", 111-115.

455 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 91.

456 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 474-475.

uyumludur.[457] Gökalp'e göre karşılaşılan zorluklar ilahî bir imtihan niteliği taşımakta, ancak her sıkıntının bir sonu bulunmakta ve beklenmedik yardım kapıları açılabilmektedir.[458]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in mektupları dinî inanç ve kader anlayışını ruhsal iyileşme sürecinin merkezine yerleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, din psikolojisi literatüründe sıkça vurgulanan "dini başa çıkma", "dini anlamlandırma" ve "iman temelli psikolojik dayanıklılık" olgularıyla örtüşmektedir.[459] Gökalp'in hem teorik kaynaklara başvurması hem de dinî-manevî değerleri bir destek unsuru olarak kullanması, onun aile içindeki ruhsal iyileşme süreçlerini bütüncül bir yaklaşımla ele aldığını göstermektedir.[460]

3.1.12. Ziya Gökalp'in Hayatında Sabır

Sabr kelimesi sözlük anlamı itibarıyla "tutmak, engellemek" ve "güçlü, dirençli olmak" gibi anlamlara gelmektedir. Ahlâkî literatür de ise sabır, bireyin karşılaştığı sıkıntı ve olumsuz durumlar karşısında dayanma ve direnç gösterme yeteneği olarak tanımlanmakta; bununla birlikte bu olumsuzlukları anlamlandırarak olumlu bir tutum ve davranış biçimine dönüştürme kapasitesini de içermektedir.[461]

Hökelekli sabır kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: Genel bağlamda ifade edecek olursak sabır kavramı, bir musibet, bela, zorluk ve hastalık gibi bir durum ile karşı karşıya kalan kişi, isyana kapılmaksızın, başına isabet eden bu durumdan hiçbir şekilde şikayetçi olmadan içinde bulunduğu hali sükûnet ile karşılaması, anlamlandırması, güçlü ve metanetli bir duruş sergileyip olayın nihai sonucunu acele etmeden beklemesidir.[462]

---

[457] Aydın, "Kader İnancının Savunma Mekanızması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi", 101-122; Cengil, "Depresyonu Önlemede Dini İnancın Koruyucu Rolü", 140-141.

[458] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları,* 2025, 474-475.

[459] Aydın, "Kader İnancının Savunma Mekanızması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi", 101-122; Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 45-79.

[460] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları,* 2025, 474-475.

[461] Mustafa Çağrıcı, "Sabır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/337-339; Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü,* 566.

[462] Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 117.

Bu çerçevede sabır, bireyin başta acı, zorluk, haksızlık ve çeşitli olumsuzluklar karşısında gösterdiği dirençli tutumu ifade etmektedir. Sabır, özellikle felaket ve musibet anlarında kişinin telaş, feryat ve isyana kapılmaksızın yaşadığı sıkıntıya tahammül göstermesini gerekli kılmaktadır. Söz konusu dayanıklılık biçimi yalnızca dinî geleneklerle sınırlı olmayıp, farklı inanç sistemlerine mensup bireylerde ve inançsız kişilerde de gözlemlenebilen evrensel bir tutum niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte iman temelli sabır anlayışı ile kişilik özelliği olarak ortaya çıkan sabır arasında niteliksel bir farklılık bulunmaktadır. Nitekim günlük yaşamda sabırsız olarak nitelendirilen bireylerin, iman bağlamında tanımlanan sabır anlayışına sahip olmaları mümkündür. İman perspektifinde sabır, ilahî bir emir olarak kabul edilmesi ve dünya ile ahiret hayatında karşılığının verileceğine dair vaadi içermesi bakımından, ilahî dinlere mensup bireyler açısından ayırt edici bir özellik arz etmektedir. Bu bağlamda iman sahibi birey, Allah'a sığınma ve tevekkül bilinciyle hareket ederek karşılaştığı sıkıntılara isyan etmeden katlanmayı ilkesel bir tutum hâline getirmektedir.[463]

Sebat etme, azim, metanet ve tahammül gibi birçok kavramı bünyesinde barındıran sabır, psikolojik açıdan çok boyutlu bir yapı arz etmektedir. Bu bağlamda sabır hem zaman boyutu hem de işlevsel özellikleri dikkate alınarak farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Zaman boyutu esas alındığında sabır, kısa süreli ve uzun süreli olmak üzere iki temel kategoriye ayrılmaktadır. Kısa süreli sabır, gündelik yaşamın akışı içerisinde ortaya çıkan, etkisi sınırlı ve geçici nitelikteki durumlarla ilişkilidir. Bir işin hemen yapılmasını beklemek ya da kısa süreli bir gecikmeye katlanmak bu sabır türüne örnek olarak gösterilmektedir.[464]

Uzun süreli sabır ise bireyin karşılaştığı güçlüklerle mücadelesinin kısa vadeli olmayıp çoğu zaman uzun yıllara yayılan bir süreç hâlini aldığı durumları ifade etmektedir. Kronik hastalıklar, bedensel engellilik, maddi ve manevi kayıplar ile yakın çevreden birinin ölümü gibi yaşantılar, bireyden süreklilik arz eden ve derinlikli bir sabır tutumu sergilemesini gerektirmektedir. Bu yönüyle uzun süreli sabır, bireyin psikolojik dayanıklılığını ve yaşamla kurduğu anlam ilişkisini belirleyen temel faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir.[465]

---

[463] Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", 83.
[464] Yapıcı - Doğanay, "Dini Başa Çıkma ve Sabır Bağlamında İnsan Tipleri", 110-112.
[465] Beyazıt Yaşar Seyhan, "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma", *Akademik Bakış Dergisi* 49 (2015), 129; Yapıcı - Doğanay, "Dini Başa Çıkma Ve Sabır Bağlamında İnsan Tipleri", 110-112.

Sabır, bir süreç olarak ele alındığında işlevsel özellikleri bakımından aktif sabır ve pasif sabır olmak üzere iki temel biçimde incelenmektedir. Pasif sabır, daha çok tahammül kavramı ile ilişkilendirilmekte olup bu sabır türünde bireyin bilişsel süreçleri görece durağan bir yapı sergilemektedir. Tahammül, bireyin karşılaştığı zor ve problemli durumlara gönüllü ya da gönülsüz biçimde katlanmasını; psikolojik açıdan ise yaşanan sıkıntının bastırılarak içselleştirilmesini ifade etmektedir. Bu yönüyle tahammül, edilgen bir başa çıkma biçimi olarak pasif sabır kapsamında değerlendirilmektedir.[466]

Aktif sabır ise bireyin karşılaştığı zorlukları ve güçlükleri kabullenmesinin ardından, bu durumlara karşı bilinçli bir direnç geliştirmesini ve çözüm odaklı girişimlerde bulunmasını içermektedir. Aktif sabırda birey yalnızca zorluğa katlanmakla yetinmemekte; bilişsel ve davranışsal süreçlerini devreye sokarak sorunlarla baş etmeye yönelik çaba göstermektedir. Bu bağlamda aktif sabır, bireyin psikolojik dayanıklılığını artıran, öznel kontrol algısını güçlendiren ve uyum kapasitesini destekleyen işlevsel bir sabır türü olarak değerlendirilmektedir.[467]

Sabır kavramının bireyin psikolojik ve manevi yaşantısı üzerinde olumlu etkiler oluşturduğuna dair bulgular, çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Bu bağlamda sabır; teslimiyet ve rıza bilinciyle birlikte bireyin eylem kapasitesini ve manevi ruh enerjisini sürdürülebilir kılan temel bir ahlâkî erdem niteliği taşımaktadır. Sabır, bireye özsaygı ve özgüven kazandırmakta; kişilik bütünlüğünü destekleyerek şahsiyetin oluşumunda belirleyici bir rol üstlenmektedir. Aynı zamanda benlik ve karakter yapısını güçlendiren sabır, bireyin manevi olgunluğa ulaşmasına katkı sağlayan derin bir içsel donanım olarak değerlendirilmektedir. Sabır sürecinde Allah'a duyulan güven, teslimiyet ve rıza duygusu, bireyin hem kendi yetkinliklerine hem de ahlâkî değerlerine olan inancını pekiştirerek kişisel ve manevi gelişimi destekleyen bütüncül bir tutum ortaya koymaktadır.[468]

Sabır ve şükür bilinci, bireyin varoluşsal kaygılarını ve bu kaygılara eşlik eden sorgulamalarını azaltmada da önemli bir işleve sahiptir. Sabır ve teslimiyetin eşlik ettiği süreçlerde bireyin deneyimlediği sevgi ve güven duygusu, ilahî isim ve sıfatlarla

[466] Seyhan, "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma", 219.
[467] Seyhan, "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma", 129.
[468] Esma Sayın, "Tasavvuf Kültüründeki 'Sabır' Kavramının Psikolojik Etkileri", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1/1 (01 Ocak 2012), 415.

kurulan bağın derinliğiyle paralel biçimde güçlenmektedir. Bu çerçevede sabır eylemi, bireyin kaygı ve fobilerinin azaltılmasına, hatta terapi ve iyileşme süreçlerine katkı sunabilecek bir içsel dönüşüm alanı oluşturmaktadır. Nitekim fobi, bireyin zihni tarafından gerçek dışı ya da aşırı biçimde algılanan yoğun ve ısrarlı korku durumu olarak tanımlanmaktadır. Sabır temelli bir inanç ve anlamlandırma süreci, bu tür irrasyonel korkuların kontrol altına alınmasında psikolojik dayanıklılığı artırıcı bir unsur olarak değerlendirilmektedir. [469]

Sabır, bireye kazandırdığı özsaygı ve özgüven duygusu sayesinde depresyonun hem fizyolojik hem de ruhsal etkilerini azaltıcı bir işleve de sahiptir. Depresyon sürecinde bireyin bedensel ve zihinsel işlevlerinde belirgin bir yavaşlama meydana gelmekte, ani duygu değişimleri ve artan zihinsel gerginlik gözlemlenmektedir. Bu durum, karar verme süreçlerinde zorlanmaya ve davranışlarda yavaşlamaya yol açabilmektedir. Din psikolojisi perspektifinden değerlendirildiğinde, sabır temelli bir inanç ve anlamlandırma süreci, bireyin bu olumsuz belirtilerle başa çıkma kapasitesini güçlendirerek psikolojik dengenin yeniden kurulmasına katkı sağlamaktadır.[470]

Ziya Gökalp'in eserleri incelendiğinde, sabır kavramına önemli ölçüde yer verdiği görülmektedir. Özellikle Altın Işık adlı eserinde yer alan masallarda ele alınan temalar çerçevesinde sabır, bireyin karşılaştığı güçlükler karşısında direnç göstermesi ve ahlaki olgunluğa ulaşması bakımından merkezi bir değer olarak işlenmiştir.[471] Diğer yandan Gökalp'in hayatında önemli bir dönüm noktası olan Limni ve Malta sürgünleri süresince kaleme aldığı mektuplarda sabır temasının belirgin bir biçimde ele aldığı görülmektedir.[472]

Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektuplardan biri, onun ailevi sıkıntılar karşısındaki ruhsal duruşunu ve dini başa çıkma stratejilerini açık biçimde yansıtmaktadır. Bu mektupta Gökalp, ailesinin içinde bulunduğu koşulları düşündüğünde sabrının tükendiğini ifade etmekle birlikte, içinde bulundukları durum karşısında sabır ve tahammülden başka bir çözüm yolunun bulunmadığını belirtmektedir.[473]

---

[469] Sayın, "Tasavvuf Kültüründeki 'Sabır' Kavramının Psikolojik Etkileri", 416.
[470] Sayın, "Tasavvuf Kültüründeki 'Sabır' Kavramının Psikolojik Etkileri", 420.
[471] Gökalp, *Altın Işık*, 99-103.
[472] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 24-25.
[473] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 482-493.

Öte yandan Ziya Gökalp, insanın ruhsal ve bedensel sağlığını olumsuz etkileyen moral bozucu haberlerin, birey üzerinde yıpratıcı etkiler oluşturduğunu ifade etmiş; bu nedenle aile fertlerine, özellikle de eşine yazdığı mektuplarda, bu tür haberlere itibar edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Gökalp, eşine hitaben kaleme aldığı bir mektubunda *"Sabır, kötü ve acı fakat yemişi tatlı olan bir ağaçtır. Sabrı yalnız Allah verir ve kalben dindar olanlara verir."* diyerek, sabrın ilahi bir lütuf olduğunu ve özellikle dindar bireylerin bu erdeme sahip olabileceğini belirtmiştir.[474] Bu yaklaşım, din psikolojisinin temel inceleme alanlarından biri olan *"dini başa çıkma"* stratejileri çerçevesinde değerlendirildiğinde; bireyin stres ve sıkıntılar karşısında dini inanç ve tutumlarla anlam arayışına yönelerek içsel direncini artırdığını göstermektedir.[475] Gökalp'in sabır ve tevekkül kavramlarına yaptığı bu vurgu, dini inancın psikolojik sağlamlık üzerindeki işlevsel rolüne dikkat çekmektedir.[476]

Ziya Gökalp, eşi Vecihe Hanım'a hitaben kaleme aldığı bir mektubunda, yaklaşan bayramın kendisi için kederli geçeceğini ifade etmiş; ancak bu zorlu günlerin gelip geçici olduğunu vurgulayarak sabırlı olunması gerektiğini dile getirmiştir. Bu ifadesiyle Gökalp, hem kendi duygusal durumunu ifade etmekte hem de eşine manevi teselli sunmaktadır. Gökalp'in bu yaklaşımı, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, inancın bireyin duygusal dayanıklılığını artırıcı bir rol üstlendiği görülmektedir.[477] Zorluklar karşısında sabrı teşvik etmesi ve geçici sıkıntıların ardından bir araya gelme ümidi taşıması, dinin birey üzerindeki teskin edici ve umut aşılayıcı etkisine işaret etmektedir. Bu bağlamda söz konusu mektup, bireysel acıların dini inanç yoluyla anlamlandırılması ve duygusal denge arayışının bir yansıması olarak, din psikolojisi bilimi açısından dikkate değer niteliktedir.[478]

Öte yandan Ziya Gökalp'in eşine yazdığı bir diğer mektupta, sıhhati'nin durumunun iyi olduğunu ve üzülmediğini belirterek, eşinin de artık kaygı ve üzüntülerini bir kenara bırakması gerektiğini ifade etmesi, onun ailesine karşı sergilediği psikolojik destek ve dini temelli telkin yaklaşımını ortaya koymaktadır.

---

[474] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 25.
[475] Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 45-79; Yapıcı - Doğanay, "Dini Başa Çıkma ve Sabır Bağlamında İnsan Tipleri", 105-135.
[476] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 25.
[477] Erdoğan, "Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örneklemi", 223-246; Seyhan, "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma", 127-146.
[478] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 97.

Eşinin sürekli dertli ve sitem dolu ifadeler kullanmasından hoşnut olmadığını dile getiren Gökalp, bu sürecin en fazla birkaç ay süreceğini, bu nedenle sabırlı olunması gerektiğini vurgulamaktadır.[479] Bu çerçevede Gökalp'in sabır kavramına yaklaşımı, din psikolojisinin bireyin stresle baş etmesinde öne çıkardığı dini başa çıkma mekanizmalarıyla birebir örtüşmektedir.[480]

Ziya Gökalp'in eşine yazdığı bir diğer mektubunda, sağlık durumunun iyi olduğunu belirtmekle birlikte, çocuklarına ve eşine duyduğu hasretin dayanılmaz olduğunu ifade etmektedir. Gökalp, bu zorlu sürecin geçici olduğunu belirterek, sabırla atlatılabileceğini dile getirir; bu yaklaşım, dinî inanç sistemlerinde sıkça karşılaşılan sabır ve beklenti odaklı kavramların bireyin psikolojik dayanıklılığı üzerindeki etkisine işaret etmektedir.[481]

Ziya Gökalp'in kızlarına yazdığı bir mektubunda, gelecekte işlerin nasıl şekilleneceğini ve barışın ne zaman sağlanacağını kestirmenin zor olduğunu ifade etmesi, bireyin belirsizlik karşısında geliştirdiği dini başa çıkma mekanizmalarını ortaya koymaktadır.[482] Gökalp, çocuklarının yalan ümitlere kapılıp hüzne düşmemeleri gerektiğini belirterek, sabır ve tahammül kavramlarına dayalı bir bekleyişi öğütlemektedir. Gökalp'in, işin sonunun hayırla sonuçlanacağına dair inancı, Allah'a olan güveninin ve ilahi adalete duyduğu inancın bir yansımasıdır. Mektubunda zamanını ders vererek ve konferanslara katılarak geçirdiğini, vicdanının da bu süreçte rahat olduğunu ifade etmesi, anlamlı bir meşguliyetin ruh sağlığı üzerindeki olumlu etkisini göstermektedir. Ailesinden de sabır ve metanetle biraz daha tahammül göstermelerini istemektedir.[483]

Öte yandan Gökalp, eşine yazdığı mektupta geçmişte birlikte yaşadıkları güzel günleri ve Yeşilköy hayalini hatırlatarak, eşinin her zaman güler yüzlü ve neşeli olmasının önemini vurgulamaktadır; bu neşeli hâlin, kızlarına da yansıyacağını ve onların ruhsal iyilik hâlini destekleyeceğini ifade etmektedir. Mektubun devamında, kederli zamanların geçici olduğunu fakat bu süreçlerin mümkün olduğunca vücutta iz bırakmadan atlatılmasını temenni ederek, keder ve ızdırap gibi yoğun duyguların

[479] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 160-161.
[480] Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 45-79.
[481] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 165-166.
[482] Bayram - Karaca, "Kader Algısı ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", 120-144.
[483] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 168.

sağlığa olumsuz etkilerini belirtmektedir. Kendisi ve ailesinin kedersiz, huzurlu bir hayat sürmesi gerektiğini vurgulayan Gökalp, dini bir destek olarak *"Allah varken her şeyin sonu iyi olacağından emin olmalı; telaşsız, heyecansız ve sabırlı bir hayat insanı selamete eriştirir. Bizim soyumuz metanetli ve cesaretli bir soydu, babalarımız mütevekkil, dindar adamlardı. Biz de onlar gibi metin ve mütehammil olmalıyız"* sözleriyle aile bireylerinin psikolojik iyi oluşunu desteklemektedir. Bu yaklaşım, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, inanç temelli, aile içi dayanışmanın ve dini telkinlerin bireylerin duygusal dayanıklılığını güçlendiren kritik dini başa çıkma stratejileri olarak işlev gördüğünü göstermektedir.[484]

Gökalp, kızı Seniha Hanım'a yazdığı bir başka mektupta, içinde bulundukları sıkıntılı günlerin elbet sona ereceğini belirttikten sonra, bu süreçlerin biraz uzayabileceğini ifade etmektedir. Kederlenmenin hiçbir faydası olmadığını vurgulayan Gökalp, kendi telaş ve heyecanını kontrol etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Allah'ın aceleyi sevmediğini ve insanlardan sabır beklediğini ifade eden Gökalp, bu durumun bir imtihan olduğunu belirterek, şeyhlerin müritlerini çileye tabi tutmasına benzetmeler yapmaktadır; tıpkı Allah'ın da sevdiği kullarını felaketler içinde terbiye ettiği ve sonunda mükafatlandırdığı gibi.[485] Gökalp, bu imtihanın iyi ve faydalı bir şekilde geçmesi için sabır ve tahammülün gerekli olduğunu vurgulayarak, dini kavramlar üzerinden kızına psikolojik destek sunmaktadır. Bu yaklaşım, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, inanç temelli dini başa çıkma stratejilerinin, bireyin zor ve belirsiz dönemlerde ruhsal dayanıklılığını güçlendirmede kritik bir rol oynadığını göstermektedir.[486]

Gökalp, eşine hitaben kaleme aldığı bir mektubunda, dünyanın içinden geçtiği zor şartlara değinerek hayatta kalabilmek için güçlü bir sinir yapısına sahip olunması gerektiğini dile getirdikten sonra çocuklarının da sabır ile metaneti öğrenmelerinin önemine işaret etmektedir.[487] Gökalp Ayrılığın uzamasına rağmen bunun kendi iradeleri dışında geliştiğini, bu nedenle sabırlı olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Yaşanan zor günlerin sona ereceği umuduyla metaneti elden bırakmamalarını istemektedir.[488]

---

[484] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 282.
[485] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 284.
[486] Yapıcı - Doğanay, "Dini Başa Çıkma ve Sabır Bağlamında İnsan Tipleri", 105-135.
[487] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 287.
[488] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 290-291.

Öte yandan Gökalp, kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektupta, kardeşiyle iletişim kurup kurmadığını merak ettiğini belirtmiştir. Kardeşlerin en iyi arkadaşlar olduğunu ve özellikle yalnızlık dönemlerinde birbirlerine yoldaşlık etmeleri gerektiğini vurgulamamıştır. Mektubun devamında feleğin çilesi arttıkça insanların metanetlerini ve birbirlerine duydukları muhabbeti de artırmaları gerektiğini ifade eden Gökalp, her zaman daha sabırlı, daha tahammüllü ve daha dirençli olunmasının önemine işaret etmiştir. İçinde bulunulan zor günlerin geçici olduğuna dikkat çekerek bu sürecin bir miktar daha sıkıntıya katlanmayı gerektirdiğini ifade etmiştir.[489] Bu ifadeler din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde Gökalp'in, zorluk dönemlerinde aile içi dayanışmayı, sabrı, metaneti ve sevgi bağlarını güçlendirmeyi teşvik eden bir dini başa çıkma anlayışını öne çıkardığı görülmektedir.[490]

Gökalp'in eşine yazdığı bir başka mektupta beden sağlığının yerinde olduğunu ancak ailesi için duyduğu derin kaygı nedeniyle kalben huzursuz bulunduğunu ifade etmektedir. Eşinden aldığı mektuplarda gözlemlediği telaş ve heyecan hâllerinin kendisini endişelendirdiğini belirterek, bu şartlarda onları yalnızca Allah'a ve birbirlerine emanet etmekten başka bir imkânının olmadığını dile getirmektedir. Ailesinin neden duygusal denetim sağlayamadığını, sakin ve müsterih bir tutum geliştiremediğini sorgulayan Gökalp, eşinin ve çocuklarının endişeden ve meraktan uzak durmaları hâlinde kendisinin de psikolojik olarak rahatlayacağını vurgulamaktadır. Felaketlerin insan kontrolü dışında gerçekleşen olgular olduğunu, buna karşılık metanetin bireyin iradesiyle geliştirilebilen bir tutum olduğunu belirten Gökalp, metanet sahibi kişilerin musibetlerden daha az etkileneceğini ifade eder. Bu değerlendirmeler, din psikolojisi açısından ele alındığında Gökalp'in, metanet, sabır ve duygusal sükûneti aile içi psikolojik dayanıklılığı güçlendiren temel dini başa çıkma stratejileri olarak benimsediğini göstermektedir.[491]

Gökalp, sürgün yıllarında ailesiyle yalnızca mektuplaşma yoluyla iletişim kurabilmiş ve mektupların gecikmesi ya da ulaşmaması durumunda derin bir umutsuzluğa sürüklendiğini ifade etmiştir. Bu süreçte temel ihtiyaçlarını yerine getirse de duygusal olarak adeta donuklaştığını ve yaşamsal motivasyonu nu kaybettiğini belirtmektedir. Mektup alamadığı dönemlerde her şeye küstüğünü, hatta kendisine

[489] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 292.
[490] Sayın, "Tasavvuf Kültüründeki 'Sabır' Kavramının Psikolojik Etkileri", 415.
[491] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 299.

manevi destek sağlayan Allah'a bile küsecek duruma geldiğini dile getirmesi, din psikolojisi açısından bireyin yoğun stres, yalnızlık ve belirsizlik altında yaşadığı manevi sarsıntıların tipik bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Gökalp'in, *"Allah'ın beni sevdiklerimden ayırmasına ve bir mektubu bile çok görmesine nasıl tahammül edebilirim?"* şeklindeki ifadesi, varoluşsal sorgulamanın kriz dönemlerinde inanç sistemi üzerinde oluşturduğu baskıyı yansıtmaktadır. Bununla birlikte, tüm bu duygusal çöküntüye rağmen *"feleğe malum olmamak"* adına metanetini koruduğunu vurgulaması, bireyin dinî başa çıkma stratejileri kapsamında sabır ve psikolojik kaynaklara yöneldiğini göstermektedir. Gökalp'in zaman zaman manevi sorgulamalara yönelmesi, ancak her seferinde sabrı yeniden kuşanması, inancın psikolojik dayanıklılığı destekleyici işlevine işaret ederken; aynı zamanda zorlu yaşam koşullarında dinî inancın hem sarsılabilir hem de yeniden güçlenebilir dinamik bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[492]

Gökalp, kızı Seniha Hanım'a gönderdiği bir diğer mektupta aile fertlerinden gelen mektupların düzensizliği nedeniyle haber alamadığını dile getirerek bu durumun özellikle annelerini ne denli merakta bıraktığını sorgulamakta ve kızından hem annesine hem kardeşlerine teselli olmasını istemektedir. Aile üyeleri arasında metanet, sabır ve tahammülün güçlendirilmesi gerektiğini vurgulayan Gökalp, yaşanan sıkıntılı günlerin geçici olduğunu ve daha güzel günlerin geleceğini ifade etmektedir. Kızına annesini yalnız bırakmaması, onu düşüncelere, kedere ve meraka kapılmaktan alıkoyması yönündeki öğüdü, din psikolojisi açısından aile içi sosyal desteğin manevi iyilik hâli üzerindeki koruyucu rolünü yansıtmaktadır. Gökalp'in, felaketler arttıkça metanetin ve tahammülün de artması gerektiğini, sabrın ve özellikle sinirlere hâkim olmanın zor zamanlarda önemli bir dini başa çıkma stratejisi olduğunu belirtmesi, bireyin duygusal düzenleme süreçlerinde dinî referansların işlevselliğine işaret etmektedir.[493]

Gökalp'in kızına hitaben kaleme aldığı mektupta dile getirdiği duygu ve değerlendirmeler, din psikolojisi bağlamında bireyin ailevi sıkıntılar, belirsizlikler ve duygusal yüklenmeler karşısında manevi direnç geliştirme çabasının belirgin örneklerinden birini oluşturmaktadır. Ailesinin yaşadığı zorlukları bilmenin kendisini üzdüğünü ifade ederken, bütün bu sürecin nihayetinde hayırlı bir sona ulaşacağı

[492] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 306-307.
[493] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 312-313.

yönündeki inancı, dinî temelli bir iyimserlik ve umut duygusunun psikolojik destekleyici işlevini ortaya koymaktadır. Annesinin moral durumunu sorgulaması ve aile üyelerinin birbirlerine teselli vermeleri gerektiğini vurgulaması, sosyal destek ve duygusal dayanışmanın ruhsal yükleri hafifletici rolüne işaret etmektedir. Mektubun devamında Gökalp, sabır ve tahammülün bu zorlu dönemleri aşmada temel unsurlar olduğunu belirtmektedir.[494]

Gökalp, üzüntü ve kederin gereksizliğini dile getirerek metanetin felaketler karşısındaki belirleyici gücünü öne çıkarmaktadır. Ona göre iman sahibi birey, zorluklara karşı sabırlı ve dayanıklı olmalıdır. Ayrıca Gökalp, insanların çoğu zaman maddi sebeplerden çok psikolojik yıpranma, kaygı ve metanetsizlik nedeniyle hastalandığını belirtmektedir. Ona göre insanı iyileştiren en güçlü unsur metanet ve neşedir.[495] Bu değerlendirme, dini başa çıkma süreçlerinde "olumlu duygulanım", "sabır" ve "iç huzur" gibi kavramların sağlık üzerinde destekleyici etkiler oluşturduğu yönündeki psikolojik bulgularla örtüşmektedir.[496]

Gökalp'in kızı Seniha Hanım'a hitaben yazdığı bir diğer mektup ta, bireyin yaşadığı zorluklara karşı dini inançtan aldığı psikolojik dayanıklılığın önemini ortaya koyan nitelikte ifadeler içermektedir. Mektupta öncelikle gam, kasvet ve kederin gereksiz olduğu vurgulanmakta; bu duygulara kapılmamak gerektiği ifade edilmektedir. Mektupta sabır hem göksel bir ilke hem de insani bir sorumluluk olarak sunulmaktadır. Gökalp, Allah'ın sabırlı olduğunu; bu nedenle insanların da sabır erdemini benimsemeleri gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre ilahi kanun, insanları adalete, hürriyete ve mükemmelliğe ulaştırmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte insanların yaşadığı bazı sıkıntıların, çoğu zaman sabırsızlık, telaş ve aşırı heyecan gibi psikolojik etkenlerden kaynaklandığını vurgulamaktadır.[497] Bu değerlendirme, din psikolojisinde "dini başa çıkma" süreçlerinde sabrın ve duygusal denge arayışının önemine işaret etmektedir.[498]

Ziya Gökalp'in kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektupta ifade ettiği düşünceler, bireyin zorlu yaşam koşulları karşısında geliştirdiği dinî baş etme stratejileri ve ilahî

[494] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 336.
[495] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 338.
[496] Seyhan, "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma", 127-146.
[497] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 339.
[498] Mebrure Doğan, *Sabır Psikolojisi* (Çamlıca Yayınları, 2026), 266-275; Sayın, "Tasavvuf Kültüründeki 'Sabır' Kavramının Psikolojik Etkileri", 415; Seyhan, "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma", 127-146.

teslimiyet anlayışı bakımından dikkate değer veriler sunmaktadır. Gökalp, bazı ailelerin Malta'ya geldiğini, ancak genel anlamda adaya kimsenin ulaşmadığını belirterek burada yaşam şartlarının son derece güç olduğunu aktarmaktadır. Bu durum karşısında sabretmenin ve sonucu beklemenin en uygun tutum olduğunu söylemesi, din psikolojisinde "sabır odaklı baş etme" süreciyle ilişkilendirilebilir.[499]

Gökalp, eşi için kaleme almış olduğu bir mektupta aile içi liderliği simgeleyen bir metafor ile eşinin "aile gemisinin kaptanı" olduğunu ve bu gemiyi sakinlikle limana ulaştırması gerektiğini belirtmektedir. Bu vurgu, zor dönemlerde ebeveynlerin sergilediği metanetin aile bütünlüğü ve psikolojik dayanıklılık üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymaktadır. İçinden geçilen fırtınalı günlerin geçici olduğunu belirten Gökalp, aile üyelerinin özellikle sabır ve metanet göstermesi gerektiğini ifade etmektedir.[500]

Gökalp, eşine yazdığı mektupta fiziksel olarak uzakta bulunmasının, eşi üzerinde merak, vehim ve kaygı oluşturduğunun farkında olduğunu belirtmektedir. Kendisinin bu endişeleri doğrudan teskin edememesinden üzüntü duyarak, hiç değilse mektupları aracılığıyla bir nebze teselli verebilmeyi arzuladığını ifade etmektedir. Kavuşuncaya kadar sabır ve teslimiyet dışında başka bir çözüm yollarının bulunmadığını belirtmektedir. Bu süreçte her iki tarafın da gücü yettiğince neşeli, umutlu ve metanetli kalması gerektiğini dile getirmektedir. Gökalp'in mektuptaki bu ifadeleri, zorlayıcı yaşam koşullarında dinî kavramlar, sabır anlayışı, teslimiyet ve olumlu duygu düzenleme stratejilerinin ruhsal dayanıklılığı artırıcı rolünü vurgulaması nedeniyle din psikolojisi açısından dikkate değer bir içerik sunmaktadır.[501]

Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektupta dile getirdiği duygu ve düşünceler, bireyin dinî inanç ve dini kaynaklarla başa çıkma süreçleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından din psikolojisi açısından anlamlıdır. Mektubunda Gökalp, uzun süren ayrılığın kendisinde oluşturduğu hasreti merkeze almakta; bunun dışında bir kedere sahip olmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte ailesinin sağlık

[499] Yıldırım, *İbadete Devam Sıklığı ile Ahlaki Olgunluk ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, 20-25.
[500] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 404-405.
[501] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 428-429.

durumunun iyi olmasından memnuniyet duyduğunu, ancak temel yaşam ihtiyaçlarına erişim hususunda belirli endişeler taşıdığını belirtmektedir.[502]

Mektupta ayrıca sabır kavramına geniş bir yer ayrıldığı görülmektedir. Gökalp, sabırlı bireylerin sonunda muratlarına kavuşacaklarını belirterek geleneksel bir söz olan *"Sabır, kökü acı fakat meyvesi tatlı bir ağaçtır."* ifadesini hatırlatmaktadır. Bu söz aracılığıyla sabrın başlangıçta zorlayıcı bir süreç olduğunu, ancak dinî yönelimi güçlü bireylerde zamanla olumlu sonuçlara dönüştüğünü vurgulamaktadır. Sabır olgusunun yalnızca ilahî bir lütufla kazanılabileceğini ve bu lütfun özellikle Allah'a kalben bağlı olan kişilere verildiğini belirtmesi, sabrın dinî bir erdem olarak psikolojik dayanıklılığa katkıda bulunduğu savını güçlendirmektedir.[503]

Gökalp'in eşine yönelik ifadeleri, din psikolojisi perspektifinden değerlendirildiğinde, manevî destek sunma işlevi taşıdığı görülmektedir. Mektup, dinî inançların bireyin duygusal iyilik hâlini korumasında, umut ve sabır duygularını pekiştirmesinde ve yaşamın güçlükleriyle başa çıkmasına yardımcı olmasında önemli bir psikolojik araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu çerçevede Gökalp'in söylemleri hem dinî başa çıkma stratejilerine hem de manevî destek mekanizmalarına somut bir örnek teşkil etmektedir.[504]

Gökalp, başına gelen felaketleri engellemenin kendi gücünde olmadığını, ancak kendisini neşeli ve güçlü tutmanın kendi iradesiyle mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Ailesinin teselli bulabilmesinin, kendisinin sabır ve metanet gösterebilmesine bağlı olduğunu belirterek Hz. Eyüp'ün sabrı örneğinde olduğu gibi[505], dayanıklılık göstermeye çalıştığını belirtmektedir. Maneviyatının güçlü olduğundan ailesinin emin olması gerektiğini, her insanın zaman zaman keder ve elem yaşayabileceğini; fakat bu olumsuz duyguları sevince ve feraha dönüştürmenin bireyin kendi iradesiyle mümkün olduğunu ifade etmektedir.[506]

Genel olarak değerlendirildiğinde, Gökalp'in mektupları dinî inanç, kader anlayışı, sabır, metanet, umut ve tevekkül gibi kavramları ruhsal iyileşme sürecinin merkezine yerleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, din psikolojisi literatüründe

[502] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 467.
[503] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 467.
[504] Yapıcı - Doğanay, "Dini Başa Çıkma ve Sabır Bağlamında İnsan Tipleri", 110-112.
[505] Abdulvahap Yıldız, "Hz. Eyyûb'ün (a.s.) Hastalıklar Karşısındaki Sabrı ve Manevî Hastalıklarımız", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016), 128-142.
[506] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 542-543.

sıkça vurgulanan "dini başa çıkma", "dini anlamlandırma" ve "iman temelli psikolojik dayanıklılık" olgularıyla örtüşmektedir. Gökalp'in hem teorik kaynaklara başvurması hem de dinî-manevî değerleri bir destek unsuru olarak kullanması, onun aile içindeki ruhsal iyileşme süreçlerini bütüncül bir yaklaşımla ele aldığını göstermektedir.[507]

Öte yandan Gökalp'in kızı Seniha Hanım'a hitaben yazdığı mektup, bireyin yaşadığı zorluklara karşı dini inançtan aldığı psikolojik dayanıklılığın önemini ortaya koyan nitelikte ifadeler içermektedir. Mektupta sabır hem göksel bir ilke hem de insani bir sorumluluk olarak sunulmaktadır. Gökalp, Allah'ın sabırlı olduğunu; bu nedenle insanların da sabır erdemini benimsemeleri gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre ilahi kanun, insanları adalete, hürriyete ve mükemmelliğe ulaştırmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte insanların yaşadığı bazı sıkıntıların, çoğu zaman sabırsızlık, telaş ve aşırı heyecan gibi psikolojik etkenlerden kaynaklandığını vurgulamaktadır.[508] Bu değerlendirme, din psikolojisinde "dini başa çıkma" süreçlerinde sabrın ve duygusal denge arayışının önemine işaret etmektedir.[509]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in, özellikle zor ve sıkıntılı dönemlerde sabır kavramını dinî başa çıkma stratejisi olarak benimsediği söylenebilir. Bu doğrultuda Gökalp'in mektuplarında dinî inanç, kader anlayışı, sabır ve metanet gibi kavramların ön plana çıktığı; söz konusu kavramların bireyin ruhsal dengeyi koruması ve psikolojik iyileşme sürecini sürdürebilmesi açısından merkezi bir işlev üstlendiği görülmektedir.

3.1.13. Ziya Gökalp'in Hayatında Umut ve Ümitvar Olma

Sözlük anlamı itibarıyla umut, *"ummaktan kaynaklanan güven duygusu ve iyimser beklenti"* ya da *"gelecekte gerçekleşmesi muhtemel olaylara ilişkin olumlu sonuç beklentisiyle biçimlenen haz yönelimli bir tutum"* şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlar doğrultusunda umut, bireyin geleceğe ilişkin beklentilerini düzenleyen ve yaşamını anlamlandırmasına katkı sunan temel psikolojik eğilimlerden biri olarak değerlendirilmektedir.[510] İnsan psikolojisinin yapısal unsurlarından biri olan umut,

[507] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 488-489.
[508] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 339.
[509] Ayten - Öztürk, "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 45-49.
[510] Steven J. Sandage - Jonathan Morgan, "Hope and Positive Religious Coping as Predictors of Social Justice Commitment", *Mental Health, Religion & Culture* 17/6 (2014), 557-567.

bireyin hem bilişsel hem de duygusal süreçlerini etkileyerek davranışlarını yönlendiren önemli bir içsel dinamik niteliği taşımaktadır.[511]

Umut kavramı, bireyin eylemlerini anlamlı kılan ve çaba gerektiren süreçleri süreklilik içerisinde sürdürebilmesini sağlayan temel bir içsel motivasyon kaynağıdır. Din psikolojisi perspektifinden ele alındığında umut, bireyin geleceğe yönelik beklentilerini yalnızca dünyevî hedeflerle sınırlı tutmayıp, aşkın bir anlam çerçevesine yerleştirmesine imkân tanımaktadır. Psikoloji literatüründe ise umut, geleceğe ilişkin bir amacı gerçekleştirme sürecinde sıfırdan daha yüksek bir beklenti düzeyi olarak tanımlanmaktadır.[512] Bu bağlamda umut; bireyin amaç ve hedeflerini belirlemesi, bu hedeflere ulaşmaya yönelik işlevsel yollar geliştirmesi ve belirlediği bu yollar doğrultusunda kendi kapasitesini yeterli algılayarak motivasyonunu sürdürebilmesini sağlayan bilişsel bir yapı olarak ele alınmaktadır.[513]

Tevekkül kavramı ile yakından ilişkili olan umut, bireyin zor ve sıkıntılı dönemlerinde hem kendisine hem de topluma karşı dayanma gücü kazanmasına katkı sağlamakta; aynı zamanda pozitif bir bakış açısı ve geleceğe yönelik iyimserlik duygusu geliştirmesine imkân tanımaktadır. Umut, güven duymanın özel bir biçimi olarak değerlendirilebileceğinden, umut duygusu ile tevekkül kavramı arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Tevekkül sürecinde birey, sonucu Allah'a havale etmenin verdiği güvenle geleceğe dair ümitvar bir tutum sergilemekte; sabırla bekleyebilme gücünü ise büyük ölçüde umut duygusundan almaktadır.[514]

Bu bağlamda umut, bireyin kendi sınırlılıklarını aşmasına imkân tanıyan önemli bir psikolojik güç olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan, her an ölüm gerçeğiyle yüz yüze olduğunu bilmesine rağmen, plan ve hedeflerini uzun bir geleceğe yayma eğilimi göstermekte; amaçlarına ulaşamama ihtimaline sahip olsa da kapsamlı idealler oluşturmaktan vazgeçmemektedir. Bu yönelimlerin temel dayanağını umut duygusu oluşturmaktadır. Nitekim geleceğe dönük olma eğilimi, insan doğasının en belirgin yönelimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Viktor Frankl'ın da ifade ettiği üzere

---

[511] Carr, *Pozitif Psikoloji*, 124-138; Kandemir, "Tevekkülün Ne'liği Üzerine (Din Psikolojik Bir Yaklaşım)", 542-543.

[512] Emmy E. Werner - Ruth S. Smith, *Journeys from Childhood to Midlife: Risk, Resilience, and Recovery* (New York: Cornell University Press, 2001), 91-106.

[513] Carr, *Pozitif Psikoloji*, 124-138; Cennet Feyza Cömert, "Kendini Gerçekleştirme Bağlamında Kur'an'da Umut", *Journal of Analytic Divinity* 5/1 (15 Nisan 2021), 113-114.

[514] Akto, "Allah -İnsan Arasinda Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki̇ Biçimi: Tevekkül", 890.

umut, bireyi yaşama bağlayan ve yaşamını anlamlı bir biçimde sürdürebilmesini sağlayan en güçlü motivasyon kaynakları arasında yer almaktadır.[515]

Dini başa çıkma stratejilerinden olan umut kavramı son yirmi yıl içinde pek çok bilimsel çalışmada derinlenemesine ele alınmıştır. Bu araştırmalar neticesinde elde edilen bulgular, umut yöneliminin bireyin psikolojik iyi oluşu, hedef belirleme ve bu hedeflere ulaşma isteği, öz düzenleme kapasitesi ve sağlıklı ruhsal işleyişi ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, umut düzeyinin düşük olmasının duygusal stres ve çeşitli psikolojik sorunlarla bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Araştırmalar ayrıca, umut seviyesi yüksek bireylerin hedeflerine ulaşma sürecinde daha kararlı, daha dirençli ve başarıya daha yatkın bir tutum sergilediklerini ortaya koymaktadır.[516]

Bununla birlikte umut ve iyimserlik, dinî inanca sahip olmayan bireyler için de yaşamın merkezî unsurları arasında yer almakla birlikte, bu kavramların dinî inanç sistemleriyle güçlü bir etkileşim içerisinde olduğu birçok araştırmacı tarafından vurgulanmaktadır. Dinlerde yer alan affedici, merhametli ve mutlak kudret sahibi bir Tanrı tasavvurunun, bireyde arzu ettiği hedeflere ulaşabileceğine dair umut ve iyimserlik duygularını beslediği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda umut ile dinî inanç arasında karşılıklı ve güçlü bir ilişki bulunduğu; umudun dinî inanca eşlik eden temel bir psikolojik unsur olduğu ve umut duygusundan yoksun bir inanç anlayışının bireyin yaşamında süreklilik kazanmasının güç olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda dinî inançla desteklenen umut anlayışının, sıkıntı ve kriz dönemlerinde inançlı bireyler için psikolojik açıdan bir "güvenlik sinyali" işlevi gördüğü özellikle vurgulanmaktadır.[517]

Ziya Gökalp'in ilk dönem eserlerinden, *"Kolsuz Hanım"* adlı masalda umut kavramına dolaylı olarak değindiği görülmektedir.[518] Ayrıca Gökalp, Enver Paşa adlı şiirinde de umut kavramına değinmiştir. Bu şiirde yer alan düşünceler, bireyin umutsuzluk karşısında dini motivasyonla direncini artırabileceğini göstermektedir.[519]

---

[515] Akto, "Allah -İnsan Arasinda Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül", 890-891.

[516] Uysal vd., "Dinî Başa Çıkma ile Umut, Hayat Memnuniyeti ve Psikolojik Sağlamlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma", 143.

[517] Kübra Bulut, "Dindarlık, Umut ve İyimserlik İlişkisi", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 6 (30 Aralık 2022), 238.

[518] Gökalp, *Altın Işık*, 65.

[519] Gökalp, *Yeni Hayat*, 58.

Bununla birlikte Gökalp Malta sürgünü yıllarında eşi ve kızlarına yazdığı mektuplarda, Allah'tan ümidin kesilmemesi gerektiğine sıkça vurgu yapmıştır. Gökalp, Allah'ın inayetine güvenmenin ruh sağlığı açısından taşıdığı önemi dile getirerek daima ümitvar olunması gerektiğini belirtmiş; zor ve sıkıntılı dönemlerin er ya da geç sona ereceğine dikkat çekmiştir. Bu doğrultuda, eşi ve kızlarının moral ve motivasyonunu artırmayı amaçlayarak onların umutlu bir tutum sergilemelerini teşvik etmiştir.[520]

Ziya Gökalp, sürgün yıllarında ailesine yazdığı mektuplarda sıkça umutlu olunması gerektiğini, vurgulayarak Allah'ın inayetine güvenmenin ruh sağlığı açısından taşıdığı önemi belirtmektedir. Özellikle eşi Vecihe Hanım'a hitaben kaleme aldığı bir mektubunda, ruhsal durumun beden sağlığı üzerindeki etkisini açıkça dile getirmektedir. Gökalp, *"Ben ruhumu hiç üzmüyorum. Allah'ın inayetine ümitliyim, biz yakında yine kavuşacağız. Bu ümit nedir ki, vücudum da afiyettedir. İnsanın ruhu meserretli bulundukça vücudu da sıhhatli olur."* sözleriyle, iç huzurun fiziksel iyilik hâline katkıda bulunduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım, din psikolojisi bağlamında değerlendirildiğinde, bireyin zorlayıcı yaşam koşullarında dini inanç ve umut duygusuyla ruhsal direncini koruyabildiğini göstermektedir. Gökalp'in mektuplarında dile getirdiği ümit ve ruhsal sevinç gibi kavramlar, kişinin hem psikolojik hem de fizyolojik sağlığı açısından inancın işlevsel rolüne işaret etmekte ve bu bağlamda dinin koruyucu ve destekleyici gücünü ortaya koymaktadır.[521]

Ziya Gökalp, eşi Vecihe Hanım'a yazdığı bir mektubunda, onun ağlamasına sitem ederek kederlenmesine gönlünün razı gelmediğini ifade etmiş, eşini teselli etmeye çalışmıştır. *"Kederlenmek Allah'tan ümidi olmayanlar içindir"* diyerek, iman sahibi bir bireyin ümitsizliğe düşmemesi gerektiğini vurgulamış; eşinin gözyaşlarını ise şefkatli ve rikkatli bir kalbe sahip olmasına bağlamıştır. Gökalp'in bu yaklaşımı, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, dini inançların yalnızca bireyin kendi iç dünyasında değil, sevdiklerine yönelik teselli ve moral verme çabasında da merkezi bir yer tuttuğunu göstermektedir.[522]

Ziya Gökalp'in kızları Seniha, Hürriyet ve Türkan Hanım'a yazdığı mektubunda, mektupların geç ulaşmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmesi, bireyin

[520] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 77.
[521] Carr, *Pozitif Psikoloji*, 124-138; Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 77.
[522] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 112.

sevdikleriyle kurduğu iletişimin manevi ve psikolojik sağlığı üzerindeki etkisini göstermektedir. Gökalp, zaman zaman onlardan haber alamadığında üzüntüye kapıldığını belirterek, haberleşmenin yalnızca bilgi alışverişi değil, aynı zamanda duygusal destek ve aidiyet hissini besleyen bir araç olduğunu ortaya koymmaktadır. Yalan haberlerin yayılmasına karşı uyarıda bulunması ve bu haberlerin kişileri boş ve yalancı umutlarla oyaladığını belirtmesi, din psikolojisinin umut kavramına yüklediği anlamla örtüşmektedir. Gökalp, sürekli değişen ve boşa çıkan ümitlerin kalbi yorduğunu, ümit ile umutsuzluk arasında gidip gelmenin ruhsal dengeyi bozduğunu ifade ederek, sahici ve sağlam temellere dayalı bir umut anlayışının gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, maruz kaldığı adaletsizlikleri *"Rahman ile şeytanın mücadelesi"* olarak tanımlaması, yaşadığı haksızlıkları dinî bir bağlamda anlamlandırma çabasının bir örneğidir. Gökalp'in, hakikatin eninde sonunda galip geleceğine olan inancı, din psikolojisinde yer inanç temelli umut,[523] kavramıyla güçlü biçimde örtüşmekte, bireyin dini inançlarla psikolojik dayanıklılığını koruduğunu göstermektedir.[524]

Gökalp, kızı Seniha Hanım'a gönderdiği mektupta aile fertlerinden gelen mektupların düzensizliği nedeniyle haber alamadığını dile getirerek bu durumun özellikle annelerini ne denli merakta bıraktığını sorgulamakta ve kızından hem annesine hem kardeşlerine teselli olmasını istemektedir. Bununla birlikte hiçbir felaketin ruhlara zarar veremeyeceğini ve Allah'ın inayetinden ümidin asla kesilmemesi gerektiğini ifade eden Gökalp, aile bireylerinin hem bedensel hem manevi sağlıklarına özen göstermelerini istemektedir. Gökalp aile bireylerinin birbirlerine karşı daima teselli ve moral vermelerini istemekte; böylece aile içi dayanışmanın manevi bir çerçevede psikolojik destek işlevi gördüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.[525]

Öte yandan Gökalp, kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektupta adeta bir ruh tahlili yaparak aile bireylerine psikolojik destek sağlamaya çalışmaktadır. Kendi sıhhatinin yerinde olduğunu belirttikten sonra, bireyin ruhunu vehimlere esir etmediği sürece hayatı daha güzel ve anlamlı bir şekilde sürdürebileceğini dile getirmektedir. Sıradan olayların dahi kendisi için anlam taşıdığını, zihninin hiçbir zaman boş kalmadığını ve

[523] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, 306-350.
[524] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 165-166.
[525] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 312-313.

sürekli yeni düşünceler ürettiğini ifade eden Gökalp, sıkılma ve üzülme gibi duygu durumlarının çoğunlukla kişinin herhangi bir işle meşgul olmamasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, bireyin boş kaldığında bedenini dinlemeye yöneldiğini, bunun sonucunda farklı sıkıntı ve huzursuzluklar hissetmeye başladığını ve bazı sinir hastalıklarının da bu durumdan doğduğunu belirtmesi, din psikolojisi açısından zihinsel meşguliyetin ve üretkenliğin psikolojik iyi oluş üzerindeki koruyucu işlevini göstermektedir. Gökalp'e göre, birey bir işle meşgul olduğunda ve zihnini farklı düşüncelere yönelttiğinde sıkıntı hissetmezken, boş düşünceler ile kederli fikirlere dalmak ruhsal açıdan zararlıdır; ilim ve yapıcı düşüncenin faydalı, kötü düşünce ve hayallerin ise yıkıcı olduğunu ifade etmektedir. İnsan kalbinde keder, hırs ve haset gibi olumsuz duygu ve düşüncelerin yer almaması gerektiğini, bunların hem ruhsal hem bedensel sağlığa zarar verdiğini vurgulamıştır. Gökalp, buna karşılık neşeli, ümitvar ve pozitif düşüncelere sahip bireylerin beden ve ruh sağlıklarını daha sağlam şekilde koruduklarını belirtmektedir. Hekimlerin en güçlü ilacın "meserret", yani sevinç olduğunu söylediklerini aktarmaktadır. Meserretin şefkatle birlikte var olduğunu, bu iki duygunun kendisinde önemli bir yer tuttuğunu ve yaşadığı felaketlere rağmen bu duyguların ona manevi direnç kazandırdığını ifade eden Gökalp, böylece olumlu duygulanımın ve manevi dayanıklılığın psikolojik iyilik hâlindeki temel rolüne işaret etmektedir.[526]

Gökalp'in, eşine yazdığı bir başka mektupta bir tür ruh tahlili yaparak insan ruhunu bir makineye benzetmekte ve bu makinenin işlevsiz kaldığında paslanacağını ifade etmektedir. Kendi ruhunun hiçbir zaman boş kalmadığını, sürekli ilim ve fikirle meşgul olduğunu belirten Gökalp, zihinsel üretkenliğin ve anlamlı faaliyetlerin kişi için bir tür manevi direnç kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca kendisinin daima meserret, yani sevinç içinde ve şetaret, yani neşe hâlinde olduğunu ifade ederek ailesinin de bu duygu durumunu sürdürmeleri gerektiğini dile getirmektedir. Keder ve meraktan uzak kalmanın ruh sağlığı açısından zorunlu olduğunu belirten Gökalp, böylelikle olumlu duygulanımın, ümitvar bir zihinsel tutumun ve dinî-manevî perspektiften desteklenen bir yaşam anlayışının bireyin psikolojik dayanıklılığı üzerindeki koruyucu rolünü ortaya koymaktadır.[527]

[526] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 314-315.
[527] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 316-317.

Benzer şekilde Gökalp'in eşine yazdığı mektupta kullandığı ifadeler, bireyin karşılaştığı zorluklar karşısında dini inançtan aldığı psikolojik dayanıklılığı açık biçimde ortaya koymaktadır. Mektupta öncelikle hem kendisini hem de ailesini ruhen güçlü ve neşeli tutmaya çalıştığını belirten Gökalp, içinden geçilen zorlu sürecin geçici olduğunu ve ilahi merhametin sonunda tecelli edeceğine olan inancını dile getirmektedir.[528]

Gökalp, felaketlerin beklenmedik şekilde ortaya çıkabileceği gibi mutluluğun da umulmadık bir anda gelebileceğini ifade ederek, inancın beslediği umut duygusunun önemine dikkat çekmektedir. Kendisinin hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmadığını, kalbinin sürekli bir umut hâli taşıdığını belirtmesi; dini inancın bireyin duygu durumunu düzenleyici rolünü göstermektedir. *"Allah'a inanan bir kalbin ümitsiz olamayacağı"* yönündeki vurgusu, din psikolojisinde iman–umut ilişkisini açıklayan temel ilkelere paralellik göstermektedir.[529] Bu yaklaşım, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, bireyin ruh sağlığını korumasında iman temelli dayanıklılık, umut ve teslimiyetin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.[530]

Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a yazdığı bir başka mektupta, haberleşme konusundaki aksaklıkların kendisini derinden etkilediğini ifade ettiği görülmektedir. Ailesinin içinde bulunduğu koşulları düşünmenin kendisi için tahammül edilmesi güç bir acı kaynağı olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, ailesinin kendisi için endişelenmemesi gerektiğini vurgulayan Gökalp, psikolojik olarak en ağır felaketler karşısında bile imanla güçlenen bir metanet ve umutla beslenen bir iç vecd taşıdığını dile getirmektedir. Mektubun devamında Gökalp, ailesinden uzak kalmanın, en güzel mekânları dahi kendisine bir tür cehennem gibi gösterdiğini ifade etmektedir. Bu yalnızlığa bir de haber alamamanın eklenmesi halinde, ruhsal durumunun çok daha ağırlaşacağını belirtmektedir. Buna rağmen iç dünyasını korumaya çalıştığını ve ruh hâlini mümkün olduğunca neşeli ve ümitvar bir çizgide tutmaya gayret ettiğini belirtmesi, olumsuz duygulanım karşısında umut ve dini anlamlandırma süreçlerinin işlevselliğini ortaya koymaktadır.[531]

[528] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları,* 2025, 338.
[529] Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı,* 120-130.
[530] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 338.
[531] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 343.

Öte yandan Gökalp, eşinin gönderdiği mektuplar ile resimlerin ruhunun adeta yol arkadaşı olduğunu belirterek, geçmişte birlikte yaşadıkları anıları zihninde canlandırdığını ve bu hatıraların gelecekte sürdürecekleri yaşantıya dair umut beslemesini sağladığını ifade etmektedir. Fiziksel olarak ayrı bulunsalar da manevî açıdan sürekli birlikte olduklarını dile getiren Gökalp, ailesinin uzaklık sebebiyle üzüntü yaşadığını düşündükçe sabrının zorlandığını ancak bu durumun geçici olduğunu vurgulamaktadır. Allah'ın kereminden ümidin asla kesilmemesi gerektiğini ifade eden bu yaklaşım, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde, bireyin belirsizlik ve ayrılık dönemlerinde manevî bağlanma, umut, gibi dinî başa çıkma mekanizmalarını etkin şekilde kullanarak ruhsal dayanıklılığını sürdürmeye çalıştığını göstermektedir.[532]

Gökalp, felaketlerin beklenmedik şekilde ortaya çıkabileceği gibi mutluluğun da umulmadık bir anda gelebileceğini ifade ederek, inancın beslediği umut duygusunun önemine dikkat çekmektedir. Kendisinin hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmadığını, kalbinin sürekli bir umut hâli taşıdığını belirtmesi; dini inancın bireyin duygu durumunu düzenleyici rolünü göstermektedir. *"Allah'a inanan bir kalbin ümitsiz olamayacağı"* yönündeki vurgusu, din psikolojisinde iman–umut ilişkisini açıklayan temel ilkelere paralellik göstermektedir.[533]

Gökalp'in kızı Seniha Hanım'a hitaben yazdığı mektup, bireyin yaşadığı zorluklara karşı dini inançtan aldığı psikolojik dayanıklılığın önemini ortaya koyan nitelikte ifadeler içermektedir. Mektupta öncelikle gam, kasvet ve kederin gereksiz olduğu vurgulanmakta; bu duygulara kapılmamak gerektiği ifade edilmektedir. Gökalp, dünyanın hiçbir zaman karanlık kalmayacağını belirterek hem kendisinin hem de ailesinin umut duygusunu canlı tutmasını istemektedir.[534] Bu yaklaşım, din psikolojisinde bireyin inanç aracılığıyla geleceğe dair olumlu beklenti geliştirmesiyle açıklanan "dini temelli umut" kavramıyla örtüşmektedir.[535]

Ziya Gökalp, kişinin düşünce yönelimini belirlemede irade sahibi olduğunu; yalnızca düşünme eyleminin değil, kederli ya da neşeli düşünmeyi seçmenin de bireyin

---

[532] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 275; Uysal vd., "Dinî Başa Çıkma ile Umut, Hayat Memnuniyeti ve Psikolojik Sağlamlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma", 139-160.
[533] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 338; Uysal vd., "Dinî Başa Çıkma ile Umut, Hayat Memnuniyeti ve Psikolojik Sağlamlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma", 139-160.
[534] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 339.
[535] Cömert, "Kendini Gerçekleştirme Bağlamında Kur'an'da Umut", 113-114.

kontrolünde bulunduğunu dile getirmektedir. Aynı şekilde çevresindekilere umut ve teselli verebilmenin de bireysel iradeyle bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Mektupta ayrıca, annenin metanetli bir tutum sergilemesi hâlinde çocukların da metanet geliştirebileceği; annenin ümitli olması durumunda ise çocukların da benzer bir ümit duygusunu benimseyebileceği ifade edilmektedir.[536]

Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektupta dile getirdiği ifadeler, bireyin dinî inanç ve tutumlarının psikolojik iyi oluş üzerindeki etkilerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Mektupta belirtilen "merak ve telaşın faydasızlığının anlaşılması", "sinirlere hâkim olma", "ümitle sabretme" ve "zihinsel yorgunluktan uzak durma" gibi ifadeler, Gökalp'in ailesinde görmek istediği psikolojik dayanıklılık unsurlarını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, aile üyelerinin duygu düzenleme süreçlerini güçlendirmeleri, onun psikolojik açıdan destekleyici bir aile atmosferine verdiği önemi ortaya koymaktadır. [537]

Gökalp'in yaşadığı bölgede Hristiyan toplulukların şeytanı uzaklaştırmak amacıyla belirli aralıklarla havai fişek attıkları inancına yönelik gözlemi, kültürel dinî uygulamaların psikolojik işlevine işaret eden bir değerlendirmedir. Benzer şekilde, Müslümanların vesvese ya da zihinsel karışıklık yaşadıklarında Eûzü okuyarak Allah'a sığınmalarını hatırlatması, dinî baş etme stratejilerinin psikolojik rahatlama üzerindeki etkisi bağlamında değerlendirilebilir. Bu doğrultuda Gökalp, eşinin zihnine musallat olan vesvese ve kuruntuların "şeytandan gelen düşünceler" olarak görülmesi gerektiğini, bu tür durumlarda Eûzü okuyarak manevi bir korunma geliştirmesinin uygun olacağını ifade eder. Bu yaklaşım, din psikolojisinde sıkça vurgulanan "olumsuz bilişsel uyaranlarla baş etmede dinî referanslı savunma mekanizmaları"nın bir örneğini teşkil eder.[538]

Gökalp, sosyal çevreden gelen etkiler üzerinde de durmakta; özellikle bazı ziyaretçilerin olumsuz, karamsar ve ruhu daraltıcı sözlerinin bireyin psikolojik durumunu olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Buna karşılık, bazı kişilerin sözlerinin umut ve metanet kazandırıcı nitelikte olduğunu, bu tür ifadelerin ruhsal iyileştirici bir işlev gördüğünü vurgulamaktadır. Gökalp, eşinin kendisini ruhsal açıdan yoran,

[536] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları,* 2025, 415.
[537] Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 418-419.
[538] Göcen, *Şükür Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü,* 128-134; Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 418-419.

huzursuzluk uyandıran ziyaretçilerden uzak durmasını; konuşmalarını hayra yönlendirmeyen kişilerle gereksiz diyaloğa girmemesini istemektedir. Bu talep, bireyin sağlıklı bir ruh hâli sürdürebilmesi için hem sosyal çevresini hem de iletişim kanallarını bilinçli bir şekilde düzenlemesi gerektiğine ilişkin din psikolojisi temelli bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.[539]

Gökalp, kavuşuncaya kadar sabır ve teslimiyet dışında başka bir çözüm yollarının bulunmadığını belirtmektedir. Bu süreçte her iki tarafın da gücü yettiğince neşeli, umutlu ve metanetli kalması gerektiğini dile getirmektedir. Ona göre birey, karşılaşılan zorluğa rağmen yaşama karşı iyimser bir tutum sürdürmekle yükümlüdür. Ayrıca *"daima şen olan kişilerin sonunda muratlarına erecekleri"* yönündeki ifadesi,[540] pozitif duygulanım ile ruhsal dayanıklılık arasındaki ilişkinin altını çizen psikolojik yaklaşımlarla örtüşmektedir.[541] Bu değerlendirmede, umut ve iyimserliğin bireyin ruhsal iyi oluşuna katkısı ön plana çıkmaktadır.[542]

Gökalp'in eşine yazdığı bir başka mektupta dile getirdiği düşünceler, din psikolojisi açısından değerlendirildiğinde kişinin ruhsal dayanıklılığı, umut duygusu ve dini başa çıkma süreçleriyle ilişkilendirilebilir.[543] Gökalp, mektubunda ümitsizliği "sinir zafiyeti" olarak nitelendirerek bireyin ruh sağlığını olumsuz etkileyen psikolojik bir durum olduğuna işaret etmektedir. Bu yaklaşım, din psikolojisinde umudun ve psikolojik sağlamlığın bireyin zihinsel süreçlerini olumlu yönde etkilediğine dair bulgularla örtüşmektedir.[544] Ona göre güçlü bir sinir yapısına sahip bireyler olayları daha doğru algılayabilmekte, stres ve felaket durumlarında dahi duygu ve düşüncelerini sağlıklı biçimde sürdürebilmektedir.[545]

Sonuç olarak Ziya Gökalp'in, bireyin hayatın zorlayıcı ve dayanılması güç durumları karşısında umutlu ve iyimser bir yaşam anlayışı geliştirmesi gerektiğini vurguladığı görülmektedir. Bu bağlamda Gökalp'in kaleme aldığı mektuplarda hem

---

539 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 418-419.
540 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 428-429.
541 Duran vd., "Türkiye'de İyimserlik Araştırmaları; Pozitif Psikoloji Temelli Bir Arayış Bağlamında Bir Eğitim Programı Taslak Önerisi", 31-43.
542 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 428-429.
543 Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi", 45-79; Bulut, "Dindarlık, Umut ve İyimserlik İlişkisi", 235-244.
544 Cömert, "Kendini Gerçekleştirme Bağlamında Kur'an'da Umut", 124-125.
545 Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, 2025, 431.

kendi ruhsal dayanıklılığını korumaya hem de ailesinin umut duygusunu güçlendirmeye yönelik dinî başa çıkma stratejilerine yer verdiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç

Bu çalışmada, Ziya Gökalp'in dine yaklaşımı din psikolojik bir çerçevede ele alınmış ve onun düşünce sisteminde dinin birey üzerindeki etkileri bütüncül bir bakışla değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda, Gökalp'in dini yalnızca metafizik bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda bireyin ruhsal dünyasını şekillendiren güçlü bir psikososyal unsur olarak gördüğü anlaşılmıştır.

Gökalp'in yaklaşımında din, bireyin anlam arayışına cevap veren, aidiyet duygusunu pekiştiren ve davranışlarını yönlendiren temel bir yapı taşıdır. Bu bağlamda dinin, bireyin iç dünyasında güven, huzur ve düzen duygusu oluşturduğu; aynı zamanda toplumsal normların içselleştirilmesinde önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Onun düşüncesinde din, bireysel psikoloji ile kolektif bilinç arasında bir köprü işlevi görmektedir.

Psikolojik açıdan değerlendirildiğinde, Gökalp'in din anlayışı modern psikoloji kuramlarıyla örtüşen bazı unsurlar barındırmaktadır. Özellikle dinin bireyin kimlik oluşumuna katkısı, duygusal dengeyi sağlamadaki rolü ve toplumsal dayanışmayı güçlendirmesi gibi yönleri, çağdaş psikolojik yaklaşımlarla paralellik göstermektedir. Bununla birlikte, Gökalp'in din yorumunun daha çok toplum merkezli olduğu ve bireysel farklılıkları ikinci planda bıraktığı da dikkat çekmektedir.

Araştırma, Gökalp'in din anlayışının sadece teorik bir çerçeve sunmadığını, aynı zamanda toplumsal düzenin inşasında işlevsel bir araç olarak konumlandığını ortaya koymuştur. Bu yönüyle din, onun düşüncesinde hem bireysel hem de kolektif düzeyde düzen sağlayıcı ve anlam üretici bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir.

Ziya Gökalp'in din psikolojisine yaklaşımı, birey-toplum ilişkisini merkeze alan ve dini bu ilişkinin temel unsurlarından biri olarak konumlandıran özgün bir perspektif sunmaktadır. Bu çalışma, Gökalp'in düşüncelerinin günümüz din psikolojisi tartışmalarına katkı sağlayabilecek nitelikte olduğunu göstermiştir. Gelecek araştırmalarda, Gökalp'in görüşlerinin farklı psikolojik kuramlarla karşılaştırmalı olarak ele alınması, onun düşünce sisteminin daha derinlemesine anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

Öte yandan, Ziya Gökalp üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, araştırmaların büyük ölçüde onun Türkçülük düşüncesi ve sosyoloji anlayışı etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Buna karşılık, sosyolojik bir olgu olarak din konusundaki yaklaşımı görece daha sınırlı biçimde ele alınmıştır. Oysa Gökalp, dini yalnızca bireysel bir inanç sistemi olarak değil, toplumsal yapıyı şekillendiren ve sosyal bütünleşmeyi destekleyen temel unsurlardan biri olarak değerlendirmiştir.

Gökalp'in din anlayışı, dinin toplumsal bağları güçlendirici işlevine vurgu yapması bakımından dikkat çekicidir. Ona göre din, bireyler arasında ortak değerler ve anlam dünyası oluşturarak toplumsal dayanışmayı artırır. Bu bağlamda din, ayrıştırıcı bir unsur olmaktan ziyade, toplumun farklı kesimlerini bir arada tutan birleştirici bir güç olarak işlev görmektedir. Gökalp, dinin bu yönüyle kolektif bilinci beslediğini ve toplumsal düzenin sürekliliğine katkı sağladığını özellikle vurgulamıştır.

Bu noktada Gökalp'in din anlayışı, sosyal psikoloji perspektifiyle de anlamlı bir şekilde ilişkilendirilebilir. Sosyal psikolojide din, bireyin grup aidiyetini güçlendiren, ortak norm ve değerlerin içselleştirilmesini sağlayan bir mekanizma olarak ele alınır. Gökalp'in vurguladığı üzere din, bireylerin kendilerini ait hissettikleri toplulukla özdeşleşmelerini kolaylaştırmakta ve "biz" bilincinin oluşumuna katkı sunmaktadır. Bu durum, sosyal kimlik kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, dinin bireyin kimlik inşasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Ayrıca dinin, bireyler arası ilişkilerde güven, dayanışma ve iş birliği duygularını artırması, sosyal psikolojinin temel kavramlarından biri olan grup içi uyum ile doğrudan ilişkilidir. Gökalp'in dinin birleştirici yönüne yaptığı vurgu, bireylerin ortak semboller ve inançlar etrafında birleşerek daha güçlü sosyal bağlar kurduklarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda din, yalnızca inançsal bir sistem değil, aynı zamanda bireylerin davranışlarını yönlendiren, normatif düzeni sağlayan ve toplumsal uyumu artıran psikososyal bir araç olarak değerlendirilebilir.

Araştırmamızın bir diğer önemli bulgusu, Ziya Gökalp'in özellikle Limni ve Malta sürgünü yıllarında ailesine yazdığı mektuplarda ortaya çıkan psikolojik ve duygusal derinliktir. Bu mektuplar incelendiğinde, Gökalp'in yoğun bir anlam arayışı içerisinde olduğu ve bu arayışın merkezine dini yerleştirdiği açıkça görülmektedir.

Sürgün koşullarının getirdiği yalnızlık ve belirsizlik ortamında, dinin onun için temel bir dayanma noktası haline geldiği anlaşılmaktadır.

Gökalp, mektuplarında ailesine duyduğu özlem ve hasreti açık bir şekilde ifade ederken, aynı zamanda onların psikolojik dayanıklılığını artırmayı hedefleyen dini başa çıkma merkezli bir dil kullanmıştır. Bu yönüyle mektuplar, yalnızca duygusal bir paylaşım aracı değil, aynı zamanda moral ve motivasyon sağlayıcı bir iletişim biçimi olarak da değerlendirilebilir. Onun bu tutumu, din psikolojisinde "duygusal destek" ve "başa çıkma" mekanizmalarıyla doğrudan ilişkilidir.

Bu bağlamda Gökalp'in, dini başa çıkma stratejilerine başvurduğu görülmektedir. Özellikle tevekkül ve sabır kavramları etrafında şekillenen bu yaklaşım, bireyin kontrol edemediği durumlar karşısında anlam üretmesini ve psikolojik dengeyi korumasını sağlamaktadır. Bunun yanı sıra ibadet, dua, güven duygusu ve yaşanan olumsuzlukları bir imtihan olarak değerlendirme gibi öneriler, hem kendisi hem de ailesi için birer psikolojik dayanıklılık kaynağı olmuştur.

Sonuç olarak bu çalışma, Ziya Gökalp araştırmaları içerisinde görece yeni sayılabilecek bir alanı ele almış ve onun düşünce dünyasını din psikolojisi bağlamında değerlendirmeye odaklanmıştır. Literatürde daha çok Türkçülük ve sosyoloji yönüyle incelenen Gökalp'in, bu çalışmada dini anlayışı ve bu anlayışın psikolojik boyutları üzerinden ele alınması, farklı bir perspektif sunmuştur.

Bu kapsamda, Gökalp'in eserleri ve görüşleri incelendiğinde, dinin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli işlevler üstlendiği ortaya konulmuştur. Dinin, bireyin anlam arayışına katkı sağladığı, psikolojik dayanıklılığı artırdığı ve toplumsal bağları güçlendirdiği yönünde dikkat çekici bulgulara ulaşılmıştır. Özellikle sürgün yıllarında yazdığı mektuplar üzerinden yapılan değerlendirmeler, onun dini başa çıkma stratejilerini aktif bir şekilde kullandığını ve bu stratejiler aracılığıyla hem kendisi hem de ailesi için bir moral kaynağı oluşturduğunu göstermiştir.

Elde edilen bulgular, Ziya Gökalp'in din anlayışının yalnızca teorik bir çerçeve sunmadığını, aynı zamanda pratik yaşam deneyimleri içerisinde şekillenen ve psikolojik açıdan işlevsel bir yapı taşı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, Gökalp'in düşüncelerinin din psikolojisi literatürüne katkı sağlayabilecek nitelikte olduğunu göstermekte ve gelecekte yapılacak araştırmalar için yeni bir tartışma zemini oluşturmaktadır.

Öneriler

- Ziya Gökalp'in din ve toplum ilişkisine dair ortaya koyduğu görüşler, günümüz bireyinin yaşadığı anlam krizi ve manevi boşluk açısından yeniden değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, Gökalp'in dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlayan ve bireye aidiyet kazandıran yönüne yaptığı vurgu, modern bireyin yalnızlaşma sorununa karşı önemli bir referans noktası olarak ele alınabilir.
- Öncelikle, Din Psikolojisi alanında yapılacak çalışmalarda Gökalp'in kolektif bilinç ve toplumsal değerler vurgusu dikkate alınarak, bireyin manevi dünyası ile toplumsal yapılar arasındaki ilişki daha kapsamlı biçimde incelenmelidir. Bu sayede bireyin yalnızlaşma sürecinin sadece bireysel değil, aynı zamanda toplumsal bir olgu olduğu daha açık şekilde ortaya konulabilir.
- Ayrıca eğitim süreçlerinde Gökalp'in değerler ve kültür aktarımına verdiği önem doğrultusunda, bireyin hem sosyal hem de manevi gelişimini destekleyen programların geliştirilmesi önerilmektedir. Bu tür yaklaşımlar, bireyin kimlik inşasını güçlendirerek anlam arayışına daha sağlam temeller sunabilir.
- Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Mektupları, bireyin zorlu yaşam koşulları karşısında geliştirdiği psikolojik uyum ve anlamlandırma süreçlerini ortaya koyması bakımından önemli bir inceleme alanı sunmaktadır. Bu eserlerde yer alan dini ve manevi içeriklerin dini başa çıkma çerçevesinde ele alınması, bireyin stres, yalnızlık ve belirsizlik gibi durumlarla nasıl başa çıktığını anlamaya katkı sağlayabilir. Ayrıca bu metinlerin sadece tarihsel bir belge olarak değil, aynı zamanda bireyin iç dünyasını yansıtan psikolojik veriler olarak değerlendirilmesi, disiplinler arası çalışmalara da zemin hazırlayacaktır.
- Bununla birlikte, Gökalp'in düşünce sistemini takip eden diğer sosyolog ve fikir adamlarının da benzer şekilde incelenmesi, dinin birey ve toplum üzerindeki işlevlerinin daha geniş bir perspektiften ele alınmasına imkân tanıyacaktır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmaların, Din Psikolojisi literatürüne hem kuramsal hem de uygulamalı açıdan özgün katkılar sunması beklenmektedir.
- Ziya Gökalp'in sosyolog kimliği ve düşünce sistemini büyük ölçüde sosyoloji ekseninde geliştirmiş olması, onun çoğunlukla tek boyutlu bir yaklaşımla ele alınmasına neden olmuştur. Ancak Gökalp'in düşüncelerinin farklı disiplinler çerçevesinde de incelenmesi, onun fikir dünyasının daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda, özellikle dinin toplumsal birlik ve

bütünleşmeyi sağlayan yönünün yanı sıra birey üzerinde sunduğu psikolojik destek işlevi de göz ardı edilmemelidir.

- Gökalp'in eserlerinde dinin bu bütünleştirici ve destekleyici rolüne yaptığı vurgu, onun düşünce sisteminde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, Gökalp'in dine ilişkin görüşlerinin yalnızca sosyolojik açıdan değil, aynı zamanda Din Psikolojisi perspektifiyle de ele alınması, dinin birey ve toplum üzerindeki çok boyutlu etkilerinin daha derinlemesine analiz edilmesine imkân tanıyacaktır. Bu tür disiplinler arası yaklaşımların, ilgili alan yazına önemli katkılar sunması beklenmektedir.
- Son olarak, Gökalp'in dinin toplumsal dayanışmayı artırıcı işlevine yönelik görüşlerinden hareketle, günümüzde bireyler arası bağları güçlendiren sosyal ve kültürel çalışmaların desteklenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda geliştirilecek politikalar, bireyin aidiyet duygusunu pekiştirerek psikolojik iyi oluşuna katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Akto, Akif. "Allah -İnsan Arasinda Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016).

Albayrak, Ahmet. "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (2007), 189-202.

Albayrak, Ahmet -Akdümbek Atan, Beyza. "Hükümlülerde Kader ve Kadercilik". *Kader* 17/1 (30 Haziran 2019), 124-152.

Allport, Gordon W.- Ross, J. Michael. "Personal Religious Orientation and Prejudice." *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443.

Altınay, Banu. *12-15 Yaş Grubu Ergenlerin Gelecek Yönelimlerinin Pozitif Psikolojinin Bazı Değişkenleri Açısından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.

Altıntaş, Ramazan. "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri". *Dini Araştırmalar* 3/7 (01 Haziran 2000), 113-136.

Anar, Suat. "Gökalp, Ziya (Sosyolojisi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/134-137. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Armaner, Neda. *Din Psikolojisine Giriş 1*. Ankara, 1980.

Arslan, Mahmut. "Ziya Gökalp'te Kültür ve Uygarlık Anlayışı". *İstanbul University Journal of Sociology* 3/10 (2019), 11-19.

Arvas, Abdurrahman. "Seyyid Ahmet Arvasi'ye Göre Ziya Gökalp'te Kültür (Hars) ve Medeniyet Meselesi". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 321-332.

Arvas, Fatma Balcı. *Psikoloji Din ve Mutluluk Psikolojik ve Öznel İyi Olma Hali ile Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Emin Yayınları, 2017.

Aydın, Cüneyd. "Kader İnancının Savunma Mekanızması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 101-122.

Ayten, Ali vd. "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Amprik Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 45-79.

Ayten, Ali-Öztürk, Gülüşan Göcen-Kenan Sevinç- Eyüp Ensa. "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Amprik Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (01 Nisan 2012), 45-79.

Ayten, Ali-Sağır, Zeynep. "Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (2015), 5-18.

Bahadır, Abdülkerim. *Jung ve Din*. İz Yayıncılık, 2010.

Başak, Duygu. *Dindarlık ve Maneviyat Tutumlarında Başını Örtüp Örtmeme Tercihi Üzerine Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2022.

Bayhan, Vehbi. "Ziya Gökalp'in Kültür Değişmesi Modeli ve Günümüz Türkiye'sindeki İzdüşümleri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 63-74.

Bayraktar, Mehmet. *İslam İbadet Fenomenolojisi*. Ankara, 1987.

Bayram, Nurun Nisa-Karaca, Faruk. "Kader Algısı ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (30 Haziran 2025), 120-144.

Benson, Peter-Spilka, Bernard. "God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control". *Journal for the Scientific Study of Religion* 12/3 (Eylül 1973), 297-310.

Biddle, Stuart J.H-Wang, C.K. John. "Motivation and Self-perception Profiles and Links with Physical Activity in Adolescent Girls". *Journal of Adolescence* 26/6 (Aralık 2003), 687-701.

Bircan, Ufuk. "Ziya Gökalp'in 'Felsefe Dersleri' Üzerine". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 37-53.

Bolay, Süleyman Hayri. "Gökalp, Ziya (Din Anlayışı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/128-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Bolay, Süleyman, Hayri. "Ziya Gökalp'in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi" 10/58 (1987), 42-50.

Bulut, Kübra. "Dindarlık, Umut ve İyimserlik İlişkisi". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 6 (30 Aralık 2022), 235-244.

Carr, Alan. *Pozitif Psikoloji*. çev. Ümit Şendilek. Kaknüs Yayınları- Ders Kitapları, 2016.

Celkan, Hikmet Yıldırım. *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1990.

Cengil, Muammer. "Depresyonu Önlemede Dini İnancın Koruyucu Rolü". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (01 Haziran 2003), 129-152.

Ceylan, İsa. "Kişilik Gelişimi Din İlişkisi". *Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (31 Aralık 2019), 50-72.

Cilacı, Osman. "Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Coşkun, İbrahim. "Mâtürîdî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2/4 (2009), 17-35.

Coşkunsever, Asude. "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (2022), 47-80.

Cömert, Cennet Feyza. "Kendini Gerçekleştirme Bağlamında Kur'an'da Umut". *Journal of Analytic Divinity* 5/1 (15 Nisan 2021), 111-128.

Çağrıcı, Mustafa. "Sabır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/337-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Çağrıcı, Mustafa. "Tevekkül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çakır, Berra. *Manevi Danışmanlık Açısından Algılanan Stres, Başa Çıkma, Psikolojik Dayanıklılık ve Tevekkül Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Çakmak, Ahmet. "Ziya Gökalp ve Çağdaşlaşmak, Sosyoloji Konferansları" 15 (2011), 47-61.

Çapcıoğlu, İhsan. "Ziya Gökalp'e Göre Kültür ve Medeniyet İlişkisi". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 85-96.

Çapçıoğlu, İhsan-Çorapçı, Kandemir. "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp Hayatı Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme" 47/2 (2006), 89-98.

Çetin, Özer. "Jung Psikolojisinde Rüya". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (01 Haziran 2010), 249-269.

Çetin, Özer. "Rollo May'in Dindarlık Yaklaşımı". *Balıkesir İlahiyat Dergisi*. 21 (01 Haziran 2025): 15-36.

Çevik Demir, Şükran. *Ergenlerde Benlik Saygisı ve Dini Başa Çıkma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.

Çınar, Mehmet. "Oruç İbadetinin Ruh Sağlığı Üzerine Etkisi: Deneysel Bir Araştırma". *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (30 Aralık 2021), 1007-1028.

Dağcı, Abdullah. *Pozitif Psikoloji Bağlamında Umudun Dindarlıkla İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Danış, Muhammed Salim. "Lisansüstü Tezlerde Ziya Gökalp". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 229-244.

Demir, Erdi. "Sosyolojik Bir İnceleme: Dil, Kültür ve Uygarlık Hakkında Görüşleriyle Ziya Gökalp". *Gazi Türkiyat* 34 (30 Haziran 2024), 227-239.

Deniz, Faruk. "Ziya Gökalp'in İntihara Teşebbüs Vakası: Dört Anlatı Üzerinden Bir Analiz". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 31/60 (31 Ocak 2026), 241-277.

Doğan, Mebrure. *Dindarlık, Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.

Doğan, Mebrure. *Sabır Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2026.

Doğan, Tayfun- Totan, Tarık- Sapmaz, Fatma. "The Role of Self-Esteem, Psychological Well-Being, Emotional Self-Efficacy, and Affect Balance on Happiness: A Path Model". *European Scientific Journal* 9/20 (2013), 31-42.

Duran, Volkan - Barut, Yaşar - Mertol, Hüseyin. "Türkiye'de İyimserlik Araştırmaları; Pozitif Psikoloji Temelli Bir Arayış Bağlamında Bir Eğitim Programı Taslak Önerisi". Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi 5/9 (01 Haziran 2021): 31-43.

Ekşi, Halil. *Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Üzerindeki İlişki Üzerine Bir Araştırma,* Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001.

Ellison, Christopher G.-Levin, Jeffrey S. "The Religion-Health Connection: Evidence, Theory, and Future Directions". *Health Education & Behavior* 25/6 (Aralık 1998), 700-720. 3

Emen, Taha. *Ziya Gökalp'te Kültür-Din İlişkisi ve Eğitime Yansımaları*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tez, 2022.

Erdoğan, Emine. "Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örneklemi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/29 (2015), 223-246.

Ergan, Nevin. “Ziyaeddin Fahri Findikoğlu’nun Ziya Gökalp Üzerine Görüşleri”. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2024.

Ergun, Dogan. “Sosyolojik Aklın Sosyolojik Eleştirisi ya da Ziya Gökalp’in Yeğlediği”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 21 (2011), 41-60.

Ergün, Mustafa. *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914*. Ankara: Pegem Akademi, 2021.

Eryılmaz, Ali. “Investigation of the Relations between Religious Activities and Subjective Well-being of High School Students”. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 15/2 (2015), 433-444.

Eryücel, Sema. “Yaşam Olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/23 (26 Ekim 2013), 251-271.

Frankl, Viktor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2019.

Galambos, Nancy L. vd. “Gender Development in Adolescence”. *Handbook of Adolescent Psychology*. ed. Richard M. Lerner- Laurence Steinberg. Wiley, 1. Basım, 2009.

Geçioğlu, Ahmet Rifat. “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 *(ÇÜİFD)*, 219-243.

Geçioğlu, Ahmet Rifat. “Hac İbadetini Bireysel Dini Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi”. *Bilimname* 2019/37 (2019), 243-287.

Geredeli, Mustafa. *Namazın Sosyo–Psikolojik Tahlili ve Kişilik Gelişimine Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Glock, Charles Y. “On the Study of Religious Commitment”. *Religious Education* 57/4 (Temmuz 1962), 98-110.

Göcen, Gülüşan. *Şükür Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.

Gökalp, Ziya. *Altın Işık*. ed. Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

Gökalp, Ziya. *Çınaraltı Konuşmaları*. Elips Kitap, 2006.

Gökalp, Ziya. *Felsefe Dersleri*. ed. Erdoğan Erbay - Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.

Gökalp, Ziya. *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Gökalp, Ziya. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2024.

Gökalp, Ziya. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*. ed. Salim Çonoğlu. Ötüken Neşriyat, 2024.

Gökalp, Ziya. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*. ed. Salim Çonoğlu. Ötüken Neşriyat, 2024.

Gökalp, Ziya. *Kızıl Elma*. ed. Mustafa Aksu. İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021.

Gökalp, Ziya. *Küçük Mecmua-1*. ed. Şahin Filiz. Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2009.

Gökalp, Ziya. *Küçük Mecmua-II*. Yeniden Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2009.

Gökalp, Ziya. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. ed. Şevket Beysanoğlu. Sosyal Yayınları, 1992.

Gökalp, Ziya. *Limni ve Malta Mektupları*. ed. Fevziye Abdullah Tansel. Ötüken Neşriyat, 2025.

Gökalp, Ziya. *Makaleler 1*. ed. Şevket Beysanoğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

Gökalp, Ziya. *Makaleler 3 (Milli Tetebbular Mecmuası'ndaki Makaleler)*. ed. M. Orhan Durusoy. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

Gökalp, Ziya. *Makaleler II*. ed. Süleyman Bolay Hayri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.

Gökalp, Ziya. *Makaleler IV*. ed. Ferhat Ragıp Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

Gökalp, Ziya. *Makaleler IX*. ed. Şevket Beysanoğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

Gökalp, Ziya. *Makaleler V*. ed. Rıza Kardaş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Gökalp, Ziya. *Makaleler VII*. ed. Abdulhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.

Gökalp, Ziya. *Makaleler VIII*. ed. Ferhat Ragıp Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Gökalp, Ziya. *Malta Konferansları*. ed. Mehmet Fahrettin Kırzıoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

Gökalp, Ziya. *Şaki İbrahim Destanı ve Bir Kitapta Toplanmış Şiirler*. ed. Şevket Beysanoğlu. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

Gökalp, Ziya. *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri 1*. ed. Rıza Kardaş. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1973.

Gökalp, Ziya. *Türk Medeniyeti Tarihi*. ed. Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

Gökalp, Ziya. *Türk Töresi*. ed. Yalçın Toker. Toker Yayınları, 2016.

Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. ed. Mehmet Kaplan. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. ed. Mustafa Aksu. Kapra Yayıncılık, 2021.

Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. ed. Mustafa Aksu. Karbon Kitaplar, 2018.

Gökalp, Ziya. *Yeni Hayat*. ed. Mustafa Aksu. Kapra Yayıncılık, 2020.

Gökalp, Ziya. *Yeni Hayat Doğru Yol*. ed. Müjgan Cunbur. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

Güler, Ali. *Cumhuriyet'e Ruh Veren Adam Ziya Gökalp*. Töre Devlet Yayınları, 2024.

Güler, İlhami. *İman Ahlak İlişkisi*. Ankara Okulu Yayınları, 2022.

Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İnsan Yayınları, 2020.

Güngör, Erol. "Ziya Gökalp ve 'Türkçülükte Din' Meselesi". *Türk Yurdu* 103 (1996), 110-115.

Gürses, İbrahim. "Jung'cu Arketip Teorisi Bağlamında Tasavvufî Öykülerin Değerlendirilmesi: Sîmurg Örneği".

Gürses, İbrahim - Kılavuz, M. Akif. "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (01 Haziran 2011), 153-166.

Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Hasan, Kayıklık. "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 1.

Hökelekli, Hayati. *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2023.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Hökelekli, Hayati. *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

Işıkdoğan, Davut. "Ziya Gökalp'in Din ve Dini Terbiye Anlayişi". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2022), 380-398.

İder, Saadet. “İbadet ve Ruh Sağlığı İlişkisi Yönüyle İbadet Eğitimi”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 38-46.

İlhan, Ali - Işıkdoğan, Davud. “Din Eğitimi Açısından Ahiret İnancının İnsan Davranışları Üzerinde ki Etkisi”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/1 (05 Temmuz 2023), 29-45.

İlk, Gülnur - Bilici, Mustafa. “Viktor Frankl Örneği ile Varoluşçu Psikolojide Din ve Maneviyat” 8/17 (2020), 45-62.

Jung, Carl Gustav. *Din ve Psikoloji*. çev. Cengiz Şişman. İnsan Yayınları, 2000.

Jung, Carl Gustav. *Keşfedilmemiş Benlik*. Barış İlhan Yayınevi, 2013.

Kandemir, Fatih. “Dindarın Anlam Arayışının Temel Dinamiği Olarak Kutsal”. *Marifetname* 9/2 (26 Aralık 2022), 329-352.

Kandemir, Fatih. “Tevekkülün Ne’liği Üzerine (Din Psikolojik Bir Yaklaşım)”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/21 (30 Haziran 2022), 65-82.

Kandemir, Yusuf. *Kader İnancının Psikoterapik Açıdan Fonksiyonu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Karaca, Faruk. “Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu”. *Ekev Akademi Dergisi* 3/1 (2001), 187-201.

Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Teorileri*. Kdy Akademi (Doğrudan Yayıncılık), 2023.

Karaca, Faruk. “Kader Algısı Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Empirik Bir Araştırma”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 18/5 (2006). c764b3050d54/kader-algisi-ruh-

Karadaş, Yücel. “Ziya Gökalp’te Hars Kavramı ve Bu Kavramın Sonraki Yıllarda Türkiye’de Kültür Tartışmalarına Sosyal ve Siyasal Etkileri”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 191-206.

Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.

Karahan, Kamile Feyzanur. *Türkçülerin ve İslamcıların Kadına Bakışı (Ziya Gökalp Ve Said Halim Paşa Örneği)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2022.

Karakaş, Mehmet. “Ziya Gökalp’e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11 (01 Mayıs 2008), 435-476.

Karataş, Kasım - Baloğlu, Mustafa. “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/1 (26 Haziran 2019), 110-118. https://doi.org/10.30627/cuilah.545806

Karaveli, Orhan. *Ziya Gökalp’i Doğru Tanımak*. Doğan Kitap, 2008.

Karlık, Zeynep - Kula, Naci. “Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Krize Müdahale Yaklaşımları”. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 5 (30 Haziran 2022), 99-128. https://doi.org/10.56432/tmdrd.1094333

Kars, Fatih - Özkul, Metin. “Kuşaklar Açısından Dinin Toplumsal Sermaye Potansiyeli ve Kullanım Alanları (Isparta Uygulaması)”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 14/39 (25 Ağustos 2023), 946-967.

Kartal, Fatma vd. “Bir Üniversite Hastanesindeki Sağlık Çalışanlarında Ramazan Orucunun Ruh Sağlığı Üzerine Etkileri”. *Sakarya Medical Journal*, 337-346.

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur’an’da İbadet Psikolojisi*. İzci Yayınları, 1997.

Kavasoğlu, Fatıma Elif. “Tevekkül Kavramının Tasavvuf Tarihindeki İzleri”. *İlahiyat* 5 (30 Haziran 2021), 129-141.

Kaya, Mevlüt - Küçük, Nurettin. “İbadetler ile Hayatın Anlamı Ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2017), 17-44.

Kaya, Mustafa. “Ziya Gökalp’in Toplum Felsefesi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 217-228.

Kayıklık, Hasan. “Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 133-155.

Kebir. *Namaz Bilinci*. İstanbul, 1993.

Keskin, Y. Mustafa. “Ziya Gökalp’in Din Anlayışı”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2003), 0-0.

Kıral, Bilgen. “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (17 Haziran 2020), 170-189.

Kimmer, Nurten. “Namaz Ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme”. *Ekev Akademi Dergisi* 68 (2016), 299-332.

Korkmaz, Sezai. “Olumlu ve Olumsuz Dini Başa Çıkma, Sosyal Medya Bağımlılığı ve Yalnızlık İlişkisi”. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2021), 237-271.

Koyuncu, Ahmet Ayhan. “Ziya Gökalp’in İslamcılığa Bakışı”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 110-120.

Kula, M. Naci. *Kimlik ve Din*. Ayışığı Kitapları, 2001.

Kula, Tahsin - Erden, Müslime. “Varoluşsal Kaygı ve Din” 14/2 (2017), 21-41.

Lameei, Vahideh - Bilici, Mustafa. “Dinin Psikolojik İyi Oluş Üzerindeki Rolü Ve Değerlendirilmesi”. *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 9/19 (2021).

Landor, Antoinette vd. “The Role of Religiosity in the Relationship Between Parents, Peers, and Adolescent Risky Sexual Behavior”. *Journal of Youth and Adolescence* 40/3 (Mart 2011), 296-309.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Kişilik ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2018.

Merter, Mustafa. *Dokuz Yüz Katlı İnsan*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012.

Metin, Osman. “Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: İdeoloji, Kimlik ve Kültürün Kesişim Noktaları”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 245-259.

Morris, Charles G. *Psikolojiyi Anlamak Psikolojiye Giriş*. ed. Belgin H. Ayvaşık - Melike Sayıl, İstanbul, 2013.

Mukul, Serdar. *Lise Çağı Gençlerinin Sosyalleşmesinde Dinin Rolü (maçka Örneği)*. Rize, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Murat, Ayşe. “İmanın Psikolojik Yapısı”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 203-211.

Murat, Ayşe - Kızılgeçit, Muhammed. “Dini Başa Çıkma ve Psikopatoloji İlişkisi (Rize Örneği)”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (30 Haziran 2017), 111-151.

Okay, M. Orhan. “Gökalp, Ziya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/124-128. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Okur, Sinan -Totan, Tarık. “Psikolojik İyi Oluşu Değerlendiren Bradburn Duygulanım Dengesi Ölçeğinin Türkçede İncelenmesi” 6/2 (2019).

Olgun, Tahir. *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*. İstanbul: Bimen Basımevi, 1963.

Onay, Ahmet. *Dindarlık Etkileşim ve Değişim Üniversite Öğrencileri Örneklemi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.

Özbolat, Abdullah. “Toplumsal Fonksiyonları Baglamında Dini Otorite: Tipolojik Bir Deneme”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2015).

Özgedik, Orhan. *Gökalp Tanrı Türkü Korusun*. İstanbul: Burhan Basım Ve Yayın Evi, 1957.

Pargament, Kenneth I. vd. “Religion and the Problem-Solving Process: Three Styles of Coping”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 27/1 (Mart 1988), 90.

Pargament, Kenneth I. *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. New York: Guilford Press, 1997.

Parla, Taha. *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. Deniz Yayınları, 2009.

Perriam, Geraldine. "Sacred Spaces, Healing Places: Therapeutic Landscapes of Spiritual Significance". *Journal of Medical Humanities* 36/1 (Mart 2015), 19-33.

Sak, Ramazan vd. "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021), 227-250.

Salim, Esma. *Boşanma Sürecindeki Bireylerde Başa Çıkma Stratejileri ve Dinî Başa Çıkma: Isparta Örneği*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Sancaklı, Saffet. "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi". *Academic Knowledge* 1/1 (2018), 1-18.

Sandage, Steven J. - Morgan, Jonathan. "Hope and Positive Religious Coping as Predictors of Social Justice Commitment". *Mental Health, Religion & Culture* 17/6 (2014), 557-567.

Sarıkaya, Berat - Şeren, Zeynep. "İnsan Sorumluluğu öe Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır Ve Tevekkül Kavramları" 6/12 (2017).

Sayın, Esma. *Namaz ve Karakter Gelişimi*. İstanbul. İnsan Yayınları, 2008.

Sayın, Esma. "Tasavvuf Kültüründeki 'Sabır' Kavramının Psikolojik Etkileri". *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1/1 (01 Ocak 2012), 413-422.

Seligman, Martin E.P.-Csikszentmihalyi, Mihaly. "Positive Psychology: An Introduction." *American Psychologist* 55/1 (2000), 5-14.

Seyhan, Beyazıt Yaşar. "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma". *Akademik Bakış Dergisi* 49 (2015), 127-146.

Seyhan, Beyazıt Yaşar. "Dua Tutumu ile Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 157-183.

Seyhan, Beyazıt Yaşar. "Üniversite Öğrencilerinde Tanri Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasindaki İlişkiler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.

Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Sucu, İlyas. "Ziya Gökalp'in Tarihsel Sosyoloji Anlayışının Prens Sabahaddin Sosyolojisindeki İzleri: Tahsin Demiray ve Türk Toplum Tarihi". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (27 Aralık 2024), 176-190.

Şahin, M. Cem. "Ziya Gökalp'in Düşünce Sisteminde Din, Eğitim ve Kültür". *Ekev Akademi Dergisi* 48 (2011), 16.

Şahin, Meryem- Hökelekli, Hayati. "Tevekkül Psikolojisi: Nedenleri, Süreci Ve Sonuçları Hakkında Nitel Bir Araştırma". *International Journal of Social Inquiry* 12/2 (30 Aralık 2019), 801-836.

Şapolyo, Enver Behnan. *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. İnkılap Kitap Evi, 1974.

Şengül, Fatma. *Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Şentepe, Ayşe-Güven, Metin. "Kişilik Özellikleri ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 17/31 (05 Ağustos 2015), 27-44.

Şentürk, Habil. *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*. İz Yayıncılık, 2017.

Taplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara, 1975.

Temiz, Yunus Emre. *Alçakgönüllülük Dindarlık Psikolojik İyi Olma Ve Yaşam Doyumu Değişkenleri Arasindaki İlişkinin İncelenmesi*. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.

Terzibalı Törenek, Edanur. *Tevekkül, Yaşam Memnuniyeti Ve Dindarlik İlişkisi*. Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Thackeray, A. M. *Children's Relational Perceptions of God*. Tallahassee, FL: Florida State University, College of Human Sciences, PhD Dissertation, 2000.

Tunç, Büşra. "Seligman'dan İyi Oluşa Farklı Bir Bakış: Perma Modeli". *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (29 Haziran 2022), 1-15.

Türk, Nurdoğan. "İslâm'da Duanın Ruh Sağlığına Katkısı". *Kilitbahir* 17 (18 Eylül 2020), 74-109.

Türkdoğan, Orhan. *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1987.

Tütengil, C. O. "Ziya Gökalp Üzerine Notlar." *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 2/10-11 (1955), 101-105.

Uğurlu, Hatice Nur. *Ziya Gökalp'in Din Anlayışı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.

Uysal, Veysel vd. "Dinî Başa Çıkma ile Umut, Hayat Memnuniyeti ve Psikolojik Sağlamlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 139-160.

Uysal, Veysel. "Kentsel Hayatta Dindarlık ve Oruç ibadetinin Bireysel-Toplumsal Yansımalan". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (17 Şubat 2014), 19-44.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Warfield, Heather A. vd. "The Therapeutic Value of Pilgrimage: A Grounded Theory Study". *Mental Health, Religion & Culture* 17/8 (14 Eylül 2014), 860-875.

Werner, Emmy E. - Smith, Ruth S. *Journeys from Childhood to Midlife: Risk, Resilience, and Recovery*. New York: Cornell University Press, 2001.

Yaparel, Recep. *Yirmi-kırk yaşları arası kişilerde dini hayat ile psiko-sosyo uyum arasındaki ilişki üzerine bir araştırma*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1987.

Yapıcı, Asım. "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 2/2 (01 Haziran 2002), 75-117.

Yapıcı, Asım- Doğanay, Süleyman. "Dini Başa Çıkma Ve Sabır Bağlamında İnsan Tipleri: Nitel Bir Araştırma". *Bilimname* 2019/40 (31 Aralık 2019), 105-135.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Namaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/350-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yavuz, Kerim. "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (30 Haziran 1982), 87-109.

Yavuz, Kerim. "Ziya Gökalp'in Dînî Tutumu ve Din Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (30 Haziran 1977).

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yıldırım, Sümeyye. *İbadete Devam Sıklığı ile Ahlaki Olgunluk ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 2021.

Yıldız, Abdulvahap. "Hz. Eyyûb'ün (a.s.) Hastalıklar Karşısındaki Sabrı ve Manevî Hastalıklarımız". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016), 128-142.

Yılmaz, Canan. "Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Perspektifinden Nefs Psikolojisinde Manevi Dayanıklılık". *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 10 (2024), 39-86.

Yitik, Ali İhsan. "Oruç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/414-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Yurttaş, Betül. *Psikolojik Sağlamlığın Kazanılmasında Dini Duygu ve Düşüncenin Rolü ve Önemi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Zengin, Mahmut- Arslan, Elif İçöz. "Dini, Felsefi, Psikolojik Boyutlarıyla Vicdan ve Değerler Eğitimindeki Yeri".

"Ziya Gökalp-Milliyetçi Dergiler". Erişim 13 Ocak 2025. https://www.milliyetcidergiler.org/yazar/6545